

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ НАРОДІВ ЄВРОПИ

Збірник наукових праць

ВИПУСК 49

Київ
2016

Р е д а к ц і й н а о л е г і я :

ПАТРИЛЯК І. К., д-р іст. наук, проф. (голова редколегії);
КАПЕЛЮШНИЙ В. П., д-р іст. наук, проф. (заступник голови редколегії, відповідальний редактор);
БОРИСЕНКО В. К., д-р іст. наук, проф. (заступник голови редколегії);
БОРИСЕНКО М. В., д-р іст. наук, проф.;
ГОНІ СОГУ, проф. (Сеул, Корея);
ЗАЛІЗНЯК Л. Л., д-р іст. наук, проф.;
КАЗАКЕВИЧ Г. М., д-р іст. наук, доц.;
КАЗЬМИРЧУК М. Г., д-р іст. наук, доц.;
КОНТА Р. М., д-р іст. наук, доц.;
КОЦУР А. П., д-р іст. наук, проф.;
МАТУСЯК АГНЄШКА, проф. (Вроцлав, Польща);
СКРИПНИК Г. А., д-р іст. наук, проф., академік НАН України;
ПАЛІЄНКО М. Г., д-р іст. наук, проф.;
СЕРГІЙЧУК В. І., д-р іст. наук, проф.;
СОРОКА Ю. М., д-р іст. наук, проф.;
ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Р. В., д-р іст. наук, проф.;
ГОНЧАРОВ О. П., канд. іст. наук, доц.;
ПИЛИПЕНКО В. В., канд. іст. наук, доц. (відповідальний секретар);
ТЕРЕС Н. В., канд. іст. наук, доц.;
ХАКАМІЕС ПЕККА, проф. (Турку, Фінляндія);
ХАЛУПЧАК ГЕНРІК, проф. (Люблін, Польща).

Адреса редакційної колегії:

01601, Київ, вул. Володимирська, 60, Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
історичний факультет, кафедра етнології та краєзнавства
e-mail: etnichna.istoria@gmail.com
сайт збірника: <http://www.ethnic.history.univ.kiev.ua>

Р е ц е н з е н т и :

д-р іст. наук М. В. КУГУТЯК
д-р іст. наук О. М. ПОШИВАЙЛО

Автори статей несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей. Тексти подаються в авторській редакції.

**Рекомендовано до друку Вченою радою історичного факультету
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
(Протокол № 3 від 27.10.2016 р.)**

Збірник наукових праць «Етнічна історія народів Європи» внесено до переліку фахових видань за спеціальністю «Історичні науки» (постанова Президії ВАК України № 1-05/7 від 09.06.1999 р.; постанова Президії ВАК України № 1-05/2 від 10.03.2010 р.; наказ Міністерства освіти і науки України №1021 від 7 жовтня 2015 р.).
Реєстраційне свідоцтво № 11061, серія КВ

ЗМІСТ

Магдич Олег. Державна влада та католицька церква за правління Владислава I Германа (1079–1102).	4
Лоштин Назарій. Брати-проповідники чи менші брати? До питання про ідентифікацію рукописного інвентаря монастирської бібліотеки у Пшеворську.	13
Макаревич Антоніна. Етнічні особливості вакфу в Османській імперії.	20
Олена Пивоваренко. Їжа у повсякденному житті козацької старшини як природна необхідність та соціальна ідентифікація.	27
Кагамлик Світлана. Творча спадщина українських православних ієрархів XVII–XVIII ст. в європейському культурному процесі.	34
Пронь Денис. З позиції юрисдикції держави: відкриття і освоєння Курильських островів наприкінці XVII – першій чверті XVIII століть.	45
Рудь Микола. Полабо-слов'янська проблематика у польській історіографії другої половини XIX – першої третини XX ст.	49
Казаков Максим. Православні братства Київської губернії на початку 1860-х років: причини занепаду.	56
Круглова Людмила. Писемні джерела з політичної історії України другої половини XVIII ст. в археографічних публікаціях Олексія Андрієвського.	62
Добріян Дар'я. Постать Олександра Мурашка (на матеріалах спогадів вдови художника).	71
Пилипенко Віктор. Біля витоків вітчизняного кінематографа: творча діяльність Арнольда (Андрія) Кордюма у 1911–1927 рр.	81
Машкевич Стефан. Страйки на міському транспорті Києва (1901–2014).	93
Сорока Юрій. Національно-визвольний рух на Волині і Роман Шухевич.	103
Кузьменко Володимир. Торгівля на колгоспному ринку в повсякденному житті сільських жителів УРСР в 1940–1960-х роках (за матеріалами Чернігівської області).	111
Орлова Тетяна. Російська бідність з точки зору історії ментальностей.	120
Сморжевська Оксана. Сакральність острова Хортиця в житті Руського Православного Кола (РПК).	132
Соучкова Тетяна. Етнічна ідентичність українців в Центральній Європі: Чеська та Словацька республіки.	141
Шудляк Наталія. Іосафатова долина: історія та сьогодення.	146
Кошіль Григорій. Будівельні матеріали та конструктивні особливості зведення стін селянського житла на Волинському Поліссі в другій половині XX – на початку XXI століття.	156
Набока Олександр. Американо-китайські відносини в період першої опіумної війни (1839–1842).	163
Сосюкіна Олена. Питання культури і мистецтва у виступах та діях Мао Цзедунa (1942–1964).	168
Годлевський Максим. Силові і несилові засоби в боротьбі з міжнародним тероризмом за адміністрації Барака Обами.	172
Брайченко Олена. Рецензія на книгу Марини Гримич «Життя під піньорами: Культурний ландшафт українських поселень Бразилії» (К.: Дуліби, 2016. – 704 с.).	179
Наші автори.	182

ДЕРЖАВНА ВЛАДА ТА КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА ЗА ПРАВЛІННЯ ВЛАДИСЛАВА І ГЕРМАНА (1079–1102)

У статті розглядається проблема відносин між католицькою церквою та державною владою у 80–90-х роках XI ст., після перевороту 1079 року. Автор аналізує заходи князя Владислав Германа щодо церковних структур у Польщі за час його правління. Розглянуто питання польсько-німецьких церковних відносин у цей період.

Ключові слова: Галл Анонім єпископ Станіслав, інтердикт, Владислав I Герман, Мешко Болеславович, фундація, інвеститура, Генріх IV, архієпископство.

У 1079 році в Польщі відбулись події, які доволі серйозно змінили життя цієї країни та хід політичної історії. Відбувся перший серйозний конфлікт між князівською(державною) владою та католицькою церквою, обставини якого доволі загадкові та й досі викликають багато запитань у дослідників. Справа в тому, що у квітні 1079 року князь Болеслав II віддав наказ стратити краківського єпископа Станіслава, якого було запідозрено у зраді.

Реакція польського суспільства на страту єпископа Станіслава була однозначно негативною і проти Болеслава II піднялися усі знатні верстви суспільства. Сказати що було головною причиною повстання доволі важко, однак очевидно що в основі лежав сам факт страти єпископа – факт посягання на духовну особу, тим більше коли це робить правитель. Не випадково Галл Анонім, який засуджував вчинок єпископа, все ж писав, що Болеслав не мав права страчувати його, оскільки *не може один помазаник убивати іншого*¹. Князь був вимушений зректись престолу і тікати до Угорщини. До влади приходить Владислав I Герман, який вимушений заново вибудовувати відносини з католицькою церквою.

Основними джерелами при дослідженні даного питання є нарративні тексти, перш за все польські хроніки – «Хроніка діянь князів польських» Галла Аноніма, «Польська історія» Вінцента Кадлубека, Великопольська хроніка та «Хроніки славного королівства Польського» Яна Длугоша. Важливе значення мають німецькі хроніки (Магдебурзькі аннали, «Діяння архієпископів Гамбурзької церкви» Адама Бременського. «Слов'янська хроніка» Гельмольда), «Повість Времених літ» та «Чеська хроніка» Козьми Празького. Цінні відомості для вивчення даної проблеми містять також актові документи (фундаційні грамоти князя Владислава Германа)

Щодо історіографії, то вона в основному лише дотично розглядала дану проблему. Найдетальніше у своїй монографії «Монархія, можновладці та церква до початку XIII ст.» її дослідив Йозеф Добоч. Варто відзначити праці Оскара Галецького та Кшитфофа Бенішкевіча, у яких розглянуто питання відносин Польщі і Риму у цей період, а також оточення Болеслава II і Владислава I Германа. Побічно даної проблематики торкаються праці Марека Дервіча, Марії Мішкевіч та Генріха Лябуди².

Церква була однією з головних сил, які готували переворот 1079 р. причому доволі імовірно, що конфлікт між владою та церквою зав'язався ще до страти єпископа Станіслава. Це видно зокрема за повідомленням Вінцента Кадлубека, який згадує, що Станіслав виступив проти князя якраз під час повернення знатних воїнів. І після страти єпископа стало очевидним, що вся церква виступить проти Болеслава II. Мало того, що це був удар по самій структурі церкви – це було фактично святотатство, про що говорили навіть прибічники правителя³. Князя не могла врятувати навіть його щедра фундаційна політика попередніх років. Достеменно невідомо про реакцію інших ієрархів церкви, однак якщо врахувати, що вони, зокрема гнєзненський архієпископ Богуміл⁴, зберегли свої посади, то можна припустити, що єпископи підтримали антикнязівський рух.

Престол обійняв молодший брат вигнаного князя Владислав Герман (1079–1102), який скоріш за все був одним з головних ініціаторів перевороту. На початках він не отримав одноосібної влади. Справа в тому що, у скинутого Болеслава II був син Мешко, який за однією з правових традицій Середньовіччя міг претендувати на престол⁵. Власне згадки про Мешка Болеславовича містяться лише у Галла Аноніма⁶. Автор позитивно описує княжича, акцентуючи увагу на його природних якостях та розумі⁷. Хроніст вказує, що довгий час Мешко проживав в Угорщині і знаходився там під покровительством короля Владислава I⁸.

Важко сказати чи мав угорський король якісь політичні плани, пов'язані з польським княжичем, чи це був просто акт доброї волі та християнського милосердя. Перш за все тут слід вбачати акт допомоги, оскільки угорський король Владислав I відзначався ревною християнською поведінкою (не випадково у 1192 р. він був канонізований папою Целестіном III), а також потрібно врахувати той факт, що саме батько Мешка Болеслав II допоміг Владиславу перемогти у внутрішньополітичній боротьбі проти двоюрідного брата Соломона⁹ у 1074–1077 рр.¹⁰.

Очевидно, що Мешко був одним з найвірогідніших претендентів на князівський трон. Це не входило у плани Владислава Германа. Проте він не міг одразу виступити проти княжича. Щодо подальшого життя Мешка Болеславовича відомостей надзвичайно мало. Існує версія, що після того як Мешко повернувся до Польщі, йому в якості ленного володіння було надано Краків. Галл Анонім повідомляє лише про те, що Мешко прибув на батьківщину за запрошенням свого дядька князя Владислава Германа та на його прохання одружився «з руською дівчиною»¹¹. Однак хроніст не вказує нам імені дружини Мешка. Ян Длугош вказує, що це була княжна Євдоксія Ізяславівна, донька князя Ізяслава Ярославича та сестра князя Святополка Ізяславовича, причому канонік вказує, що шлюб було здійснено за порадою (чи можливо наполяганням) Владислава¹². Однак існує припущення, що Длугош міг сплутати ім'я дружини Мешка Болеславовича з іменем дружини князя Мешка III Старого, яку також звали Євдоксія Ізяславівна¹³ і хроніст переплутав імена, які були вибиті на надгробку Мешка III¹⁴. Існує також інша гіпотеза, яка твердить що дружиною Мешка Болеславовича була Катерина Всеволодівна, донька князя Всеволода Ярославовича¹⁵, але варто зазначити, що про неї існує лише одна писемна згадка у «Повісті временних літ», яка оповідає про її смерть у 1108 р.¹⁶.

Для Владислава Германа згодом постало питання, як бути далі в цій ситуації. Справа в тому що у нього на момент одруження Мешка уже було двоє синів – Збігнєв (народився у 1070 р.) та Болеслав (народився у 1086 р.) і назрівала проблема спадкоємця князівського престолу. Галл вказує, що Мешко Болеславович користувався надзвичайно великою популярністю в Польщі¹⁷. Наскільки достовірні ці повідомлення сказати доволі складно, хроніст міг певною мірою прикрашати реальність, оскільки Галл не надто позитивно сприйняв переворот 1079 року,

хоча і засуджував дії князя. Разом з тим частина поляків могла не підтримувати Владислава і пов'язувала певні сподівання на воцаріння Мешка. Однак у 1089 році молодий князь раптово помирає. Галл пише, що його смерть носила насильницький характер¹⁸. Аналогічно насильницький характер смерті підтверджує і Вінцент Кадлубек, однак він згадує сам факт отруєння Мешка та пов'язує його скоріш з своєрідним злим фатумом, який передався йому за гріхи його батька Болеслава¹⁹.

Фактично Галл звинувачує у смерті не стільки самого князя Владислава, а скоріш його оточення, яке нібито побоювалось можливого переслідування через участь у перевороті 1079 р. Ймовірно, що таким чином хроніст натякає на можливу причетність до цього злочину самого Владислава. Подібні вчинки загалом часто використовувались у тогочасній політичній боротьбі і смерть Мешка була вигідною князю Владиславу. Але варто відзначити, що у Середньовіччі смерть у молодому віці була частим явищем, особливо враховуючи санітарно-гігієнічні норми у тогочасній Європі, поширені епідемії та розвиток медицини. Питання щодо причин смерті Мешка ускладнюється ще й тим, що у джерелах немає детального опису його смерті, що дало б можливість за симптомами встановити характер смерті. Владислав уже не мав перешкод щодо встановлення власної лінії спадковості трону.

Владислав прийшов до влади в результаті збройного виступу, в якому далеко не останню роль відіграла церква. Звичайно, що одним з головних завдань для нього було упокорення тих самих *milites*, які й позбавили його брата престолу²⁰. Однак, як і у його батька та брата, ще одним важливим завданням для нового правителя було налагодження відносин з церквою, яка була явно незадоволеною діями влади. Необхідно було також повернути і соціальну опору, оскільки у виступі 1079 р. взяли участь майже всі соціальні верстви. Також церкві була необхідна допомога держави. Відразу після страти єпископа Станіслава на польські землі було накладено інтердикт²¹ папою Григорієм VII, як покарання за страту Станіслава.²² Часто інтердикт накладався на населення цілої країни або міста, набагато рідше – на окремих осіб²³. Зокрема про це повідомляє Каталог краківських архієпископів (у своїй свентокшицькій редакції)²⁴. Також відомості про це містяться у одній з редакцій Свенткшицького рочніка, яка датується XV ст., причому автор навіть переписав текст грамоти, яка накладала інтердикт на землі Краківського єпископства²⁵. Разом з тим ні Галл Анонім, ні Вінцент Кадлубек, ні Великопольська хроніка не повідомляють про накладення інтердикту чи на всій території Польщі, чи на території одного з єпископств. Існують докази як на підтримку, так і на заперечення цієї події. Наприклад у 1080 р. Владислав Герман одружився з чеською княжною Юдитою, однак інтердикт забороняв би будь-які церковні дії на цих теренах (Хоча якщо інтердикт був введений лише для Краківського єпископства, то вінчання могло відбутись у Гнезно). Підтвердженням накладення інтердикту стосовно Краківського єпископства можуть служити повідомлення Рочніка краківського капітула, про призначення краківського єпископа Ламберта було призначено аж у 1082 р, через три роки після страти Станіслава. Ось ці повідомлення:

1079 Beatus Stanislaus martizatus est

*1082 Lambertus in episcopum Cracoviensem ordinatur*²⁶.

Власне відбулось офіційне підтвердження призначення єпископа Ламберта на кафедру у Кракові з боку римської курії. Можливо, що зняття інтердикту було пов'язано як з дипломатичними зусиллями Владислава²⁷ так і з смертю Болеслава II у 1081 р.²⁸, як основного винуватця убивства. Владислав виступав за зняття інтердикту, оскільки це накладало на нього клеймо проклятого правителя.

Важливим аспектом була фундаційна діяльність князя Владислава. Звичайно, що вона була набагато меншою ніж фундації його батька князя Казимира та його брата князя Болеслава. Головним чином його пожертви були пов'язані з необхідністю потомства. Справа в тому, що шлюб з княжною Юдитою довгий час був бездітний. Хоча у князя і був син Збігнев, але йому було потрібне потомство і від шлюбу з Юдитою. Тому Владислав активно робив пожертви на монастирі. Зокрема Галл Анонім наводить текст однієї з грамот, які супроводжували пожертвування монастирю святого Егідія у Провансі:

*Владислав, Божою Милістю князь Польщі та Юдита, його законна дружина, відправляють достоповажному Оділону, аббату монастиря св. Егідія, та його братії вираження найнижчої покірності. Так як ми почули, що св. Егідій прославився своєю найвеличнішою милістю, і що він, згідно сили влади, дарованої йому Богом, є ревним помічником віруючих, ми, сподіваючись на потомство, приносимо йому дари в знак нашого шанування та смиренно благаємо, щоб ваші святі молитви допомогли у виконанні нашого прохання*²⁹

Також Владислав побудував біля Сандомира церкву присвячену святому Егідію³⁰. У 1086 році у подружжя народився син Болеслав, однак невдовзі Юдита померла. Ще однією важливою подією, яка зблизила церкву та владу стало перенесення мощів єпископа Станіслава до Кракова, яке відбулось у цьому ж 1086 році³¹. Відомості про цю подію містяться у багатьох джерелах, зокрема у Вінцента Кадлубека, у життєписах святого Станіслава, у рочніках³². Загалом ця подія мала велике значення. Владислав таким чином намагався реабілітуватись в очах духовенства за вчинки свого брата Болеслава. Окрім того для середньовічної людини такі вчинки завжди мали важливе значення. Також можна побачити і політичний аспект. Окрім того, що Владислав таким чином підіймав значення Кракова в системі Польської держави, це ще й був перший крок до канонізації Станіслава, а це у подальшому дозволяло зміцнити становище загалом Польської церкви, в тому числі і у протистоянні з німецькими архієпископствами.

Загалом князь Владислав Герман відзначився активними фундаціями на розвиток Краківської кафедри. Так у 1088 році у Кракові було збудовано собор св. Вацлава і що важливо було призначено 24 каноніки з надання їм пребендів земельних володінь³³. Як бачимо, Владислав активно добивався присвоєння Краківській кафедрі статусу архієпископства, що відповідало як державним так і церковним потребам. Також варто відзначити крупне пожертвування Бамберзькому монастирю на суму в 2 злотих³⁴. Це доволі значна сума, як на ті часи.

Загалом варто відзначити, що відносини між князем Владиславом та католицькою церквою відзначались сприятливими тенденціями. Знову повернулись тенденції Казимира Справедливого—владі була потрібна церква, а церкві – державна влада.

Католицька церква в Польській державі від самого початку християнізації польських земель мала м'яко кажучи напружені відносини з німецькими церковними установами. Ще у 968 році була створена Магдебурзьке архієпископство. Як правило в історичній науці цей акт трактується не лише з точки зору самого заснування кафедри, але і з погляду поширення німецького церковного впливу на слов'янські землі. Навіть у самому тексті грамоти про заснування мовиться, що Оттон I постановив обрати саме для слов'янських земель архієпископа Адальберта. До кінця X ст. фактично тривало відкрите польсько-німецьке церковне протистояння, яке завершилось лише у 1000 році рішеннями Гнезненського з'їзду, за якими імператор Оттон поступився всіма правами Імперії щодо церкви у Польщі³⁵.

Після Гнезненського з'їзду особливого протистояння між двома країнами у церковній сфері не помічалось. Звичайно відносини важко було назвати теплими особливо враховуючи

постійні війни між Польщею та Імперією у часи правління Мєшка II Ламберта (1025–1034), але після язичницького повстання 1037–1039 рр. ситуація дещо змінилась. Власне самі німецькі правителі не були зацікавлені у знищенні Польської держави і що найголовніше, їм не була потрібна ліквідація церковної структури на цих новонавернутих землях, оскільки при відновленні церковної організації польські єпископства потрапляли до орбіти німецьких архієпископств, тому що Рим явно би не признав самостійними єпископства, які були створені рік чи два до того. А повстання повністю знищило усі церковні організації на польських теренах. Однак князь Казимир зробив хитрий дипломатичний хід. У 1046 році на його прохання папа Бенедикт IX відновив краківське архієпископство, призначивши керівником кафедри Аарона, який отримав право одягати у святкові дні палліум – спеціальний святковий одяг³⁶. Казимир навмисне не відновлював кафедру в Гнезно, оскільки столиця була ближче до німецьких земель. Це було пов'язано з тим, що князь не хотів підпорядкування польської церкви Магдебурзькому архієпископству, а це неминуче виходило з розрахунку тогочасної церковно-політичної ситуації³⁷. За правління Казимира I (1037–1058) та Болеслава II (1058–1079) відносини продовжували залишатись прохолодними. У 50-х роках Казимир зумів добитись відновлення у Сілезії Вроцлавського єпископства. Тут було декілька причин. Ці землі здавна відзначались язичницькими настроями³⁸. Також наявність тут церковної організації дозволяла посилити у Сілезії вплив Польщі і зберегти її як частину держави П'ястів. Ще однією причиною відновлення єпископства був і той факт, що польській владі було необхідно посилити свій вплив у церкві на випадок суперечок щодо залежності польської церкви від Магдебурзького архієпископства. У 1057 році відбувся з'їзд єпископів у місті Похльде, який затвердив створення єпископства у Вроцлаві. Це не могло сподобатись магдебурзьким ієрархам, однак як Польща так і Імперія були зацікавлені у збереженні мирних та добросусідських відносин³⁹, тому це питання було вирішено мирно.

Болеслав II також добився вагомих успіхів для польської церкви. Саме за його правління постало питання відновлення єпископату у Гнезно. Багато в чому це було пов'язано з тим, що сам факт існування Гнезненської кафедри символізував повторну реалізацію рішення з'їзду 1000 року та створення самостійної польської церкви, яка була б незалежною від німецьких архієпископств. Болеслав II вибрав доволі вдалий час для реалізації цього наміру. У католицькій церкві набирала оберти клунійський рух реформаторів, який якраз і вийшов з монастирів бенедиктинського ордену. Князь уже заробив собі авторитет серед церковних кіл своєю щедрою підтримкою монастирів у Польщі і тому міг розраховувати на підтримку клунійців у питанні відновлення єпископської кафедри у Гнезно. І ось у 1075 р. папа Григорій VII у своєму листі до Болеслава II надав санкцію на відновлення єпископської кафедри у Гнезно⁴⁰.

Переворот 1079 року поставив перед Імперією питання щодо того, як у подальшому будуть розвиватись польсько-німецькі відносини. Спочатку Польща була заклопотана питанням скасування папського інтердикту, накладеного на Краківське архієпископство. У 1082 році інтердикт було скасовано. Власне тут раптово вклинилась і Чеська держава. Саме у цей час дещо загострились відносини між імператором Генріхом IV та чеським князем Вратиславом за прикордонні землі, зокрема за Лужицьку марку, в якій перемогли чехи⁴¹.

Польща була нейтральною у цьому конфлікті. Чехію Владислав не міг підтримувати через давню ворожнечу, а Імперію – через свій союз з папою Григорієм VII⁴², хоча скоріш сприятливіше ставився до Чехії, через шлюб з князівною Юдитою, благочестя та доброту якої відзначав Козьма Празький⁴³. Проте змінилась ситуація в Римі. Генріх IV зумів скликати собор, який позбавив

Григорія VII повноважень та обрав папою пармського єпископа Гіберта (під ім'ям Клемент III). Однак більшість єпископів в Італії не підтримали цього рішення і фактично вибухнула війна. Генріх IV ввів свої війська до Риму, а Григорій VII, який переховувався в замку Святого Ангела звернувся до норманського герцога Роберта Гвіскара. 24 травня 1084 року нормани увірвалися в місто та вчинили дику різанину. Римляни обурені цим перейшли на бік Генріха IV і Григорій VII був змушений тікати. Новим папою колегія кардиналів обрала абата монастиря Монте-Кассіно Дезидерія під ім'ям Віктор III, хоча за повідомленнями Магдебурзьких анналів вибори відбувались під тиском норманів⁴⁴.

Інші джерела хоча і повідомляють, про те, що Дезидерій зійшов на престол уже важко хворим⁴⁵, проте відзначають, що він не був сліпим пішаком в руках норманів⁴⁶. Однак уже у 1087 році після його смерті папою було обрано єпископа Остії Одо де Лажері під ім'ям Урбана II, майбутнього знаменитого зачинателя хрестоносного руху.

Владислав опинився у дуже сутужній ситуації, оскільки у цьому протистоянні підтримував папу Григорія VII та його прибічників⁴⁷. Це могло мати доволі небезпечні наслідки для польської церкви, оскільки Генріх міг скористатися своїми успіхами у ватиканській міжусобиці та поступово підпорядкувати собі і польські єпископства. Одним з таких випадків стали події 1085–1086 року. Саме у цей час Генріх IV та Вратислав зуміли досягти домовленості щодо перемир'я, які були винесені на Майнцький собор. Козьма Празький описує, що німецький імператор призначив Вратишаву правителем Польщі та повелів Трірському архієпископу Егільберту провести коронацію в Празі⁴⁸. Окрім того, що Вратислав отримав королівську корону Чехії, Генріх надав йому і титул «короля Польщі», таким чином поставивши Владислава Германа у васальну залежність від Чехії.

Владислав був вимушений вжити контрзаходи. Одним з таких став шлюб з сестрою Генріха Юдитою⁴⁹. Точна дата невідома, але як правило вона коливається між 1087 та 1089 рр. Важливим було також те, що раніше Юдита (Софія) була дружиною угорського короля Соломона і навіть по його смерті зберегла титул «королеви». Це, а також те, що Владислав ставав прямим родичем Генріха мало переважити титул «короля Польщі», яким володів Вратислав. Фактично польський правитель ставав членом імператорської сім'ї. Звичайно, це не давало йому можливість брати участь у внутрішньоімперських справах, але у майбутньому цю змогу могли б отримати його спадкоємці та й сам Владислав міг на певний час отримати своєрідний імунітет від втручання у польські справи як німецьких графів, так і церковників.

Вельми важливим у цьому руслі було і вищезгадане перенесення останків єпископа Станіслава до Кракова⁵⁰. Таким чином князь хотів зміцнити статус Краківського єпископства, оскільки сам факт такого переносу означав, що єпископ Станіслав буде канонізований. Як відомо, знаходження мощів святого у той час підкріплювало статус даного церковного центру, а це для Польської церкви у цей час було надзвичайно важливо.

Одночасно Владислав прагнув також заручитись і підтримкою самих німецьких церковників. Ще з часів княгині Рихези, дружини Мєшка II Ламберта та матері Казимира I Відновителя були поширені фундації не лише польським, але і німецьким монастирям, тим більше пожалування бенедиктинцям⁵¹. Тому в цьому контексті можна розглядати і вище згадуване пожалування Владислава Бамберзькому собору, яке було зроблене десь між 1087 та 1092 рр.⁵². У документі мовиться про те, що кошти розміром у два злоті можуть використовуватись лише на потреби єпархії⁵³, а відповідальними за це є бамберзький єпископ Руперт та інші місцеві каноніки⁵⁴. Таким чином, Владислав прагнув привернути на свій бік німецьких каноніків, тим більше, що Бамберзький собор був одним з 7 імперських соборів.

90-ті роки XI ст. були позначені спробами Владислава вирішити «поморське питання» – тобто остаточно приєднати та християнізувати Помор'я. Однак ці війни не були надто вдалимими. У 1090 році польські війська розбили помор'ян, однак не змогли утримати контроль над країною⁵⁵. У 1091 р. поляки знову увійшли в Помор'я, однак битва на річці Нотець не принесла перемоги жодній стороні⁵⁶. Так само безуспішною була облога фортеці Накло, де брали участь і чеські воїни⁵⁷. Ці невдачі послаблювали авторитет самого князя як всередині країни так і на міжнародній арені. Однак цими походами, хоч і не вдалимими до певного часу тримались більш-менш гармонійні відносини з Імперією та особливо є німецькими церковними установами, для яких християнізація Помор'я також залишалась однією з головних цілей.

Отже, як бачимо, відносини між церквою та князем розвивались доволі гармонійно. Загалом можемо дійти висновку, що в цей період князівська влада намагається проводити політику гармонізації відносин з церквою, які дещо погіршились після перевороту 1079 р. Князь Владислав Герман активно добивався взаєморозуміння з церквою для зміцнення свого становища, а церква була зацікавлена у співпраці задля подолання папського інтердикту, який було накладено на Краківське єпископство у 1079 р. Що ж до польсько-німецьких церковних відносин, то варто зазначити, що вони проходили під знаком конфлікту Імперії та папства, а також спроб реалізації поморської політики Польщі, і тому можна спостерігати відсутність конфліктів, а також певну співпрацю щодо Помор'я.

¹ sed hoc dicere licet, quod non debuit christianus in christianos peccatum quodlibet corporaliter vindicare Galla kronika// Monumenta Poloniae Historica. T I. – Lwow: Drukarnia Zakladu im. Ossolinskich, 1864. – S. 422.

² Dobocz J. Monarchia i moźni wobec Kościoła w Polsce do początku XIII wieku. – Poznan: Wydawnictwo Poznanskie, 2002. – 542 s.; Derwich M. Najstarsze klasztory na ziemiach polskich (do konca XII wieku) // Kosciol w monarchiach Przemyślidów i Piastow. – Poznan, 2009. – S. 220–221; Labuda G. Szkice historyczne jedenastego wieku I. Najstarsze klasztory w Polsce // Archeologia Historica Polona. – 1995. – Tom 2. – S. 28–29.

³ Мається на увазі цитата з Галла про помазаників: sed hoc dicere licet, quod non debuit christianus in christianos peccatum quodlibet corporaliter vindicare Ibidem. – S. 422.

⁴ Щодо Богуміла, то якраз єдина джерельна згадка говорить, що він очолював кафедру до 1092 року 1092 Bogumylus archiepiscopus obiit Rocznik Swietokrzyski Dawny // Monumenta Poloniae Historica. – Lwow: Drukarnia Zakladu im. Ossolinskich, 1872. – T II. – S. 773.

⁵ Все Середньовіччя у тогочасній Європі (а особливо у слов'янських країнах) тривало суперництво двох традицій престолонаслідування – салічної (від батька до сина) та літвичної (від брата до брата). Мешко міг претендувати згідно салічної традиції.

⁶ Gall Anonim Liber I, XIX.

⁷ Ipse nimirum puer coretaneos omnes et Ungaros et Polonos honestis moribus et pulcritudine superabat, omniumque mentes in se futuri spe dominii signis evidentibus provocabat Ibidem. – S. 423 – 424.

⁸ Illum enim puerum rex Ungarorum Wladislavus mortuo patre nutrebat, eumque loco filii parentis gratia diligebat Ibidem. – S. 423.

⁹ Галл взагалі попросту називає Владислава «ставлеником Болеслава» Bolezlaus Wladislamm suum regem appellabat, Wladislaus se per eum regem cognoscebat. Ibid. – S. 423.

¹⁰ У цих роках правив старший брат Владислав Геза, після смерті якого у 1077 р. трон дістався Владиславові.

¹¹ unde placuit patruo suo Wladislavo) duci puerum in Poloniam sinistro alite revocare, eumque Ruthena puella) fati invidentibus uxore Galla kronika – S. 423.

¹² Jana Długosza Roczniki czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego Księga III–IV 1039–1139. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2009. – S. 194.

¹³ Це була дочка київського князя Ізяслава Мстиславовича та правнучка Володимира Мономаха.

¹⁴ Такої думки зокрема дотримується Кристина Перадська у коментарях до видання Яна Длугоша див. Jana Długosza Roczniki czyli kroniki. – S. 194. Також до подібних висновків свого дотримувався Освальд

Бальцер див. Balzer O. Genealogia Piastów. – Kraków, 1895. – S. 115.

¹⁵ Benyskiewicz, W kręgu Bolesława Szczodrego i Władysława Hermana. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2010. – S. 106.

¹⁶ в се же лѣто прѣстависѧ. И Ерина I Всеволожа дщерь. мѣца июля. въ. ꙗкоже Летопись Русская по Ипатьевскому списку // Полное собрание русских летописей. – СПб., 1908. – Т. 2. – 638 с.

¹⁷ Uxoratus ergo adolescens imberbis et formosus sic morose, sic sapienter se habebat, sic antiquum morem antecessorum gerebat, quod affectu mirabili toti patriae complacebat Galla kronika. – S. 422.

¹⁸ Aiunt enim quosdam aemulos, timentes ne patris iniuriam) vindicaret, veneno puerum bonae indolis peremisse), quosdam vero qui cum eo biberunt vix mortis periculum evasisse Ibidem.

¹⁹ Mistrza Wincentego Kronika Polska// Monumenta Poloniae Historica. Lwów: Drukarnia Zakładu im. Ossolinskich, 1872. – T. II. – S. 299.

²⁰ Dobocz J. Monarchia i możni wobec Kościoła w Polsce do początku XIII wieku. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2002. – S. 156 – 157.

²¹ Інтердикт – це тимчасова заборона всіх церковних дій і треб, наприклад, миропомазання, сповіді, одружень, євхаристії.

²² Ibidem. – S. 157.

²³ Інтердикт на окрему особу називається excommunicatio і фактично означає відлучення від церкви.

²⁴ Post cuius mortem in toto regno Poloniae interdictum fu it et annis quatuor sedes Cracoviensis vacavit Katalogi biskupów krakowskich. Redakcja IVświątokrzyska// Monumenta Poloniae Historica s.n. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo naukowe, 1974. – S. 55.

²⁵ Dobocz J. Monarchia i możni... – S. 157.

²⁶ Rocznik Kapitulny Krakowski // Monumenta Poloniae Historica. Lwów: Drukarnia Zakładu im. Ossolinskich, 1872. – T. II. – S. 796–797.

²⁷ Halecki Oskar Sacrum Poloniae Millenium. – Rzym: Typis Pontificiae Universitatis Gregorianae, 1966. – S. 95–96.

²⁸ Dobocz J. Monarchia i możni. – S. 159.

²⁹ Wadislalls, Dei gralia dus Poloniae, et Iuditha, legitima coniux.eius O(diloni) venerabili abbati sancti Egidii cunctisque fratribus humillimae devotionis obsequium. Audita fama, quod sanctus Egidius prorogalivae pietatis praemineat dignitate, et quod promptus sit adiutor, sibi data divinitus potestate, pro spe sobolis munera silbi nostrae devotionis offerimus, vestrasque sanctas orationes in auxilium nostrae petilionis humiliter imploramus. Galla kronika. – S. 426.

³⁰ Dobocz J. Monarchia i możni... – S. 160.

³¹ Інша ймовірна дата 1088 рік.

³² Порівняльна таблиця повіомлень міститься у праці Йозефа Добоша Dobocz J. Monarchia i możni... – S. 161.

³³ Kronika Bogusława i Godisława Paska// Monumenta Poloniae Historica. T. I. – Lwów: Drukarnia Zakładu im. Ossolinskich, 1872. – S. 493.

³⁴ Dokument Władysława Hermana dla kościoła w Bambergu[Електронний ресурс]Режим доступу http://chomikuj.pl/julpiech/Dokumenty/PALEOGRAFIA/Dokument+W*c5*82adys*c5*82awa+Hermana+dla+ko*c5*9bcio*c5*82a+w+Bambergu,1192459428.doc

³⁵ Galla chronika. – S. 401.

³⁶ Tibi quoque, archiepiscopo, concedimus pallium diebus sollempnibus deferendum Ibidem.

³⁷ Halecki Oskar Sacrum Poloniae Millenium... – S. 76.

³⁸ Miskevicz M. Zycie codzienne mieszkancow ziem polskich we wczesnym sredniowieczu. – Warszawa:TRIO, 2010. – S. 154.

³⁹ Особливо в цьому була зацікавлена Польща, яка лише незадовго до цього переживала масштабний внутрішньополітичний конфлікт.

⁴⁰ Ориг. quod est fidelium congregatio pertinere videntur, quae emendanda sunt, aut ipsi juxta sanctorum patrum diffiniant, aut nobis diffinienda referant List Grzegorza VII Papieża do Bolesława Śmiałego// Monumenta Poloniae Historica. T. I. – Lwów: Drukarnia Zakładu im. Ossolinskich, 1864 – S. 368

⁴¹ Cosmae Pragensis Chronica Boeorum// Monumenta Germaniae Historica Scriptores rerum Germanicarum, Nova series. – Berlin:Apud Weidmannos, 1923. – S. 133.

⁴² Halecki Oskar Sacrum Poloniae Millenium... – S. 97.

⁴³ Hec cum esset sterilis, semetipsam semper mactabat, offerens vivam hostiam Deo cum lacrimis, vacans

elemosinis, viduis subveniebat et orphanis Cosmae Pragensis Chronica Boeorum... – S. 133.

⁴⁴ Annales Magdeburgenses... – S. 178.

⁴⁵ Chronica monasterii Casinensis // Monumenta Germaniae Historica Scriptores. – Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 1923. – S. 455.

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ Halecki O. Sacrum Poloniae Millenium... – S. 97.

⁴⁸ Cosmae Pragensis Chronica Boeorum... – S. 135.

⁴⁹ Відразу після весілля Юдита змінила ім'я на Софія, щоб відрізнитись від попередньої дружини Владислава Германа

⁵⁰ 1088. Sacrum corpus beati Stanuslai Lambertus episcopus et canonici Cracovienses transtulcrunt ad ecclesiam maiorem cum debita reverencia de Rupella et de ecclesia protune sancti Michaelus Rocznik Kapitulny Krakowski... – S. 798.

⁵¹ Див. Derwich M. Najstarsze klasztory na ziemiach polskich (do konca XII wieku) // Kosciol w monarchiach Przemyślidów i Piastów. – Poznan, 2009. – S. 220 – 221, Labuda G. Szkice historyczne jedenastego wieku I. Najstarsze klasztory w Polsce // Archeologia Historica Polona. – 1995. – Tom 2. – S. 28–29.

⁵² Dobocz J. Monarchia i możni. – S. 159.

⁵³ ea uidelicet ratione, ut nulla cogente necessitate eedem cruces ab eadem ecclesia nec ab episcopo nec ab aliquo umquam auferantur, sed ad honorem eiusdem ecclesie et in testimonium mee oblationis reseruentur Dokument Władysława Hermana dla kościoła w Bambergu. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://chomikuj.pl/julpiech/Dokumenty/PALEOGRAFIA/Dokument+W*c5*82adys*c5*82awa+Hermana+dla+ko*c5*9bcio*c5*82a+w+Bambergu,1192459428.doc

⁵⁴ interpellante G[umpon]e nuncio fratrum et domini Rotperti eiusdem loci VII episcopi, reddiderim per manvs Eberhardi et Henrici episcoporum, eiusdem Babenbergensis ecclesie fratrum Ibidem.

⁵⁵ Galla kronika. – S. 429–430.

⁵⁶ Як пише Галл це було пов'язано з тим, що поляки не дочекавшись завершення посту вирушили в похід. Ibidem. – S. 429–430.

⁵⁷ Itemque de Bohemia tribus aciebus In auxilium evucatis, Pomoranium invadit Wladislavus circa sancti solempnia Michaelis. Ibidem.

В статье рассматривается проблема отношений между католической церковью и государственной властью в 80–90-х годах XI в., после переворота 1079 года. Автор анализирует меры князя Владислав Германа относительно церковных структур в Польше во времена его правления. Рассмотрены вопросы польско-немецких церковных отношений в данный период.

Ключевые слова: Галл Аноним, епископ Станислав, интердикт, Владислав I Герман, Мешко Болеславович, фонд, инвеститура, Генрих IV, архиепископство.

The article deals with the problem of relations between the Catholic Church and the state power in the 1080–1090s, after the 1079 coup d'état. The author analyzes the actions of prince Władysław I Herman on the church structures in Poland during his reign. In the article the historian attempts to address the issues of Polish-German church relations during this period.

Keywords: Gallus Anonymus, bishop Stanislaus, interdict, Władysław Herman, Mieszko Bolesławowicz, foundation, investiture, Henry IV of Holy Roman Empire, Archbishopric.

БРАТИ-ПРОПОВІДНИКИ ЧИ МЕНШІ БРАТИ? ДО ПИТАННЯ ПРО ІДЕНТИФІКАЦІЮ РУКОПИСНОГО ІНВЕНТАРЯ МОНАСТИРСЬКОЇ БІБЛІОТЕКИ У ПШЕВОРСЬКУ

У статті здійснено ідентифікацію інвентаря бібліотеки одного з монастирів м. Пшеворськ (Польща), що зберігається у фондах Наукової бібліотеки Львівського університету. Також на основі рукопису проаналізовано тематичне наповнення монастирської книгозбірні.

Ключові слова: інвентар, бібліотека, Пшеворськ, бернардинці.

Монастирі різноманітних чернечих орденів були осередками інтелектуальної культури у всій Європі, а їхні бібліотеки увібрали до себе книги з найрізноманітнішої тематики. Відтворити тематичний склад цих книгозбірень можна на основі бібліотечних інвентарів, що збереглись до нашого часу.

У фондах Відділу рукописних, стародрукованих та рідкісних книг Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка зберігається понад десяток інвентарів різноманітних католицьких монастирів, що були закриті австрійською владою у кінця XVIII ст. під час так званої Йосифінської касації, або бібліотеки яких були передані до університету як головного державного книжкового репозитарію на землях Речі Посполитої, що у наслідок I поділу (1772 р.) увійшли до складу Австрійської монархії.

Більшість збережених інвентарів мають шифр від 284 по 295; вони походять з різноманітних монастирів, що функціонували на територіях Львівської митрополії та належать до різноманітних чернечих орденів. Окремо від інших, під шифром 1384 записаний інвентар бібліотеки монастиря домініканців (ордену братів-проповідників) у місті Пшеворську. Інвентар датований початком XIX ст., рукопис зберігся у дуже поганому стані (не зберігся титульний аркуш, решта аркушів мають різний ступінь пошкодження). Стан збереження рукописного інвентаря виглядає таким чином:

№ аркуша	Стан збереження	Охоплює книжкових позицій	Позиції до відчитання
1	Збереглась лише верхня права частина аркуша	1–130	1–5, 23–26, 58–67
2	Збереглась верхня та нижня частини	131–267	131–159, 190–212, 231
3	Зберігся майже повністю, пляма на середній частині	268–402	268–279, 288–296, 324–361, 392–402

4	Зберігся майже повністю, пляма на середній частині	403–539	403–411, 420–428, 456–505, 531–539
5	Зберігся майже повністю, пляма на середній частині	540–692	540–571, 600–644, 679–692
6	Зберігся майже повністю, пляма на середній частині	693–832	693–700, 704–726, 752–793, 824–832
7	Зберігся майже повністю, пляма на середній частині	833–982	833–872, 897–946, 972–982
8	Зберігся майже повністю, пляма на середній частині	983–1124	983–1018, 1042–1088, 1116–1124
9	Зберігся майже повністю, пляма на середній частині	1125–1265	1125–1159, 1177–1124, 1255–1265
10	Зберігся повністю, пляма на середній частині	1226–1409	1266–1309, 1327–1374, 1400–1409
11	Зберігся повністю, пляма на середній частині	1410–1559	1410–1451, 1469–1514, 1542–1559
12	Зберігся повністю, пляма на середній частині	1560–1590, +18 позицій, +18 позицій	1550–1590, + 10 позицій, +18 позицій
13	Зберігся повністю	1 запис	1 запис

На новому титульному аркуші, ймовірно вже вкладеному після надходження інвентаря до університетської бібліотеки, олівцем здійснено ідентифікаційний запис, відповідного до якого цей рукопис – це інвентар бібліотеки домініканців у місті Пшеворську. Однак у цьому місті не існувало домініканського монастиря. Можна припустити, що йдеться про монастир домініканців-обсервантів, що знаходився у Сеняві, неподалік Пшеворська.

Монастир домініканців-обсервантів у Сеняві закладений у 1676 р. королівським хорунжим Миколаєм Ієронімом Сенявським (1645–1683 рр.), того ж року Сенява отримала статус міста¹.

Проте, у рукописному інвентарі бібліотеки не зустрічаються видання, які можна було б ідентифікувати як такі, що мають обов'язково бути в домініканському монастирі. Йдеться про статuti ордену, рішення провінційних та генеральних капітул, тощо. Однак фігурують книги, які належать іншому ордену – францисканцям (братам меншим). Це, зокрема, орденські статuti (*Statutus fratris minoris*, *Statuta S. Ioanni Capistrani*, *Tabula et Constitutionis Frat. Min.*, *Regula Fratrum Minorum*), збірки привілеїв, які отримав орден (*Compedium Privilegioff. Minor.*) та інші видання (*Caeremoniale Romanorum pro Fr[at]ribus Minor[um]*, два примірники книги «*Manuale Franciscanorum. Regulae Expositionem, aliaque ad eius observantiam, ac monasticae vitae disciplinam spectantia, breviter complectens*», що укладена францисканцем Йоганом Пенсінком). Також декілька видань стосуються Св. Франциска Ассизького (наприклад *Stigama S. P. N. Francisci*), однак немає жодного, що присвячене Св. Домініку. На підставі цього можна припустити, що очевидно йдеться не про домініканський монастир у Пшеворську/Сеняві, а про якийсь монастир ордену францисканців.

Власне у Пшеворську з 1465 р. існував монастир бернардинців (францисканців-обсервантів). З 1631 р. монастир входив до складу Руської провінції ордену, у 1661 р. при монастирі розпочали викладати моральну теологію для кліриків, а згодом граматику та інші предмети².

Головним доказом на користь того, що йдеться саме про інвентар бібліотеки монастиря бернардинців у Пшеворську, є запис в рукописі, здійснений вже після його укладення: *Asserunt libri sub gvardianatu R.P. Taciani Schuldes*³, після чого записано 18 назв книг. Нижче вміщено підписи п'яти ченців, зокрема вдалось ідентифікувати брата Еліаса Влаха, який у 1768 р. був лектором філософії, а у 1788 р. префектом бернардинської гімназії у Збаражі⁴. Також можна розчитати ім'я та прізвище проповідника Романа Заровського. Інші два підписи не вдалось розчитати через поганий стан збереження рукопису. А власне о. Таціан Шульдес, чий підпис стоїть першим, був настоятелем пшеворського монастиря францисканців-обсервантів у 1768–1790 рр., а також виконував функції єпископського комісара для бернардинських монастирів у цілій Перемишльській дієцезії.

Останній запис в інвентарі допомагає уточнити дату його укладання. У записі від 1 травня 1779 р. йдеться про те, що до бібліотеки надійшла книга відомого італійського філософа та письменника Емануеля Тезауро (1592–1675 рр.) «*Philosophia moralis*». Книга надійшла від о. Станіслава Єзерського⁵.

Таким чином можна з певністю стверджувати, що рукописний інвентар походить саме з бібліотеки монастиря бернардинців, а не домініканців, та укладений між 1768–1779 рр. Ймовірно що документ був помилково ідентифікований та датований при надходженні до бібліотеки Львівського університету. Також варто врахувати ще одну деталь, яка може пролити світло на час надходження рукопису до університетської книгозбірні: згадані вище інвентарі різноманітних орденів при опрацюванні отримували характерні позначення – червоні та сині зірочки біля окремих книжкових позицій у них: червоною зіркою зазвичай позначали рукописи та інкунабули, синьою – полоніку. Дані позначки були проставлені приблизно на початку 1930-х рр. Враховуючи, що таких позначень на інвентарі бернардинців з Пшеворська немає, можемо припустити, що він надійшов до бібліотеки університету після опрацювання «старіших» монастирських рукописів. Таким чином можна пояснити і номер шифру рукопису, що не співпадає з діапазоном шифрів решти монастирських бібліотечних інвентарів.

Як зазначалось вище, інвентар укладений на 13 аркушах. У бібліотеці монастиря бернардинців було 1590 книг. У бібліотеках сусідніх бернардинських монастирів у Жешуві (1783 р.) та Лежайську (1766 р.) було 867 та 2138 книг відповідно. В головному ж монастирі Руської провінції ордену – у Львові – було близько 3700 книг. Книги до інвентаря записані відповідно до формату і розділені на чотири категорії: *Classis Prima Librorum in Folio*, *Classis Secunda Librorum*, *Classis Tertia Librorum* та *Classis Ultima Librorum*. У межах чотирьох категорій книги записані у алфавітному порядку, без поділу на тематику. У згаданих бібліотеках у Жешуві, Лежайську та Львові книги були розділені на тематичні категорії, із незначними варіаціями. Різні варіанти укладення бібліотечних інвентарів пояснюється тим, що орденські приписи не регулювали практику внесення книг до облікових документів монастирських книгозбірень⁶. Додатково, вже без нумерації, до інвентаря пшеворських бернардинців записано ще 18 книг, а згодом ще 18 книг отримано від гвардіана Шюльдеса.

На основі інвентаря можна встановити тематичне наповнення бібліотеки монастиря бернардинців у Пшеворську станом на другу половину XVIII ст. У зв'язку з поганим збереженням інвентаря, а також практикою записувати скорочені назви книг, часто без вказування автора,

вдалось ідентифікувати незначну частину видань. Оскільки в інвентарі відсутній поділо книг за тематичними категоріями, то нижче запропоновано класифікацію на зразок інших бернардинських бібліотек.

До однієї категорії варто віднести видання Біблії або її частин, а також збірок коментарів на Святе Письмо. У книгозбірні було декілька примірників Біблії різних форматів, а на її означення використовувались записи *Biblia*, *Biblia Antiqua*, *Biblia Latina*. Також до інвентаря записаний примірник так званої *Concordantie Bibliorum* – хронологічно узгодженого послідовного тексту Святого Письма.

Також були представлені видання окремих частин Біблії, а саме псалмів Давида, Євангелій та послань апостола Павла. Окрім того, до інвентаря внесені парафрази Давидових псалмів та Євангелія від Луки.

Гомілетичі присвячена книга «*De missa evangelica*» домініканця Йогана Фабрі (1478–1540 pp.), а коментарям до Євангелія від Луки видання францисканця-обсерванта Дієго де Естелли (1524–1578 pp.) та до Апокаліпсису Івана Богослова книга бенедиктинського ченця Руперта з Дойца (1075–1129 pp.).

Значна частина видань у бібліотеці присвячена найрізноманітнішим галузям католицької теології (моральної, догматичної, полемічної тощо).

Питанням моралі у католицькому богослов'ї присвячено декілька видань, зокрема «*Theologia Moralis*» відомого єзуїта Клода Ля Круа (1652–1714 pp.), чий виклад моральної теології вважають одним із найбільших досягнень цієї науки на межі XVII–XVIII ст.; однойменне з Ля Круа видання францисканця Анаклета Рейфенстуйеля (1641–1703 pp.) та книга «*Arca Vitalis In Qua Pretiosiores Theologiae Moralis Margaritae*» театинця Марко Відаля (1624–1650 pp.). Моральній теології також присвячено словник «*Summa de Casibus Conscientiae*» францисканця Анджело Карлетті де Чивазо (1411–1495 pp.).

Значна частина книг стосуються догматичного богослов'я. У книгозбірні бернардинців було декілька примірників зібрання теологічних праць Григорія Богослова (330–390 pp.) та Атанасія Александрійського (295–373 pp.), папи Григорія Великого (540–604 pp.) та виклади теології Аврелія Августина (354–430 pp.) та Івана Золотоустого (347–407 pp.). Ця ж галузь теології висвітлена у книгах Томи Аквінського (1225–1274 pp.), Йоанна Дунса Скотта (1266–1308 pp.) та августинця Томи зі Страсбурга (+1387 p.).

Питанням полеміки з іншими релігіями чи християнськими конфесіям також присвячено декілька книг. До інвентаря внесена популярна книга «*Prawda chrescianska od nieprzyjaciela swego zeznana*» авторства рабина Самюеля та книга «*Propugnaculum Ecclesiae aduersus Lutheranos*» бельгійського полеміста, противника Мартіна Лютера Йоса ван Кліхтова (+1543 p.).

Серед інших авторів теологічних праць, що були у бібліотеці бернардинців у Пшеворську, варто згадати єзуїтів Педро Хуартад де Мендоза (1578–1651 pp.) та Гайнріха Енгельграве (1610–1670 pp.) й домініканців Райнерія з Пізи (+1348 p.) та Сильвестра Маццоліні (1456–1527 pp.).

Було й декілька примірників агіографічної та аскетичної літератури. До першої категорії можемо віднести життя Св. Станіслава Щепановського (1030–1079 pp.) та бернардинських святих Шимона з Ліпниці (1438–1482 pp.) та Рафала з Прошовіц (1453–1534 pp.). Стосовно аскетичної літератури, то до неї можна віднести «Сповідь» Св. Августина (було декілька примірників) та одну з найпопулярніших аскетичних книг у Речі Посполитій єзуїта Томаша Млодзяновського (1622–1686 pp.) «*Rozmyślania albo lekcyja duchowna*»⁷. На жаль, в інвентарі не вказано про яку саме книгу йдеться авторства відомого картезіанського аскета Йогана Юста з Ландсберга (1489–1539 pp.).

Чи не найбільшою у бібліотеці була збірка проповідницької літератури. Умовно її можна розділити на дві групи: польські та іноземні проповідники. Серед польських проповідницьких книг вдалось ідентифікувати збірки проповідей францисканця Касіяна Корчинського (1722–1784 рр.), піяра Самюеля Висоцького (1706–1771 рр.), домініканця Людвіка Сеньковського та відомо єзуїта Станіслава Беліцького (+1718 р.), для проповідей характерним є повчання через образи, порівняння, приклади, а також вплітання історичних відомостей про Річ Посполиту в промови⁸. З власне бернардинських авторів в бібліотеці пшеворського монастиря була збірка Петра з Познані (1575–1655 рр.).

Ранньохристиянська проповідь представлена творами Тертуліана (160–220 рр.), Євсевія Кесарійського (263–339 рр.), Аврелія Августина та Івана Золотоустого, а також Павла Озорія (385–420 рр.). Декілька збірок належали середньовічним проповідниками, зокрема у бернардинській бібліотеці були збірки промов Беди Вельмишановного (672–735 рр.), домініканця Вінцентія Феррера (1350–1419 рр.) та августинця Сімона да Кассія (1295–1348 рр.).

В більшості книги з проповідями належали авторам XVI–XVIII ст., які походили з різноманітних чернечих орденів. Домініканська проповідницька традиція репрезентована збірками відомого містика Луїса де Гранади (1504–1588 рр.) (найпопулярніший автор проповідей – у бібліотеці бернардинців у Пшеворську було понад 15 примірників збірок проповідей домініканця), серед францисканських проповідників в інвентарі фігурує ім'я Гайнріха Гельма (+1560 р.), Альфонсо де Кастро (1495–1558 рр.), Хуана з Картахени (1563–1618 рр.) та італійського проповідника Франческо Вісдоміні (1516–1573 рр.). Товариство Ісуса представлено декількома примірниками проповідей Франціско Лабати (1549–1631 рр.).

Стосовно філософських книг, то вдалось ідентифікувати твір Арістотеля (384–322 рр. до н. е.) «Про душу» та коментар єзуїта Франциско де Толедо (1532–1596 рр.) на твори грецького філософа. Також до інвентаря внесена відома книга «Розрада від філософії» Северина Боеція (480–524 рр.). До цієї ж категорії можна віднести «Етику» Плутарха (45–120 рр.).

Невеликою, але репрезентативною була збірка книг з риторики. Мистецтву красномовства були присвячені твори античних авторів Марка Фабія Квінтіліана (35–100 рр.) та Арістотеля («Риторика»). Сюди ж можна віднести збірку праць Ціцерона (106–43 рр. до н. е.) та вибірку його сентенцій і листів, а також збірку промов Демосфена (384–322 рр. до н. е.).

Також варто згадати про класичну працю з риторики члена Товариства Ісуса Кипріяна Соареза (1524–1593 рр.) «De arte rhetorica» (3 примірники), яка була одним із найпопулярніших підручників для вивчення риторики до кінця XVIII ст. Цікавим є те, що в бібліотеці зберігався примірник праці «Rhetorica, Plena Ac Referta Exemplis» протестантського автора Еразма Сарцерія (1501–1559 рр.). Сюди ж можна віднести книгу «Formulae Epistularum» гуманіста Карла Манекена (1419–1493 рр.), яка є збірником зразків для написання листів.

З історичних книг вдалось ідентифікувати твори з політичної та церковної історії. Античні історики представлені книгами Геродота (484–425 рр. до н. е.), Ксенофонта (430–355 рр. до н. е.), Кріспа (86–35 рр. до н. е.), Тита Лівія (59 р. до н. е. – 17 р.), Курція Руфа, Юстина й Тацита (+117 р.).

Історія діянь папи Григорія Великого висвітлена у книзі «Gregoriana super Novum Testamentum» Альюльфуса фон Турнаї (+1141 р.), книга «Historia Ecclesiastica» православного ченця Никифора Каліста (+1350 р.) присвячена ранній історії Візантійської імперії. Загальна історія Європи описана в книзі «Chronicon pontificum et imperatorum» поляка Мартина з Опави (1215–1279 рр.) та «Theatrum historicum et chronologicum» Христофа Хельвіга (1581–1617 рр.).

З історії Польщі вдалось ідентифікувати лише одне видання – це відома «Historia Polonica» Вінцентія Кадлубка (1150–1223 pp.).

Правнича література стосується як церковного, так і світського права. До першої категорії можна віднести статuti та правила ордену, рішення провінційної капітули, видання рішень та канонів Тридентського собору тощо. Певною мірою сюди ж можна віднести й примірник Індексу заборонених книг, який мав регулювати наповнення бібліотеки монастиря «єретичною» літературою. Загальна збірка церковного права представлена виданням «Summa juris canonici», що укладена за папи Григорія XIII (1502–1585 pp.).

Не вдалось ідентифікувати збірників цивільного права, проте у бібліотеці було декілька книг, що йому присвячені. Йдеться про видання «Praxis rerum criminalium» Йоса де Дамгоудера (1507–1581 pp.) про кримінальне право, «De Justitia et Jure» відомого єзуїта Луїса де Моліни (1535–1600 pp.), а також про книги «De bello et duello tractatus juris» Генріха Боцера (1561–1630 pp.) й «De arte juris et eius principiis» Матіаса Стефані (1570–1646 pp.).

Також на основі інвентаря ідентифіковано декілька видань з медицини («De conservanda bona valetudine» Арнольдо з Віланови (1235–1311 pp.) та «De vulnerum bombardorum et sclopetorum ... tractatus» Бартоломео Магні (1477–1552 pp.)) та сільського господарства («De agri cultura» Катона Старшого (234–149 pp. до н. е.) та «Rerum rusticarum» Варрона (116–27 pp. до н. е.)).

З художніх творів вдалось ідентифікувати збірку драматичних творів єзуїта Франца Ноймара (1697–1765 pp.) «Theatrum Politicum», а без вказування творів до інвентаря внесені імена Гомера та Франческо Петрарки (1304–1374 pp.).

Насамкінець варто згадати ще дві цікаві книги. Першою є відома праця домініканців Генріха Крамера та Якоба Шпренгера «Молот відьом»⁹, що присвячена демонології. У бібліотеці бернардинців було три примірники цієї книги. Другою книгою є «Magia e naturalis sive de miraculis rerum naturalium» Джамбатіста делла Порти (1535–1615 pp.)¹⁰. Це так звана «книга таємниць» – одна із найпоширеніших форм науково-популярних видань у Європі, що включали різноманітні рецепти та поради для ведення домашнього господарства та технічних рекомендацій з металургії, алхімії, фарбування й виробництва парфумів, масел, ладану та косметики¹¹. Книга делла Порти вперше вийшла друком у 1588 р. і потім отримала декілька перевидань; у ній йдеться про різноманітні галузі природознавства, медицину, а також про приготування страв, отрут та мазей.

Інвентар бібліотеки «домініканського» монастиря у місті Пшеворську насправді належить монастирю ордену францисканців-обсервантів, або ж бернардинців, цього ж міста. Рукопис був неправильно ідентифікований та датований при надходженні до бібліотеки Львівського університету. Проте на основі тематичного наповнення (головно за рахунок наявності правових книг, що чітко вказують на орден бернардинців), а також особливостей записів про надходження книг до бібліотеки вдалось встановити його походження, а також звизити час укладення інвентаря до періоду 1768–1779 pp. (первісно рукопис був датований початком XIX ст.).

На основі рукопису вдалось здійснити реконструкцію тематичного наповнення монастирської книгозбірні, а також провести ідентифікацію частини книг, що у ній зберігались.

⁹ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1889. – Tom XII. – S. 132.

¹⁰ o. Golichowski N. Przed nową epoką. Materiały do historii OO. Bernardynów w Polsce. – Kraków, 1899. – S. 107.

¹¹ Наукова бібліотека Львівського національного університету імені Івана Франка (далі – НБ ЛНУ, ВРСРК), відділ рукописних, стародрукованих та рідкісних книг ім. Ф. П. Максименка. – Ркс. 1384 Spiski ązek klasztoru OO. Dominikanów w Przeworsku. – Арк. 12зв.

⁴ o. Golichowski N. Przednową epoką. – S. 249.

⁵ НБ ЛНУ, ВРСПК. – Ркс. 1384. – Арк. 13.

⁶ Pidtypczak-Majerowicz M. Biblioteki i bibliotekarstwo zakonne na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej w XVII–XVIII wieku. – Wrocław, Wydawn. Uniwersytetu Wrocławskiego. 1996. – S. 54.

⁷ Greniuk F. Tomasz Młodzianowski // Polski Słownik Biograficzny. – 1976. – Tom XXI/3. – S. 426.

⁸ Bednarski S. Bielicki Stanisław // Polski Słownik Biograficzny. – Kraków, 1936. – Tom II. – S. 43.

⁹ НБ ЛНУ, ВРСПК. – Ркс. 1384. – Арк. 93в.

¹⁰ Там само. – Арк. 8.

¹¹ Eamon W, Secrets, booksof // Europe 1450 to 1789: Encyclopedia of the Early Modern World / William Eamon. – NewYork: Scribner's, 2004. – P. 365.

В статье осуществлена идентификация инвентаря библиотеки одного из монастырей г. Пшеворск (Польша), который хранится в фондах Научной библиотеки Львовского университета. Также на основании рукописи проанализировано тематическое наполнение монастырской библиотеки.

Ключевые слова: инвентарь, библиотека, Пшеворск, бернардинцы.

Identification of the monastic library inventory in Przeworsk (Poland), which is stored in the Scientific Library of Lviv Ivan Franko National University is fulfilled. On the basis of the manuscript thematic content of the monastic library is analysed.

Keywords: inventory, library, Przeworsk, Bernardines.

ЕТНІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВАКФУ В ОСМАНСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

В статті досліджуються особливості утворення і функціонування мусульманського традиційного інституту вакфу в Османській імперії. Проаналізовано основні відмінності між вакфом часу його появи в VII ст. і вакфом османського зразка.

Ключові слова: Османська імперія, вакф, соціальний інститут.

Сучасний глобалізований світ з його нерівномірним технологічним та економічним розвитком все більше потерпає від етнічних та соціальних протиріч, які загрожують самому існуванню теперішньої цивілізації. Розв'язання глобальних проблем людства неможливе без впровадження толерантного ставлення до інакомислення та справедливого перерозподілу матеріальних благ. В пошуках ефективних шляхів подолання етносоціального напруження, поза сумнівом, стануть в нагоді напрацювання минулих політичних систем. Особливу увагу привертає досвід розв'язання суспільних суперечностей в Османській імперії, яка, окрім величезних територій, вміщувала в собі різні за походженням, віруваннями та рівнем розвитку соціальні групи та народи. Одним із ключових засобів регулювання соціальних та майнових протиріч в Османській імперії була популяризація благодійності та масової роздачі милостині. В основі османської благодійності лежали норми шаріату та Корану, де благодійність та милостиня є основою справедливого суспільства. Однією з форм благодіяння виступав інститут вакфу. Вже з XIV ст. в турецькому суспільстві цей інститут поступово ставав невід'ємною ланкою державного регулювання. З усіх країн, де існували вакфи, найбільшого поширення вони набули саме в Османській імперії, а після її розпаду – в Турецькій Республіці. Навіть перемога Кемалістської революції, повалення султанату, обраний шлях європеїзації не змогли знищити традиційний мусульманський інститут вакфу. Таку стабільність може пояснити гнучкість вакфів і їхня здатність пристосовуватись до умов часу, території, особливостей політичного і суспільного стану. Мета даної роботи – дослідити етнічні особливості функціонування вакфів в Османській імперії, відмінні від класичних мусульманських вакфів Аравії. Висновки дослідження дадуть змогу зрозуміти природу і сутність вакфу, як інституту, а також його вплив на формування соціальної і міжнаціональної політики в Османській імперії.

Наукове дослідження вакфів розпочинається у XIX ст. Одним з перших до питання вакфів звертався французький дослідник Є. Клавель, який досліджуючи проблему виникнення і функціонування вакфів, вказував на відмінності поглядів ісламських правознавців різних мазхабів на ці питання¹. Дотепер в історіографії означена проблема залишається гостро дискусійною та повною мірою не розв'язаною, особливо в частині системного відображення національних особливостей вакфу в різних мусульманських країнах.

Систематичні та глибокі дослідження вакфу у Туреччині розпочалися лише в середині XX століття. Турецькими істориками вакфи розглядалися в основному з правового аспекту явища,

досліджувались законодавче підґрунтя формування і функціонування вакфового майна. Національні особливості османського вакфу не були об'єктом ґрунтовного і систематизованого аналізу в історіографії. Окремі аспекти зазначеного питання висвітлювалися у працях Ф. Кьопрюлю², Н. Озтюрка³, Б. Йедійилдиза⁴, З. Казиджи⁵. Історики досліджували місце вакфу в ісламській і турецькій культурах, акцентуючи окрему увагу на тому, що вакф – це демократичний інститут, який дає можливість задовольняти потреби суспільства шляхом благодійності. Висока моральна мета, яка була закладена у вакф ісламом, знайшла своє відображення в османських вакфах, хоча принципи функціонування вакфів в Османській імперії зазнали суттєвих змін під впливом місцевих обставин. З огляду на вищесказане, проблема етнічних особливостей роботи вакфових комплексів в Османській імперії потребує подальшого дослідження та аналізу.

Вакф – традиційний інститут арабо-мусульманського суспільства, який означає передачу майна на благодійні цілі. Традиційно появу перших вакфів відносять до VII ст., коли Пророк Мухаммад передав общині мусульман (уммі) сади зі священними для мусульман плодами фініків. Цим заходом Пророком було закладено головну ідею цього інституту: безкорисливе передавання свого майна на потреби суспільства. В VII–VIII ст. інститут вакфу завдяки зусиллям мусульманських правознавців різних мазхабів набуває правового осмислення в ісламському праві і поширюється на нові території разом із сприйняттям населенням нової релігії – мусульманства. У священній книзі мусульман Корані не використовується термін «вакф», як і не говориться про положення і обмеження цього інституту⁶, проте, багато сур присвячено обов'язку благодіянь, що слугує зв'язком між Кораном і вакфом. Перша згадка про вакфи стосується мединського періоду життя Пророка Мухаммада, що зафіксовано у хадісах.

У збірнику хадісів «Булуг Аль-Марам» описується відомий епізод з життя Пророка, в якому майбутній халіф Омар Ібн аль-Хаттаб каже Мухаммаду: «Я отримав землі в Хайбарі, і вони є найціннішим з того, що я колись мав». Пророк йому відповів наступне: «Якщо хочеш, ти можеш заповісти ці землі в якості вакфу і роздавати їхній врожай, як милостиню»⁷. Після того Омар пожертвував ці землі общині і заповів, що вони не можуть бути продані, успадковані чи подаровані. Цей епізод, який зустрічається у різних хадісах, був розцінений факігами (знавцями ісламського релігійного права), як заклик до заснування вакфів в мусульманському суспільстві.

Основою теорії походження вакфу є беззаперечна віра мусульман в необхідність слідувати приписам Корану, творити добро на користь суспільства, що принесе гідне посмертя⁸. В Корані про це сказано: «Не в тому благочестя, щоб вам звертати свої обличчя у сторону сходу чи заходу, а благочестя – хто повірив в Аллаха, і в Останній день, і в ангелі, і в Писання, і в пророків, і давав майно, не дивлячись на любов до нього, родичам, і сиротам, і бідним, і подорожнім, і тим, хто просить, і на (звільнення) рабів, і здійснював молитву, і давав обов'язкову милостиню [...]»⁹ (Сура 2, аят 177).

Обов'язкове для всіх мусульман піклування про нижчі верстви населення може проявлятися у таких формах: як закят – обов'язкова щорічна виплата певного відсотка з доходу на користь бідних для збереження матеріального і морального балансу у суспільстві; та садака – добровільна і безкорислива допомога, яка здійснюється шляхом подаяння; надання грошей у борг. Заснування вакфу не обов'язкова і добровільна дія людини, тому традиційно відноситься до сфери добровільної благодійності – садаки, а не закяту.

На процес інституалізації вакфів великою мірою вплинули ісламські правознавці, які узгоджували норми мусульманського права (фікгу) з практичними діями. Оскільки в ісламі було утворено кілька правових шкіл, які розходились у трактуваннях положень фікгу, виникла поляризація думок щодо вакфів та природи їхнього заснування.

На переконання засновника ханафітського мазхабу Абу Ханіфи, вакф – це замороження майна, яке залишається у власності вакифа, а доходи з вакфу йдуть на користь нужденних¹⁰. Схожою була думка його учнів Абу Юсуфа і Мохаммада ібн Хассана. Вони також вважали, що адміністративно така установа була схожа на узуфрукт (право користування чужим майном з правом вилучення від нього доходів), а метою її утворення була допомога суспільству. Однак, на їхнє переконання, вакиф втрачав право власності на майно, яке ставало вакфом¹¹.

Прихильник шафійського мазхабу Імам ан-Нававі вважав, що вакф є замороженим майном, доходи з якого йдуть на благодійність¹². Однак, на його думку, вакф ставав так званим трансферним шляхом, через який майно переходило у власність до Аллаха¹³. Тобто, Ан-Наві був прихильником тієї думки, що вакиф все ж втрачав свої права на майно.

Визначення предствника ханбалітського мазхабу Шейха Абу Захра ґрунтується на ідеї про відчуження майна у момент створення вакфу, яке не може бути предметом купівлі-продажу, дарування або успадкування. З майна вилучались доходи, а їхнім цільовим призначенням розпоряджався вакиф. Мета діяльності вакфу була благодійною, а форма її реалізації обговорювалась у документах¹⁴.

Переважно правознавці вважали, що вакф не надавав жодних прав колишньому власнику майна, припиняв його втручання у справи вакфу. Великі доходи, які витрачались з користю для мусульман, дозволяли заслужити перед Аллахом достойне життя¹⁵. Тобто, за релігійною концепцією, на розвиток якої вплинули ісламські правознавці, ревними мусульманами у створення вакфів керувала ідея обов'язкової благодійності. У цьому контексті вакф був однією з можливих форм збереження балансу у суспільстві через допомогу заможних нужденним і хворим.

Мусульманська традиція для утворення вакфу передбачала наявність дарувальника (вакифа), майна у формі вакфу, доходу з нього і документу, який містив умови функціонування майбутнього вакфу (вакфіє)¹⁶.

Вакиф мав бути юридично дієздатним, повнолітнім (балиг), а також мав обґрунтувати причини передачі власності до вакфу. Важливою умовою був задовільний стан здоров'я дарувальника (акил), що мало підтверджувати його добровільні наміри (хурр) передати своє майно на потреби общини, а не бажання уникнути мусульманського права успадкування в разі його смерті. Окрім цього, вакиф мав підтвердити свій достатній матеріальний стан, щоб ситуація не мала вигляд захисту майна від власного марнотратства¹⁷. Вакиф мав бути єдиним і повним власником майна (малик), яке заповідав¹⁸.

Майно, яке передавалось до вакфу, мало бути законним і цінним. Наприклад, неприпустимо було заповідати те, що заборонено релігією. Вакиф мав право розпоряджатися лише власним майном. В основному до вакфу передавали нерухоме майно, що можна пояснити зручністю його користування. Представники ханафітського мазхабу категорично не визнавали, що рухоме майно може стати вакфом. Вони вважали, що до вакфу неможливо передати рухоме майно без нерухомого¹⁹. Таку позицію можна обґрунтувати тим, що ферма з великою рогатою худобою або будинок разом з меблями мають набагато більшу цінність, ніж окремі рухомі речі, які не будуть давати прибутку. Будинок можна здавати в оренду або використовувати як школу чи лікарню, а ферма з худобою, необхідним обладнанням для її утримання буде приносити в рази більший дохід, ніж саме місце під ферму.

Законними для передачі об'єкти нерухомого майна визнавались такі, які не були обмежені у часі, були «вічними». Тобто, вакфове майно мало приносити постійний дохід, щоб підтримувати життєдіяльність благодійних установ безперервно²⁰.

В такій формі система вакфів була сформована і діяла на території Аравії з VII ст. Поступово вакфи поширювались в інших мусульманських країнах, трансформуючись під впливом умов нової території. У XIV ст. перші вакфи починають з'являтися в Османській імперії, де з часом переймають на себе важливі економічні і соціальні функції. В державі османів інструмент зниження соціальної напруги був особливо актуальним, тому що її населяли люди різного віросповідання і етнічної приналежності (тюрки, татари, араби, курди, вірмени, греки, албанці, серби, боснійці, хорвати, болгар, румуни, угорці, євреї та інші²¹). В Османській імперії на вакфи покладали значно більше завдань, аніж в ісламській традиції, оскільки утримувати соціальний баланс в багатонаціональній імперії значно складніше. Для цього потрібно застосовувати лише гнучкі соціальні інститути, які здатні врахувати і реалізувати потреби різних груп населення.

Вакф можна по праву вважати одним із найкращих досягнень внутрішньої політики османів у системі соціального забезпечення. Її витоки, окрім мусульманської традиції, можемо знайти ще у сасанідів. Останні вважали, що розбудова міських комунікацій є одним з найголовніших завдань правителя. Окрім перської традиції, прикладом для османів стали системи фатимідів і мамлюків. Тюрки не лише продовжили дані звичаї і активно втілювали їх у життя держави, а й створили власний досконаліший варіант. Імперські правителі займались будівництвом караван-сараїв, доріг, мостів, робили османські міста зручними з побутової і економічної точок зору для жителів імперії, подорожніх, а також купців, без посередництва яких неможливо уявити економічний розвиток будь-якої середньовічної держави. Прикладом розбудови міської інфраструктури задля зменшення соціального напруження є вакф султана Мегмеда Фатіха. Після завоювання у 1453 році Стамбулу, султан розпочав будівництво величезного за розмірами вакфу, який включав в себе 16 медресе, караван-сарай, лікарню для душевнохворих, дім для безхатченків, безкоштовну їдальню, хамам, тощо²². Вакфи стали джерелом залучення приватного майна для розбудови держави османів, освоєння і додаткового контролю новозавойованих земель.

Характерною особливістю османських вакфів стало те, що вони формувалися з конкретного майна, яке приносило дохід. Потім їх розбудовували у великі архітектурні комплекси під назвою кюлліє. В центрі кожного з них обов'язково стояла мечеть, навколо якої будувались різні інфраструктурні і прибуткові об'єкти, які забезпечували життєдіяльність усього комплексу і безперервність надання видимих послуг общині в галузі освіти, охорони здоров'я, харчування, захисту найнижчих верств населення.

Невід'ємною ознакою османського міста став архітектурний комплекс, в якому населенню надавали різноманітні послуги²³. Окрім мечеті, вакфи могли включати в себе училище (медресе), школи, лікарні, готелі (хане), їдальню для бідних, базар, караван-сарай, фонтани, хамами, бібліотеки, а також інфраструктурні проекти – водопостачання, дороги, мости. Кожен подорожній міг залишитись на нічліг в такому комплексі, дістати їжу, відвідати хаммам, інколи отримати медичну допомогу. Часто вакфи надавали безкоштовно освітні послуги. Хані-султан, дочка султана Мустафи, наказала побудувати навчальний заклад для хлопчиків на території земель, які вона передала у вакф. Про це зазначено у вакфіє: «[...] щоб було побудовано на землі описаної ділянки училище, щоб навчати в ньому хлопчиків Корану преславному і слову божому»²⁴. Евлія Челебі (жив у 1611–1679/1682 рр.), державний діяч при дворі султана Мурада IV (правив у 1623–1640 рр.), відомий турецький мандрівник, описує місто Гебзе, яке після завоювання Стамбулу заселив і забудував Мехмед II: «Біля цієї мечеті (Коджа Мустафа-паши) є

караван-сарай, який є хорошим постійним двором для мандрівників, в якому розміщується 300 людей і 200 коней»²⁵. Челебі подає свідчення того, що окрім приміщення для перепочинку були і їдальні: «Для всіх мандрівників і прочан є приміщення для їжі, де будь-якого місяця і року старим і молодим, чоловікам і жінкам виставляють достатньо їжі...»²⁶. Великі вакфи надавали постійну грошову допомогу вдовам і робітникам вакфу на пенсії²⁷.

В Османській імперії на відміну від вакфів Аравії послугами вакфових комплексів могли користуватися не лише мусульмани. У XIV–XV ст. на півночі Греції було створено не менше дванадцяти кюлліє, які обслуговували багатьох християн на рівні з мусульманами²⁸. Ми можемо припустити, що комплекси кюлліє впливали на рішення християн перейти у мусульманство, адже були демонстрацією піклування османського двору про нижчі верстви населення. Однак ісламізація у випадку Османської імперії не була примусовою, а навпаки надавала привілеї, можливість змінити свій соціальний статус, просунутись в кар'єрі тощо.

Заснування вакфів в Аравії залишалось на рівні приватної ініціативи. В Османській імперії ми бачимо пряме заохочення утворення вакфів державою різноманітними привілеями, такими як звільнення від податків та військової повинності²⁹. Зацікавленість роботою вакфів з боку Дивану появлялась у контролі за їхньою роботою. Втручання йшло через державні посади кадї, головного євнуха (кизлар агаси) і інспектора (назір). При утворенні нового вакфу адміністратора (мютевеллі) зазвичай призначав особисто засновник або його довірена особа, а наступних мютевеллі призначав місцевий кадї. Управління благодійними фондами і контроль над благодійними установами в масштабі міста забезпечував голова євнухів³⁰. Між посадами кизлар агаси і мютевеллі був назір. До його компетенції входила функція контролю за виконанням умов документу вакфіє³¹. Майно вакфу в Османській імперії залишалось невідчужуваним, але підконтрольним державі. В кожному вакфі адміністратори вели облікові книги, на основі яких потім надсилали звіти чиновникам. Будь-які зазіхання на кошти вакфу з боку держави були незаконними і в разі їхнього виникнення викликали спротив населення³².

Турецькі дослідники вакфу Османської імперії сходяться на думці, що вакф – це цілісна система, яка включала в себе три елементи: хайрат (hayrat), акарат (akarat) і вакф (vakıf). Хайрат означає «добро» і є мотиваційним чинником організації вакфу; акарат в буквальному перекладі означає «нерухоме майно», тобто, означає прибуткові джерела, з яких утримували благодійні об'єкти; вакф, в даному ланцюгу, є установою з надання різноманітних послуг населенню, які здійснювались у медресе, громадських кухнях, караван-сараях, мечетях, бібліотеках, лікарнях, тощо³³. Тобто, вакф в Османській імперії сформувався у потужну соціальну структуру, яка забезпечувала вирішення соціальних протиріч у дусі толерантності і благодійності.

Отже, зі сказаного вище випливає, що вакф в мусульманській і османській традиціях має значні відмінності. Ісламом закладено філантропічну мету діяльності вакфів на благо мусульманської общини, процедуру та умови заснування вакфів. Османська імперія, яку населяли люди різного віросповідання і національної приналежності, створила власну систему соціального забезпечення і балансу в суспільстві, основою якої були саме вакфи. Створені за рахунок приватного майна, вони слугували впливовою ланкою забезпечення потреб суспільства, освоєння новозавойованих земель, а також допоміжним чинником політики ісламізації. За результатами дослідження ми можемо сформулювати два визначення вакфу: мусульманського і османського зразка. Згідно з ісламською традицією вакф – це передача майна з метою задоволення потреб мусульманської общини (умми). Вакф в Османській імперії – це потужний соціальний інститут, дохід з якого йшов на утримання благодійних установ, які надавали послуги всьому населенню.

- ¹ Clavel E. Droit musulman: du statut personnel et des successions d'après les différents rites / Eugène Clavel. – Paris: L. Larose, 1895. – 444 p.
- ² Köprülü B. Tarihte Vakıflar / Bülent Köprülü // Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi. – 1951. – № 8. – S. 479–518.
- ³ Öztürk N. İslam ve Türk Kültüründe Vakıflar // Vakıflar Dergisi, 2005, № XXIX. – S. 7–20.
- ⁴ Yediyıldız B. Turkish Wakf, or Turkish System of Charities in The Ottoman Era // The Great Ottoman-Turkish Civilisation (Ed.Kemal Çiçek). Yeni Türkiye Yayınları, c. III, Ankara, 2000. – S. 763–789; İslâm'da vakıf, Doğuşundan günümüze Büyük İslâm Tarihi, Çağ Yayınları, c. XIV, İstanbul, 1989. – S. 19–68.
- ⁵ Kazıcı Z. Osmanlı Vakıf Medeniyeti / Ziya Kazıcı. – İstanbul: Bilge Yay, 2003. – 266 s.
- ⁶ Köprülü B. Tarihte Vakıflar / Bülent Köprülü // Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi. – 1951. – № 8. – S. 499.
- ⁷ Ибн Хаджараль-Аскалани. Булуг Аль-Марам. Достижение цели. – М., 2008. – С. 129.
- ⁸ Köprülü F. Vakıflar Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekamülü // Vakıflar Dergisi, 1940, № II. – S. 5.
- ⁹ Коран. – Дніпропетровськ, 2015. – С. 37.
- ¹⁰ Абу Ханифа. Аль-Фикх аль-Акбар. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://azan.kz/islam/blog/id/465.html>
- ¹¹ Feddad L. Al fiqh – waqf: Présentation des différents aspects fiqhistes du Waqf / Layachi Feddad // La Zakat et le Waqf: Aspects historiques, juridiques, institutionnels et économiques: séminaire tenu au Bénin du 25 au 31 mai 1997. – B. – 1997. – P. 237.
- ¹² Имам ан-Навави. Сады праведных. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hadis.info/dru-gie-sborniki-xadisov/sady-pravednyx-imama-an-navavi/>
- ¹³ Feddad L. Al fiqh – waqf: Présentation des différents aspects fiqhistes du Waqf / Layachi Feddad // La Zakat et le Waqf: Aspects historiques, juridiques, institutionnels et économiques: séminaire tenu au Bénin du 25 au 31 mai 1997. – B. – 1997. – P. 237.
- ¹⁴ Ibid.
- ¹⁵ Ibid.
- ¹⁶ Feddad L. Al fiqh – waqf: Présentation des différents aspects fiqhistes du Waqf / Layachi Feddad // La Zakat et le Waqf: Aspects historiques, juridiques, institutionnels et économiques: séminaire tenu au Bénin du 25 au 31 mai 1997. – B. – 1997. – P. 244.
- ¹⁷ Ibid.
- ¹⁸ Мутафчиева В. П. Османска социално-икономическа история. – София, 1999. – С. 87.
- ¹⁹ Там само.
- ²⁰ Лубський В. І. Мусульманське право в ісламській традиції (історико-релігієзнавчий аналіз). – Черкаси, 2004. – С. 146.
- ²¹ Kia. M. Daily Life in the Ottoman Empire. – Oxford, 2011. – P. 112.
- ²² Osmanlı devleti 1300-1600 / M.Kunt, S. Fanroqhi, H. Yurdaydin, A. Ödekan. – İstanbul: Millet, 2000. – S. 278.
- ²³ Kia. M. Daily Life in the Ottoman Empire. – Oxford, 2011. – P. 71.
- ²⁴ Вакуфная грамота Хани-хатун – внучки султана Мехмеда II / пер. С. Певзнер, А. Тверитинова // Письменные памятники Востока / Историко-филологические исследования. Ежегодник 1970. – М., 1974. – С. 113.
- ²⁵ Челеби Э. Книга путешествия. Пер. А. Григорьева. – М., 1983. – С. 57.
- ²⁶ Там само.
- ²⁷ Orbay K. Account books of the imperial waqfs (charitable endowments) in the Eastern Mediterranean (15th to 19th centuries) // Accounting Historians Journal. – 2013, № 1. – P. 35–36.
- ²⁸ Singer A. Imarets In The Ottoman World // Christine Wood head (London: Routledge). – 2012. – P. 79.
- ²⁹ Шамсутдинов А. М. «Вакф-наме» Ибрагима бея из княжества караман // Краткие сообщения ИВ АН СССР. – М., 1956. – С. 75–81.
- ³⁰ Мантран Р. Повседневная жизнь Стамбула в эпоху Сулеймана Великолепного. – М., 2006. – С. 110.
- ³¹ Там само. – С. 135.
- ³² Orbay K. Account books of the imperial waqfs (charitable endowments) in the Eastern Mediterranean (15th to 19th centuries) // Accounting Historians Journal. – 2013. – № 1. – P. 33.

³³ The Great Ottoman-Turkish Civilisation / [K. Çiçek, E. Kuran, N. Göyünç v.b.]. – Ankara: Yeni Türkiye, 2000. – P. 763–769.

В статье исследуются особенности создания и функционирования мусульманского традиционного института вакфа в Османской империи. Проанализированы основные различия между вакфом времени его появления в VII в. и вакфом османского образца.

Ключевые слова: Османская империя, вакф, социальный институт.

In the article the features of the establishment and functioning of the Muslim traditional institution of waqf in the Ottoman Empire are examined. The paper studies the main differences between waqf in the time of its appearance in the VIIth century and the Ottoman waqf.

Keywords: Ottoman Empire, waqf, a social institution.

ЇЖА У ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ ЯК ПРИРОДНЯ НЕОБХІДНІСТЬ ТА СОЦІАЛЬНА ІДЕНТИФІКАЦІЯ

У статті, на основі матеріалів щоденників Я. Марковича вперше реконструйований режим харчування козацької старшини першої половини XVIII ст. Визначено типовий час прийому їжі і виділені основні та другорядні трапези. Розглянуто сировинний склад харчування еліт, виділено типові та делікатесні харчові продукти. Наголошено на домінуванні соціальної складової над фізіологічною у харчуванні представників козацької верхівки.

Ключові слова: Яків Маркович, козацька старшина, режим харчування, обід, їжа, алкоголь.

Проблема здорового способу життя давно вже перейшла з приватного на загальносуспільний рівень. У цьому контексті, вироблення стратегій оптимального режиму харчування, який включає в себе кількісні та якісні показники харчових продуктів, періодичність та час прийому їжі, тощо, є надзвичайно актуальними для медиків та спеціалістів харчової галузі. При цьому, давно вже не є дискусійним питання про важливість регіональних, соціальних та інших традицій та уподобань, якими не можна нехтувати, оскільки протягом історії людства харчування, не втративши своєї біологічної суті, набуло широких соціальних функцій.

У європейському науковому просторі дослідження цього аспекту проблеми вже не перше десятиліття залишається на вістрі інтересу представників різних гуманітарних та соціальних наук¹. За даними цих досліджень режим харчування є надзвичайно важливим елементом культурної системи суспільного життя. Більше того, розглядаючи цю проблему під різним кутом, всі дослідники відзначають надзвичайну роль подібних елітарних практик. Завдяки працям вітчизняних етнографів ми досить непогано знаємо про народне харчування². Однак ця проблематика щодо правлячих еліт, за невеликими виключеннями, досі залишається поза увагою вітчизняних дослідників³. Тому постає необхідність заповнити цю прогалину.

Найбільш інформативним джерелом стосовно першої половини XVIII ст. з означених питань є щоденні записки Я. Марковича – свідчення безпосереднього учасника подій. Унікальними вони є ще й тому, що автор зосередився насамперед на подіях повсякденного життя.

У щоденниках Я. Марковича практично обов'язковим пунктом для фіксації, одразу після погоди, є обід та його обставини. Однак, автор майже ніколи не згадує про їжу, перебуваючи в дорозі, якщо тільки не подорожує в компанії, або зупиняється для трапези в якомусь населеному пункті, або в гостях. Складно припустити, що Я. Маркович по три-чотири дні нічого не їв. Вірогідно, їжа на самоті просто не була для автора чимось вартим уваги.

Можливо цим пояснюється майже повна відсутність згадок про сніданок. Так, останній згадується лише декілька разів. Один раз снідали гості Я. Марковича вдосвіта вирушаючи на полювання⁴, а вдруге – сам автор, приїхавши зранку до Глухова⁵. Жодна з обставин цих

сніданків, окрім того, що обід мав бути пізнім (у першому випадку його час було б складно передбачати, а у другому автор щоденників був запрошений цього дня на весільний обід) не співпадає. Більш вірогідним виглядає, що, принаймні для Я. Марковича, це не був обов'язковий прийом їжі, оскільки у щоденниках неодноразово згадується занадто ранній, близько 10 ранку, обід⁶. При цьому, якщо він і снідав, то було це ще вдосвіта: «по снаданню скоро светать стало».

Однозначно більш важливою була вечеря, яку автор іноді називає «вечерниця», або «вечеринка» і на російській манер «ужин»⁷. Хоча, у порівнянні зі сніданком їх на порядок більше, загалом близько тридцяти⁸. На перший погляд, у порівнянні з кількістю обідів, може скластися враження, що вечеря була, так як і сніданок, не надто важливою. Але причина досить епізодичних згадок про вечерю, може критися у сприйнятті трапези загалом, як соціального, а не фізіологічного акту. Так серед згадуваних вечерь лише декілька разів це приватні події і наводяться вони у контексті особливих життєвих обставин, як траур⁹, або пізнє повернення з далекої дороги¹⁰. Всі інші вечері однозначно відбувались у компанії. При цьому необхідно зауважити, що часто обід, безперечно основний прийом їжі, часто перетікав у вечерю, тому окремо його виділяти автору не було потреби¹¹. Про час початку вечері відомості також досить не певні. Вечерею автор міг назвати застілля, яке розпочиналось приблизно о 16:00, так і в більш пізній час. Скоріше за все, час її початку визначав час обіду. В силу різних обставин – приводу, кількості гостей, алкоголю, тривалість вечері також коливалась і досить суттєво. Вона могла затягнутися навіть до півночі¹². Але типова вечеря, у буденному розумінні, тривала не більше двох годин і закінчувалась перед сутінками¹³.

Щодо обіду, то він був не просто головним прийомом їжі, а й без сумніву однією з основних подій дня. За тією увагою, яку приділяв обідам Я. Маркович, вони в першу чергу виконували роль надзвичайно потужного суспільного комунікатора, регулятора, демонструючи і укріплюючи соціальні зв'язки та вибудовуючи ієрархії, а їх харчова складова відступала далеко на другий план.

Час обіду в щоденниках чітко не визначений. Автор фіксує, як ранній, – близько 10:00¹⁴, так і пізній, навіть о п'ятій вечора, обіди. І якщо ранній обід явище доволі типове, то пізній обід відбувався переважно після тривалого переїзду¹⁵. Але контексти щоденників дають підстави вважати, що зазвичай він мав відбуватись близько полудня, оскільки обід об 11:00 позначається автором також як ранній¹⁶. На користь того, що обід мав відбуватися близько 12 години може свідчити і те, що під час обрання гетьмана Апостола святкове застілля на яке «По полудни в 3 часу съехали все из знатнейших до министерства» автор називає вечерею, яка тривала до півночі¹⁷. З цим же часом цілком співвідноситься як закінчення церковної служби, опісля якої зазвичай обідали, так і час на дорогу з одного населеного пункту в інший: «ездили стречать князя Шаховского, который обедал у монастыре Петропавловскомъ, там-же ми многие кушали, а по обеде повернулись в Глухов и приехали в 4-м часу»¹⁸.

На жаль, за матеріалами щоденників неможливо встановити і точну кількість учасників, оскільки таких даних автор не наводить, а перераховує лише найшановніших гостей. Окремий виняток становлять приватні сімейні обіди чисельністю від 3 до 10 осіб¹⁹. Нічого не згадує автор ні про меню, ні про тривалість таких трапез, при цьому завжди вказує на місце проведення.

Обіди розділялись на приватні, які відбувались у вузькому родинному або дружньому колі, службові, коли на обід до себе запрошувало начальство, і святкові – з нагоди різних подій. Вони, у свою чергу, вірогідно за ступенем приготувань, статусом та кількістю гостей, розвагами поділялися на власне святкові обіди та бенкети. Останні мали вищий статус і їм вочевидь

передувало обов'язкове попереднє запрошення²⁰. Скоріш за все, бенкет не можна було і проігнорувати, особливо коли давала його особа вища за статусом. Так сам Я. Маркович у грудні 1735 р. відпрошувався у княгині «Боратинской не быть в сей день на банкете их»²¹. Очевидно, відбувалися звані обіди та бенкети у спеціально пристосованих для цього приміщеннях. Так батько Я.Марковича приймав гостей в «столовой большой светлице»²².

Святкові трапези влаштовувались з нагоди найрізноманітніших подій. В першу чергу, це були великі церковні свята – Пасха, Різдво, Водохреще та ін.²³. Обов'язково відзначали у такий спосіб родини, хрестини, весілля, похорони і поминки. Приводом для святкового обіду були новосілля та освячення будинку²⁴. Зі збільшенням впливу російської адміністрації до традиційних на Лівобережній Україні приводів для публічного святкового застілля додалися і нові. Так з 30-х рр. XVIII ст. з'явилась практика застільного святкування подій, пов'язаних з членами російської царської родини, перемоги російського війська, отримання чергового військового звання або посади. Торкнулися зміни і приватних застільних традицій, зокрема, відзначення іменин (День Янгола – О. П.), що з приватної перейшло в публічну площину. З'явилися і абсолютно нові – застілля з нагоди Дня народження.

Окрему нішу займали буденні обіди у гетьмана та представників російської адміністрації. Очевидно, це була звичайна практика, коли керівництво запрошувало до свого столу обраних підлеглих «по службе». Безперечно, невимущена атмосфера обіду сприяла налагодженню особистісних зв'язків між начальниками та підлеглими, що додатково забезпечувало лояльність останніх. Окрім цього, з їхньою допомогою непомітно демонструвались та укріплювались нові соціальні ієрархії. Так частота запрошень до таких трапез чітко корелюється зі злетами й падіннями політичної та соціальної впливовості родини Марковичів.

Не обов'язковими та часто спонтанними були звані обіди у неділю та на другорядні церковні свята, що відбувалися після служби у церкві. В такому випадку на обід після закінчення богослужіння запрошував хтось із місцевих або ж старший за чином. Присутніми на такому обіді були лише ті, хто був на службі в церкві. Радше як виняток, запрошення на обід могло передувати богослужінню, у випадку, коли хазяїн не міг за різних обставин бути присутнім у на службі²⁵.

Такий обід проходив неспішно й довго. Очевидно, що у такі дні він розпочинався дещо пізніше, оскільки запрошеним потрібно було ще добратися до місця його проведення. Зокрема, у квітні 1732 р., через погодні умови дорога на обід до Глухова після служби, що проходила у хуторі Сварков, зайняла 2 години, хоча за інших умов займала не більше години²⁶. Якщо ж обідати залишалися на місці богослужіння у монастирі, то задля того, щоб згаяти час до обіду, було прийнято зайти до когось з монастирської адміністрації «на водку»²⁷.

Взагалі традиція бути «на водке» перед обідом як після світської служби, так і опісля богослужіння, була досить поширеною. При цьому, як правило, «поводковавши», обідали в іншому місці²⁸. На подібному заході могло бути присутнім більше десяти осіб. Господарі пригощали виключно алкоголем але, очевидно, без обмежень. Випити можна було довільно від однієї чарки (143, 5 гр. – О. П.)²⁹, так і як «у ясновельможной (Анастасії Скоропадської – О. П.) Румянцев, бригадир и проч. были, выпивши по чарок 10 водки, пошли обедать до Кошелева»³⁰.

Я. Маркович не вказує у своїх щоденниках на якусь іншу функцію цих візитів, окрім вияву поваги, однак інші джерела дають всі підстави вважати, що вони слугували налагоджуванню персональних контактів. Безумовно, під час цих зустрічей заручалася союзниками в політичній

боротьбі та вирішували приватні питання. У такому випадку вони могли бути досить тривалими. Так, наприклад, дві години продовжувався подібний візит до П. Полуботка С. Вельямінова з членами Малоросійської колегії 16 вересня 1722 р³¹.

А от у післяобідній час, за європейською традицією, у невеликому товаристві можна було попиту кави³². Хоча це було питання особистих уподобань. Іноді вранішня кава замінювала декому сніданок або слугувала засобом від похмілля³³. Українська шляхта, очевидно, надавала перевагу каві перед чаєм, на відміну від росіян³⁴. Чай починає активно з'являтися у повсякденному житті Я. Марковича після кримських походів. Скоріш за все, необхідність комунікації з росіянами, що надавали перевагу чаю, спонукає його приділяти стільки уваги останньому і активно впроваджувати чаювання у своє повсякденне життя³⁵.

Що саме їли та пили під час сніданку, обіду і вечері, на жаль, тексти щоденників не повідомляють. Якщо про напої і їх асортимент ще можна судити³⁶, то назвати страви, визначити їх склад та об'єм не є можливим. Це пов'язано, на нашу думку, з тим, що основним критерієм за яким автор згадує у своїх записах той чи інший прийом їжі – його соціальне навантаження. Але і стверджувати, що він сприймав прийняття їжі лише як акт забезпечення біологічних потреб і смакові задоволення нічого не вартували, теж не має підстав. Ба навіть більше. Є всі підстави стверджувати, що, як сам Я. Маркович, так і його оточення, любили гарно попоїсти та знали на цьому. Сам автор щоденників все життя активно цікавився кулінарними новинками і навіть на сторінках щоденників детально зафіксував декілька рецептів, які перейняв у французького кухаря, грецької кухарки, або переписав у своїх товаришів³⁷. Задовольняли його смаки протягом життя декілька кухарів, іноді по двоє одночасно, яким він довіряв не лише приготування страв, а і закупівлю продуктів³⁸. Не розлучався він з ними навіть під час військових походів.

Не бажаючи обмежувати себе в гастрономічному сенсі, Я. Марковичем у 1725 р. «в поход вперед посланы 3 воза с харчь...» та регулярно виділялись значні кошти, аж до 10 золотих для поповнення запасів³⁹. Звичайно такі неймовірні суми витрачались на харчі задля того, щоб якомога краще прийняти гостей, підкреслюючи тим самим свій статус. І ніяк не для задоволення фізіологічних потреб він замовляв з дому і отримував «разной лагоныны» (смаколики – О. П.)⁴⁰, «кагве окъ 2, ожин (ежевики), сливяной, ветшини и сушеных курей и индыков, ягод смажених»⁴¹ гусей да утят вялых (сиров'ялених – О. П.)⁴². І це далеко не вичерпний перелік. Але заради справедливості необхідно зазначити, що у разі потреби Я. Маркович обходився більш ніж скромним раціоном.

У мирному повсякденному житті, очевидно нестатку у продуктах не було взагалі. Їх постійно постачали села і хутори, що належали автору⁴³. Звичайними поставками були сир, масло, яйця⁴⁴, які йшли, у тому числі, на продаж. Серед круп постійно фіксуються: пшениця, жито, овес, гречка, пшоно, просо та конопляне насіння, що очевидно збиралось для виготовлення олії⁴⁵. Але добре знали і привозний з Астрахані «риж» (рис – О. П.)⁴⁶. З городини згадується лише цибуля, часник і петрушка. Але скоріш за все це пов'язано з тим, що городини було вдосталь і обліку вона не потребувала⁴⁷. Широко представлений асортимент ягід та фруктів, як місцевих (малина, брусниця, журавлина смородина, вишня, сливи, груші, яблука, персики)⁴⁸, так і тропічних (лимоні та апельсини)⁴⁹.

Постійні господарські ревізії дають уявлення про різноманіття м'яса. Найпопулярне м'ясо – це яловичина і птиця, якої було широке різноманіття: гуси, кури, качки, індики, каплуни⁵⁰. Були спроби розвести і більш екзотичну птицю. Для цього «привез пару гусей гилянских, чили рачей Китайских и пару курей карлов персидских...»⁵¹. А от свинина посідала далеко не перше

місце, випереджаючи хіба що баранину⁵². Вона йшла переважно на жир, ковбаси і шинку, тобто продукти тривалого зберігання⁵³.

Якщо на свята різали велику та малу рогату худобу⁵⁴, то для щоденного столу йшла переважно птиця, якої споживали чимало, зважаючи на разову поставку тільки з одного хутору у лютому 1740 р. «гусей з потрохом 36, индыков 21, утят 9»⁵⁵. Але м'ясним фаворитом була дичина, до переліку якої входили як дикі кози, так і більш екзотичні огарі (великі червоні качки – О. П.) і лебеді⁵⁶.

Надзвичайно популярним харчовим продуктом була риба. Постійно у раціоні козацької старшини були свіжі, солоні, сушені, в'ялені та копчені щуки, коропи, лящі, лини, карасі, соми, сазани, чабак, сула⁵⁷. Але на стіл потрапляла і більш екзотична риба. Першість тримала осетрина, яку споживали свіжою, солоною і копченою, особливо цінувалась осетрова спинка⁵⁸. Широко відомими були й інші – лосось, сьомга, білорибця, стерлядь, білуга⁵⁹, однак справжніми делікатесами були камбала, каракатиці, риба-голка, міноги⁶⁰, а от кав'яр, не був дивиною і заповувався чималими обсягами і користувався популярністю⁶¹.

Сторінки щоденників рясніють згадками про різноманітні імпортовані харчові продукти і прянощі – оливкова олія, оливки, родзинки різного ґатунку, шафран, імбир, перець, гвоздика, апельсинові шкірки, читвар (корінь тропічної культури куркуми цитварної – О. П.), галка мушкатна (м'яка шкірочка, що покриває мускатний горіх – О. П.), мигдаль⁶².

Потребу в солодощах задовольняли медом, якого було вдосталь. А от цукор був на початку XVIII ст. досить екзотичним харчовим продуктом, хоча вже тоді розрізняли цукор канарський, що продавався великими брилами («головами») і розсипчастий цукор – «ліодовий швабський»⁶³. Варили варення та повидло з ягід та фруктів та готували щербет⁶⁴. На якісь інші солодощі у щоденниках, на жаль, немає навіть натяку.

Отже, матеріали щоденних записів Я. Марковича дають всі підстави стверджувати, що у середовищі козацької старшини у першій половині XVIII ст. було прийнято дворазове харчування. Найголовнішим був обід, менш важливою, але обов'язковою – вечеря, а от сніданок був ситуативним і вкрай рідкісним прийомом їжі. Не відчуваючи дефіциту у харчових продуктах, козацькі еліти сприймали прийняття їжі не як акт задоволення фізіологічних потреб, а, в першу чергу, як потужний фактор соціальної комунікації та ідентифікації. Не останнє місце посідали і гастрономічні задоволення.

¹ Альберто Каппати. Італійська кухня. Історія однієї культури. – М., 2006. – 480 с.; Бромлей Ю. В. Етнознакові функції культури. – М., 1991. – 226 с.; Бурдые П. Начала / пер. с фр. Н. А. Шматко. – М., 1994. – 386 с.; Вульф К. К генезису соціального. Мимезис, перформативність, ритуал / Пер. с нем. Г. Хайдаровой. – СПб., 2009. – 164 с.; Гачев Г. Ментальності народів світу. – М., 2008. – 544 с.; Кондратьєва Т. Кормить і править: О власті в Росії XVI–XX вв. – М., 2006. – 208 с.; Леви-Строс К. Мифології: походження застольних звичаїв. – М., 2007. – 461 с.; Похлебкин В. В. Із історії російської кулінарної культури. – М., 2002. – 540 с. Романов П. В. Застольна історія держави Російської. – М., 2002. – 607 с.; Counihan C. The anthropology of food and body: Gender, meaning and power. – 1999. – 264 p.

² Маркевич Н. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян. – К., 1860. – 173 с.; Гнатюк В. Народна пожива і способ її приправи // Матеріали до української етнології. – 1899. – Т. 1. – С. 96–100; Чубинський П. П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Материалы и исследования, собранные д.чл. П.П.Чубинским. – Т. 7. – СПб., 1877; Артюх Л. Ф. Українська народна кулінарія (історико-етнографічне дослідження). – К., 1977. – 153 с.

³ Буряк Л. Повсякденне життя козацької еліти Лівобережної України XVIII ст. крізь призму матеріального світу // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2003.; Яременко М. Насолоди освічених в Україні XVIII

- століття (про культуру вживання церковною елітою чаю, кави та вина) // Київська Академія, 2012. – Вип. 10. – С. 117–184; Васильєва О. Формування традицій придворного бенкету в Гетьманщині (друга половина XVII — перша третина XVIII ст.) // Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах. – Т. 2: Світ речей і повсякденних уявлень / Відповідальний редактор Віктор Горобець. – К., 2013. – С. 57–68.
- ⁴ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – М., 1859. – 1 ч. – С. 46.
- ⁵ Дневник Якова Марковича. (1735–1740) [Т. 4]. – Джерела до історії України-Русі / Видав В. Модзалевський. – К.-Львів, 1913. – С. 20.
- ⁶ Там само. – С. 9, 12, 13.
- ⁷ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1726–1729) [Т. 2] / Издание «Киевской Старины» под ред. Ал. Лазаревского. – К., 1895. – С. 107; Дневник... [Т. 4]. – С. 38, 70.
- ⁸ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1725) [Т. 1] / Издание «Киевской Старины» под ред. Ал. Лазаревского. – К., 1893. – С. 203, 272; Дневник... [Т. 2]. – С. 3, 163, 183, 325; Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1730–1734) [Т. 3] / Издание «Киевской Старины» под ред. Ал. Лазаревского. – К., 1897. – С. 1, 6, 38, 66, 76, 237; Дневник... [Т. 4]. – С. 41, 70, 89, 100, 315.
- ⁹ Дневник... [Т. 3]. – С. 6.
- ¹⁰ Дневник... [Т. 4]. – С. 41, 133, 300.
- ¹¹ Там само. – С. 364.
- ¹² Дневник... [Т. 2]. – С. 181.
- ¹³ Дневник... [Т. 4]. – С. 70.
- ¹⁴ Дневник... [Т. 1]. – С. 258; Дневник... [Т. 4]. – С. 7, 9, 12, 13.
- ¹⁵ Там само. – С. 15, 26, 27.
- ¹⁶ Дневник... [Т. 3]. – С. 140.
- ¹⁷ Дневные записки... – С. 245.
- ¹⁸ Дневник... [Т. 4]. – С. 29.
- ¹⁹ Там само. – С. 70.
- ²⁰ Дневник... [Т. 3]. – С. 332.
- ²¹ Дневник... [Т. 4]. – С. 49.
- ²² Дневник... [Т. 2]. – С. 132.
- ²³ Дневные записки... – С. 20, 221–222.
- ²⁴ Дневник... [Т. 4]. – С. 21, 42, 44.
- ²⁵ Дневник... [Т. 1]. – С. 289.
- ²⁶ Дневник... [Т. 3]. – С. 186.
- ²⁷ Дневник... [Т. 4]. – С. 148, 235.
- ²⁸ Дневные записки... – С. 19, 163, 243; Дневник... [Т. 1]. – С. 248, 249, 266, 285; Дневник... [Т. 2]. – С. 77, 109, 179; Дневник... [Т. 4]. – С. 143, 339.
- ²⁹ Дневник... [Т. 2]. – С. 335.
- ³⁰ Дневные записки... – С. 31.
- ³¹ Васильєва О. Вказ. праця. – С. 63.
- ³² Дневные записки... – С. 78; Дневник... [Т. 3]. – С. 340, 342; Дневник... [Т. 4]. 249.
- ³³ Дневные записки... – С. 28; Дневник... [Т. 1]. – С. 207.
- ³⁴ Дневные записки... – С. 78.
- ³⁵ Дневник... [Т. 2]. – С. 280, 314; Дневник... [Т. 3]. – С. 29, 179, 185, 264, 185, 303; Дневник... [Т. 4]. – С. 186.
- ³⁶ Пивоваренко О. А. Різновиди горілчаних напоїв у XVIII столітті (на матеріалах щоденників Якова Марковича) // Етнічна історія народів Європи: збірник наукових праць. – Вип. 47. – К., 2015. – С. 20–24; її ж. Вино у житті козацької старшини I половини XVIII ст. (на матеріалах щоденників Якова Марковича) // Етнічна історія народів Європи: збірник наукових праць. – Вип. 48. – К., 2016. – С. 18–23.
- ³⁷ Дневные записки... – С. 159; Дневник... [Т. 3]. – С. 323–324.
- ³⁸ Дневник... [Т. 1]. – С. 215, 246, 262, 284, 287; Дневник... [Т. 2]. – С. 132, 341; Дневник... [Т. 3]. – С. 2, 207, 311, 341; Дневник... [Т. 4]. – С. 97, 100, 114, 193, 201.
- ³⁹ Дневник... [Т. 1]. – С. 232, 246.

- ⁴⁰ Дневные записки... – С. 57.
- ⁴¹ Дневник... [Т. 2]. – С. 92.
- ⁴² Там само. – С. 315.
- ⁴³ Дневник... [Т. 4]. – С. 311, 319, 321–322, 348.
- ⁴⁴ Там само. – С. 67, 104, 113, 124, 163.
- ⁴⁵ Там само. – С. 223.
- ⁴⁶ Дневник... [Т. 1]. – С. 198; Дневник... [Т. 2]. – С. 162.
- ⁴⁷ Там само. – С. 185–186, 341; Дневник... [Т. 4]. – С. 163.
- ⁴⁸ Дневник... [Т. 2]. – С. 315; Дневник... [Т. 3]. – С. 71, 148, 207, 266; Дневник... [Т. 4]. – С. 8–9, 34, 204, 210, 292, 366, 370.
- ⁴⁹ Дневник... [Т. 2]. – С. 211, 227–228, 231, 280; Дневник... [Т. 3]. – С. 131; Дневник... [Т. 4]. – С. 31.
- ⁵⁰ Дневник... [Т. 2]. – С. 185–186, 315, 339, 341; Дневник... [Т. 3]. – С. 2; Дневник... [Т. 4]. – С. 6, 311, 319, 322, 348, 365.
- ⁵¹ Дневник... [Т. 2]. – С. 156.
- ⁵² Дневник... [Т. 4]. – С. 311, 321–322, 348.
- ⁵³ Дневник... [Т. 3]. – С. 145, 183, 203, 247, Дневник... [Т. 4]. – С. 107, 140, 145, 163.
- ⁵⁴ Там само. – С. 320.
- ⁵⁵ Там само. – С. 319.
- ⁵⁶ Там само. – С. 15, 204.
- ⁵⁷ Дневные записки... – С. 45; Дневник... [Т. 1]. – С. 206; Дневник... [Т. 2]. – С. 157, 182; Дневник... [Т. 3]. – С. 50, 145, 149, 301; Дневник... [Т. 4]. – С. 44, 197, 202.
- ⁵⁸ Дневник... [Т. 1]. – С. 73; Дневник... [Т. 2]. – С. 287; Дневник... [Т. 3]. – С. 13. 90, 93; Дневник... [Т. 4]. – С. 4, 315.
- ⁵⁹ Дневник... [Т. 1]. – С. 318; Дневник... [Т. 2]. – С. 120. 215, 287; Дневник... [Т. 3]. – С. 13. 90. 93, 162; Дневник... [Т. 4]. – С. 323.
- ⁶⁰ Дневник... [Т. 2]. – С. 157, 327; Дневник... [Т. 3]. – С. 6, 7, 93, 181.
- ⁶¹ Дневные записки... – С. 64; Дневник... [Т. 2]. – С. 120, 215; Дневник... [Т. 3]. – С. 13, 90, 159, 162.
- ⁶² Дневник... [Т. 1]. – С. 198, 276; Дневник... [Т. 2]. – С. 118. 162. 194, 197, 211, 215, 222; Дневник... [Т. 3]. – С. 7, 67, 181, 266, 308, 355; Дневник... [Т. 4]. – С. 228, 288.
- ⁶³ Дневник... [Т. 2]. – С. 210, 251, 314; Дневник... [Т. 3]. – С. 192. 229. 241; Дневник... [Т. 4]. – С. 21, 134, 186.
- ⁶⁴ Дневник... [Т. 1]. – С. 246; Дневник... [Т. 2]. – С. 92; Дневник... [Т. 3]. – С. 131; Дневник... [Т. 4]. – С. 360.

В статье, на основе материалов дневников Я. Марковича впервые реконструирован режим питания казацкой старшины первой половины XVIII в. Определено типичное время приема пищи и выделены основные и второстепенные трапезы. Рассмотрен сырьевой состав питания элит, выделены типичные и деликатесные пищевые продукты. Отмечено доминирование социальной составляющей над физиологической в питании представителей казацкой верхушки.

Ключевые слова: Яков Маркович, казацкая старшина, режим питания, обед, еда, алкоголь.

The article, based on diaries of Y. Markovych, is the first research on Cossacks officers' diet in the first half of the XVIII century. Traditional time limits, main and complementary meals are defined. There was discovered commodity composition of elite's nutrition, typical and gourmet products. Social role of food in the nutrition of Cossacks' elite is emphasized to prevail over biological one.

Keywords: Yakiv Markovych, Cossack officers, diet, dinner, food, alcohol.

ТВОРЧА СПАДЩИНА УКРАЇНСЬКИХ ПРАВОСЛАВНИХ ІЄРАРХІВ XVII–XVIII ст. В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ КУЛЬТУРНОМУ ПРОЦЕСІ

У статті досліджується місце творчої спадщини українських православних ієрархів XVII–XVIII ст. в європейському культурному процесі. Автором визначено, що твори українських церковних учених мали високий авторитет і значний вплив на культуру європейських народів. Вони були найбільше поширені в Росії та Білорусі, які перебували разом з Україною у складі однієї держави. Друковані праці українських архієреїв користувалися великою популярністю серед народів слов'янського світу і склали неоціненний внесок в скарбницю світової культури.

Ключові слова: Українські православні ієрархи, творча спадщина, європейський культурний процес, Росія, Білорусь, слов'янський світ.

В ранньомодерну епоху історії України, коли Церква значною мірою переймала функції державної влади, а культура носила переважно релігійний характер, саме представники українського вищого духовенства були головним чином творцями вітчизняної духовності і культури, формували освітній процес, закладали культурні інституції і постачали літературну продукцію, тобто виконували роль релігійного, духовного, культурного й інтелектуального проводу суспільства. Це була справжня еліта, яка своїми літературними і мистецькими здобутками, освітнім і науковим рівнем не лише не відставала від передових країн Заходу, а й трансформувала європейський спадок на терени православного східного слов'янства. Тому дане дослідження покликане сприяти подоланню комплексу меншовартості української культури у порівнянні з європейською та розвінчання міфу про українця як «меншого брата», який програвав у порівнянні з сильним «старшим братом» – росіянином.

Українські ієрархи ранньомодерного часу¹ залишили по собі багату творчу спадщину, яку склали різноманітні за обсягом, жанром і тематикою твори. Їх аналіз демонструє багатогранність інтересів їх авторів, яка виявилася у різноманітних за обсягом, жанром і тематикою творах. Передусім, це були богослужбові і полемічні праці, в яких ставилися актуальні питання богословського, догматичного і обрядового характеру, що виникали в процесі міжконфесійної полеміки. Українським церковним письменникам-архієреям належали важливі агіографічні твори, які піднімали авторитет українського православ'я. Окрім того, в їх доробку були і праці світського характеру – історичні, поетичні, драматичні, автобіографічні твори, навчальні посібники, твори на морально-етичну тематику. Значною мірою на них позначилася своєрідність барокового стилю з властивими йому алегоричністю та символічністю. Водночас це засвідчує, що їх творці у своїх просвітницьких і світоглядних установах виходили далеко поза межі свого духовного стану.

В науковій літературі, передусім дорадянського періоду², неодноразово зверталися до окремих постатей церковної еліти ранньомодерного часу, розглядалися питання філософсько-сві-

тоглядних засад їх творчості, різних напрямів діяльності на теренах України і Росії. Відома низка сучасних праць, присвячених видатним особистостям на терені церковних досліджень, які мають фундаментальний характер і значну новизну. Зокрема, це праці В. Нічик про Феофана Прокоповича і Петра Могилу, М. Кашуби про Георгія Кониського та І. Захари про Стефана Яворського³. Існують також сучасні узагальнюючі розробки російських вчених з церковної тематики⁴ і біографічні статті білоруських авторів, присвячені окремим ієрархам «западнорусского» походження⁵. Проте досі не існує синтетичного наукового дослідження, яке б містило системний аналіз літературно-видавничої діяльності українських ієрархів і, зокрема, місця їх творчої спадщини в культурі народів Європи.

Внаслідок тривалого панування атеїстичного підходу у соціогуманітарній сфері, коли церковна тематика апіорі не була в числі пріоритетних, творчість провідних церковних письменників XVII–XVIII ст. і до нинішнього часу часто розглядається лише у світському контексті, або виключно в ролі вихованців Київської Академії. При цьому інформація про те, що це була одна із сфер діяльності провідних церковних діячів архієрейського сану, була на задньому плані, або зовсім випадала з поля зору дослідників. Відповідно, метою даної статті є намагання автора заповнити існуючу прогалину і представити аналіз творчої спадщини українських православних ієрархів ранньомодерного часу в контексті європейських культурних взаємозв'язків.

Як засвідчують друковані й архівні джерела, твори українських церковних учених мали високий авторитет і значний вплив на культуру інших народів. Об'єктивно вони були найбільше поширені в Росії, яка перебувала разом з Україною у складі одного державного утворення.

Передусім твори українських церковних письменників-ієрархів різними шляхами (книгообмін, книжкові подарунки, придбання книг тощо) відклалися у складі приватних бібліотек архієреїв українського походження, що перебували на духовній службі в Росії і заповідали їх своїм останнім резиденціям та місцевим навчальним закладам. Зокрема, твір Стефана Яворського «Камень вѣры» значився в кількох примірниках у книгозбірнях єпископа Іркутського і Нерчинського Інокентія Неруновича⁶ й архієпископа Новгородського та Великолуцького Стефана Калиновського⁷; «Акафіст св. великомучениці Варварі» Іоасафа Кроковського – у єпископа Коломенського і Каширського Сави Шпаковського⁸ і єпископів Смоленських і Дорогобузьких Гедеона Вишневського⁹ і Парфенія Сопковського¹⁰. У Гедеона Вишневського, крім того, був також «Розыск» Димитрія Туптала, а у Парфенія Сопковського – «Житія святих» (1764) того самого автора та «Догматы христианской православной вѣры» Самуїла Миславського (1779).

У другій половині XVII ст. друковані праці українських богословів продавалися у книжковій крамниці, відкритій Києво-Печерською лаврою в Москві 1672 р. Серед книг, які активно купляли росіяни, були й твори Лазаря Барановича «Меч духовный» і «Лютня Аполлонова»¹¹.

За даними дослідників, «Меч духовный» був найрозповсюдженішим виданням в Росії другої половини XVII століття, яке значилося у практично всіх бібліотеках духовних осіб і церковних інституцій. Так, у кінці століття патріарша бібліотека мала 38 примірників цієї книги¹². Показово, що книга справила значний вплив на формування ідеології московської монархії, зокрема, гравюри з «Меча духовного» лягли в основу написаної 1668 р. Симоном Ушаковим ікони «Древо Московської держави»¹³.

Популярність творів Лазаря Барановича в Росії і наступного періоду засвідчує листування з керівництвом Києво-Печерської лаври єпископа Нижньгородського й Алатирського Веніаміна Пуцка-Григоровича. У березні 1756 р. він радив після певного допрацювання перевидати книгу Барановича «Меч духовный»: «...оная яко небезполезна типом издатися по мненію моему

достойна»¹⁴. З того самого джерела відомо, що раніше, 1749 р. Лавра передала йому через ієродиякона Інокентія дев'ять книг печерського друку, зокрема «Камень вѣры» Стефана Яворського і «Розыск» Димитрія Туптала¹⁵.

Попит на книги українських церковних письменників в Росії засвідчують їх численні передруки в Москві та Санкт-Петербурзі. Зокрема, «Грамати́ка» Мелетія Смотрицького (1619) була перевидана у Москві у 1648 і 1721 рр., «Православне сповідування віри» (1640) Петра Могили виходило в Москві – в 1696, 1709, 1711, 1743, 1744, 1763 і 1794 рр., та в С.-Петербурзі – у 1717, 1722, 1739, 1819 рр. «Житія святих» Димитрія Туптала друкувалося окремими частинами в Москві – у 1759, 1762, 1764 і 1767 рр. Відомі й інші московські видання його творів: «Рассужденіе о образѣ божіи и подобіи...» – М., 1707, 1714, 1717; «Розыск о расколнической брынской вѣрѣ» – М., 1745, 1755, 1762. Багато московських перевидань мали й книги Стефана Яворського: «Камень вѣры» – М., 1728, 1729, 1749, 1841, 1842, 1843, та «Знаменія пришествія антихристова и кончины вѣка» – М., 1703, 1748, 1752, 1764, 1765, 1782, 1841. Неодноразово перевидавалася спільна праця Георгія Кониського та Парфенія Сопковського «О должностях приходских священников» – СПб., 1776, 1777, 1780, 1789; М., 1823.

Російські світські та церковні діячі активно користувалися працями українських церковних авторів у своїй творчій і пастирській діяльності. Так, перебуваючи 1734 р. в Києві, М. В. Ломоносов працював у бібліотеці Києво-Печерської лаври з книгами Димитрія Туптала «Лѣтописец келейный» і «Каталог митрополитов киевских с лѣтописцем вкратцѣ». Відомо, що російський учений користувався також «Грамати́кою» Мелетія Смотрицького, називаючи її разом із працями Симеона Полоцького та Леонтія Магницького «ворітьми своєї вченості»¹⁶. Як свідчив напис на одному з примірників «Житія святих» Димитрія Туптала 1698 р., книгу придбав Московський патріарх Адріан (1690–1700) і віддав у «книгохранительную палату... для переводу»¹⁷.

Російська Православна Церква офіційно вживала в богослужінні Малий Катехізис 1648 р. – скорочений передрук Катехізису Петра Могили 1645 р. Книги київських церковних учених мали вплив навіть на ревних противників української науки. Показово, що 1690 р. на київський Требник Петра Могили з ініціативи Московського патріарха Іоакима наклали анафему, а вже через два роки (і пізніше, у 1684 і 1700 роках) його близький приятель, архієпископ Холмогорський і Важеський Афанасій, який вважався автором направленого проти українських книг збірника «Щит вѣры», виконував, як і раніше, церковні треби за цим Требником¹⁸. Автор класичної праці з православного богослов'я наголошував на значенні в оформленні його російського варіанта Катехізису Петра Могили – його московського видання 1695 р., яке, на думку митрополита Макарія, «поклато початок третьому періоду в історії православного догматичного богослов'я»¹⁹.

Прикметно, що російські придворні письменники активно послуговувалися творами українських авторів, відшукуючи в них потрібні для себе матеріали, хоча й висловлювали думку щодо «повреждения» православної віри в Малоросії²⁰.

Творами українських церковних письменників користувалося вище духовенство російського етнічного походження, що засвідчують реєстри їх особистого майна. Зокрема, в посмертному реєстрі майна митрополита Сарського і Подонського Павла († 1676) був Великий Требник Петра Могили, «Меч духовный» і «Трубы словѣс» Лазаря Барановича²¹; у єпископа Вологодського та Білозерського Павла († 1725) значилися чотири примірники «Четых-Міней» Димитрія Туптали й «Меч духовный» Лазаря Барановича²². В переліку книг нижньогородського архієрея Пітирима († 1738) був «Феатрон» (очевидно, перекладна праця Гавриїла Буржинського «Феатрон или позор исторический»)²³. У бібліотеці архімандрита Великоустюзького Михайло-Ар-

хангельського монастиря Боголепа Ніфонтова († 1754/55) значилося декілька творів Димитрія Туптала, його рукописні проповіді, а також «Православное исповедание вѣры» (М., 1709) Петра Могили та «Духовний регламент» Феофана Прокоповича²⁴.

Крім приватних книгозбірень видання українських архієреїв відклалися і в багатьох монастирських бібліотеках. Так, в Обнорському монастирі за описом 1683 р. значився «Меч духовный» Лазаря Барановича; у Савин-Сторожевському монастирі – «Требник» Петра Могили 1646 р.; у Новгородському Юр'ївському монастирі – «Требник» Петра Могили, «Меч духовный» і «Трубы словѣс» Лазаря Барановича; у Суздальському Спасо-Єфимівському монастирі – «Требник» і «Трубы словѣс»²⁵. Володимирському Рождественському монастиреві 1686 р. дісталися «Трубы словѣс» Лазаря Барановича, які подарував обителі митрополит Тобольський і Сибірський Павло²⁶. «Феатрон или позор исторический» у перекладному варіанті Гавриїла Буржинського зберігався в бібліотеці семінарії Олександро-Невського монастиря на 1740 р. в такій великій кількості (608 примірників), що значно перевищувала нагальні потреби в ній²⁷.

Книги українських архієреїв були також у широкому вжитку російської знаті. Так, серед майна російського воєводи І. Мещеринова за описом 1676 р. був «Меч духовный» Лазаря Барановича²⁸. У реєстрі бібліотеки князя М. Щербатова значилися «Камень вѣры» (1730) Стефана Яворського та «Розыск» Димитрія Туптала²⁹.

Праці українських церковних письменників велику популярність мали в колі російської еліти. Так, А. Болотов із захопленням згадував про твори Димитрія Туптала і Стефана Яворського в контексті своїх читацьких інтересів. «Я прочитал ее в короткое время с начала до конца, – писав автор про «Камень вѣры» Стефана Яворського, – и получил чрез нее столь монодія понятія о догматах нашей веры, что я сделался почти полубогословом и мог удивлять наших деревенских попов своими рассказами и разсужденіями, почерпнутыми из сей книги»³⁰. З не меншою похвалою відгукувався А. Болотов і щодо «Четьїх-Міней» Димитрія Туптала: «Боже мой! Какая была для меня радость, когда получил я первую часть сей огромной книги. Как она была наиболее историческая, следовательно для чтенія веселее и пріятнее, то я из рук ее почти не выпускал, покуда прочел всю оную, а таким же образом поступил и с прочими. Чтеніе сіе было мне сколько увеселительно, столько-ж и полезно. Оно посеяло в сердце моем первыя семена любви и почтенія к Богу и уваженія к христіанскому закону, и я, прочитав книгу сію, сделался гораздо набожнее против прежняго»³¹.

Варто зазначити, що «Четьї-Міней» Димитрія Туптала як історичне джерело значною мірою вплинуло на творчість російських письменників, зокрема, В. Татищев використав їх у своїй «Истории российской» (1768), а М. Карамзін – в «Истории государства российского» (1809, т. 1)³².

На книгу Стефана Яворського «Знаменія пришествія антихристова и кончины вѣка», як авторитетний для Православної Церкви твір, орієнтувався російський учений, митрополит Новгородський і Великолуцький Іов в ході підготовки своєї праці «Отвѣтъ краткий на подмѣтное письмо о рождении сими времени антихриста». У ній автор повторював аргументацію Яворського, майже дослівно наводячи його ж цитати зі Святого Письма. Також він прямо відсилав читачів до книги, якою він активно послуговувався: «Читайте, любимицы, внимателне книжицу о антихристе печатаную и доводы тамо от писании божественных явлением не презирайте»³³.

Сучасні російські дослідники, аналізуючи літературну творчість української церковної еліти в Росії, передусім називають Феофана Прокоповича, його новаторство в багатьох сферах. Як, зокрема, стверджує О. Буранок, опанувавши здобутки античної культури, ідеї епохи Відродження й поетику слов'янського бароко, Феофан Прокопович на базі своєї «Поетики» і «Риторики»

створив теорію і естетику нової літературної творчості, розробив її жанрову ієрархію, вчення про три літературних стилі, започаткував і розвинув жанри сатиричної поезії, елегії, оди й героїчної поеми, створив школу російської епіграми. Його драматургія стала предтечею російської світської історичної драми, а проповідницька спадщина сформувала школу ораторського мистецтва, яка всебічно відтворила складність і суперечливість епохи Петра I та його наступників. Дослідниця також довела вплив Феофана Прокоповича на творчість О. Сумарокова, В. Тредіаковського, М. Ломоносова, В. Татищева, А. Кантемира й ін. російських письменників і вчених³⁴.

Українські й російські вчені неодноразово зазначали вплив київських курсів на навчальний процес в Російській імперії другої половини XVIII ст. Так, за даними Т. В. Буланіної, яка збрала додаткові матеріали щодо побутування курсів риторики й філософії Київської Академії в російських навчальних закладах, в зібранні документів Новгородської духовної семінарії виявила курси Феофана Прокоповича з риторики та поетики. Ці самі курси, а також окремі розділи курсу філософії й трагікомедія «Володимир» – у зібранні Петроградської духовної семінарії (наступниці Олександрівської духовної семінарії). У тому самому зібранні також були присутні курси риторики Іоанна Козловича, курси філософії Стефана Калиновського, Сильвестра Кулябки і Георгія Кониського³⁵. Особливо популярною була «Риторика» Феофана Прокоповича. Про її активне використання в навчальному процесі засвідчують сім списків цього твору, виявлених в Московській слов'яно-греко-латинській академії та в Новгородській і Вологодській духовних семінаріях³⁶.

Полемічні й інші твори українських письменників мали значний вплив на літературу російських розкольників XVIII ст. Так, в тексті віднайденого М. Сумцовим їхнього рукописного твору «Толковий апокаліпсис», містилися цитати з «Меча духовного» Лазаря Барановича. Автор користувався також працями інших українських учених, про що, зокрема, свідчить його цитування твору Стефана Яворського «Камень вѣры»³⁷. В опрацьованому сучасними російськими дослідниками книжковому зібранні Виговської пустині згадується ціла низка видань українського друку, зокрема «Алфавит духовный» Ісайї Копинського (К., 1709, 1713, 1719); «Иліотропiон» Іоанна Максимовича (Чернігів, 1714); «Лимонарь, сиречь цвѣтник» (переклад Іова Борецького, К., 1628); «Меч духовный» Лазаря Барановича (К., 1666); «О сакраментах» Сильвестра Косова (К., 1657; Чернігів, 1716); «Руно орошенное» Димитрія Туптали (Чернігів, 1680, 1683, 1691, 1697, 1702). Серед рукописів того самого зібрання значився й переклад книги «Літос» Петра Могили, на якій зберігся власницький запис ігумена Костромського Богоявленського монастиря Герасима (1649–1672)³⁸.

Сучасні російські дослідники стверджують, що творча спадщина Київської митрополії стійко ввійшла в систему книжних авторитетів старообрядництва. «Расколоучители» активно зверталися до спадщини Київської митрополії, шукаючи в них аргументи на захист своїх позицій. Також вони вважали, що у працях українських учених необхідні для них богословські позиції представлені ширше, ніж в московських збірках³⁹. Для обґрунтування незаконності никонівських реформ теоретики розколу віддавали перевагу як більш авторитетним, українським виданням першої половини XVII ст., які передували нововведенням в Російській Церкві. Йшлося передусім про «Требник» Петра Могили, хоча до того ж зауважувалося, що він «немало повредил благочестя тамо»⁴⁰. У цьому контексті важливо навести думку російського дослідника А. М. Робінсона: «...ті українські книги, які перекладалися, видавалися і насаджувалися московським урядом і державною Церквою до никонівської реформи, після неї несподівано виявилися багатим джерелом антиурядових та антицерковних ідей для письменників розколу»⁴¹.

Ідеологи розкольніцького вчення використовували не лише твори київських учених першої половини XVII ст., а й кінця XVII – початку XVIII ст., проте з більш критичним підходом. Зокрема, «Поучение Андрея Денисова об антихристе» було частиною «Слова на книжицу Стефана, митрополита Рязанского, о антихристе», хоча й спрямоване на спростування одного з аспектів есхатологічного вчення українського богослова. Іншою працею Стефана Яворського «Камень вѣры» певним чином скористався представник Виговської старообрядницької общини Олексій Іродіонов («Сочинение о расколе»)⁴². Відомі факти вибіркового використання старообрядцями риторичних курсів Стефана Яворського та Феофана Прокоповича⁴³.

Попри негативне ставлення старообрядців до особи Дмитрія Туптала як автора «Розыска о раскольниковской брынской вѣрѣ», вони активно користувалися його «Житіями святих», посилячись переважно на київські видання твору. Показово, що прихильники «старої віри» добре усвідомлювали й визнавали значення цієї праці. Зокрема, автори твору «Дегуцкий лѣтописец» підкреслювали вихід у світ перших трьох видань «Житій святих» як особливу подію⁴⁴.

Сучасний дослідник А. М. Робінсон, зазначаючи вплив українських творів на розвиток російської суспільної думки, наголосив, що обстановка в Росії другої половини XVII ст. нагадувала ситуацію в Україні початку XVII ст.: «...через півстоліття в Росії склалася така соціально-історична і культурна ситуація, яка в загальних рисах і за сутнісними особливостями нагадувала сучасникам недавні події в Україні і дозволила їм в різних напрямках скористатися плодами багатющої української полемічної літератури»⁴⁵. Якщо додати, що невідомий російський автор твору кінця XVIII ст. «Объявление о малоросиянех» охарактеризував реформи Петра Могили, проведені в Київській митрополії до розколу в Російській Церкві, як подібні до пізніших у часі реформ патріарха Никона⁴⁶, то це дає підстави стверджувати, що ідеологічно реформи Петра Могили у сфері українського богослов'я породили реформи патріарха Никона в річищі російського православ'я.

Тісні зв'язки України з Білоруссю, зумовлені спільними соціально-політичними інтересами, давньоруськими традиціями й тісною культурною співпрацею обох народів, що тривалий час перебували в одному державному утворенні – Речі Посполитій, а також своєрідний симбіоз українського та білоруського письменства, який існував упродовж XVII ст.⁴⁷, виявилися у співпраці української та білоруської еліт у сфері літературної творчості. Так, висвячений 1635 р. в сан єпископа Мстиславського, Оршанського і Могильовського Сильвестр Косов у 1637 р. написав і видрукував у Кутейно свій богословський твір «Дидакалія, альбо наука о седми сакраментях, альбо таїнах», який витримав низку перевидань в українських друкарнях, а також повторно в Кутейно 1653 р. Зі стін друкарні Могильовського братства «старанием и коштом» М. Воцанки 1702 р. вийшов передрук 1-го тому «Житій святих» Дмитрія Туптала⁴⁸. У бібліографії згадується також білоруське видання 1716 р. його ж праці «Аполлогія в утоленіє печали челоуѣка сущаго в бѣдѣ, в гоненіи и озлобленіи»⁴⁹.

Архієпископ Білоруський і Могильовський Георгій Кониський у відкритій ним 1757 р. друкарні при Могильовському архієрейському домі 1761 р. надрукував «Собрание поучительных слов» власного авторства та «Катехизис» Феофана Прокоповича у скороченому вигляді, який мав великим попит⁵⁰. Відомо, що у 1771 році архієрей звертався до Синоду з проханням надіслати йому й інші твори Феофана Прокоповича⁵¹. Очевидно, як наслідок цих контактів 1786 року в Могильові вийшов із друку як підручник для Могильовської семінарії латиномовний курс поетики Феофана Прокоповича «Про поетичне мистецтво»⁵².

В описі бібліотеки Слуцької архімандрії, створеному 1772 р., значилися крім богослужбо-

вих книг також твори українських учених – «Трубы на дни нарочитые» Лазаря Барановича, перекладний твір Петра Могили «Поученія святого аввы Дорофея» і «Камень вѣры» Стефана Яворського⁵³.

Твори українських церковних учених мали велику популярність в країнах Південної й Центральної Європи, передусім серед народів слов'янського світу. Зокрема, в книгозбірнях Болгарії збереглося 35 українських стародруків XVI–XVII ст., серед яких, зокрема, були книги, видані за участю Петра Могили – «Євангеліє Учительне» (1637 і 1691), «Великий Требник» (1646), «Євхологion» (1646)⁵⁴. У 1743 р. митрополит Скандарійський і Чорногорський Сава, який прибув в Росію «ради крайних нужд», безкоштовно отримав церковно-богослужбові книги на суму 349 крб., у тому числі два примірники «Камня вѣры» Стефана Яворського⁵⁵. Ця сама книга значилася у списку книг, виділених 1761 р. Києво-Печерською лаврою Далмацькому єпископу Симеону Концаревичу⁵⁶.

Особливе поширення мала головна праця Димитрія Туптала «Житія святих». Крім України, Росії та Білорусі вона була широко відома у країнах південної Європи – в Болгарії, Сербії, Румунії, причому потрапляла туди буквально відразу після виходу з друкарні. Відомий примірник книги 1695 р. видання, який уже 1697 р. попав до сербської Вознесенської церкви як дар Печерського архімандрита Іоасафа Кроковського. Томи «Книги житій» різних років видань містилися в зібраннях афонських – Хілендарського і Зографського – монастирів. У тих самих книгозбірнях значився і «Келейний літописець» Димитрія Туптала⁵⁷.

Значення «Четъх-Міней» Димитрія Туптала підкреслював у червні 1754 р. митрополит Чорногорський Василій Петрович. Звертаючись до Синоду, він обстоював необхідність видання цих книг в Києво-Печерській друкарні для всіх східнослов'янських народів: «...понеже славенского нашего языка сербской, болгарской, долмацкой и кроацкой народы, из которых (кромѣ нашей черной Горы) под игом турецким между махометанами, а другіе в Римской имперіи и Венеціанской республики промж папезцами и против ересей иновѣрцами состоят, вседушевно желают таковых книг, достать токмо не имѣют откуда; а сіи книги оным славенским нашим народам весма на пользу есть...»⁵⁸.

Оцінюючи значення праці Димитрія Туптала, вчені ще на початку XX ст. зазначали, що у Європі аналогічні видання видавалися великим колективом учених із величезними витратами протягом багатьох років, а в Україні це вдалося одному Димитрію Тупталі без матеріальної допомоги властей і суспільства⁵⁹.

Праці Димитрія Туптала справили значний вплив на творчість сербських і болгарських церковних і культурних діячів. Так, болгарський книжник Йосиф Брадач помістив у свій збірник окремі житія з «Четъх-Міней», а на замовлення сербського монаха Ісидора у 1760 р. в Москві було зроблено список «Келейного лѣтописца». Болгарські автори використали ці твори Димитрія Туптала у своїх історичних працях кінця XVIII ст. (анонімна «История о народе словенно-болгарском» та «История во кратце о болгарском народе словенском» ієросхимника Спиридона)⁶⁰.

Варто зауважити, що друкарня Києво-Печерської лаври видавала велику кількість польськомовної та латиномовної літератури, у тому числі й праць українських церковних учених, призначеної як для населення підвладних Польщі західноукраїнських земель, так і для слов'янства Східної Європи. Зокрема, у відкритій Лаврою в Москві книжковій крамниці на 1672 р. серед непроданих 300 книг було 51 видання польською мовою, з них 20 «Месій правдивих» Лазаря Барановича, 8 його ж «Лютень Аполлонових» і 2 «Житія святих»⁶¹. Поширення лаврських ста-

родруків у Польщі й інших країнах Східної Європи засвідчує їх наявність в сучасних бібліотечних каталогах. Так, в каталозі Вроцлавської університетської бібліотеки (за даними 60-х років ХХ ст.) значилися «Житія святих» (1764) Дмитрія Туптала⁶², а в каталозі Віленської публічної бібліотеки – «Камень вѣры» (1730) Стефана Яворського⁶³.

Видання українських церковних письменників позначилися також на літературній діяльності тогочасних молдавських і румунських книжників. На думку Г. Бобине, під безпосереднім впливом «Православного сповідання віри» Петра Могили написали свої твори румунські автори Варлаам («Відповідь кальвіністському катехізису») й Удріште Нестурел, котрий переклав із латини на слов'янську мову «Наслідування Христу» Фоми Компійського⁶⁴. Митрополит Сучавський Досифій 1691 р. в листі до Печерського архімандрита Варлаама Ясинського високо оцінював «Літос» Петра Могили: «великая бо сія книга предстательница и вежа твердая Церкви Православной и на измѣнники побѣда...»⁶⁵. Силами гуртка Паїсія Величковського «Келейный лѣтописец» Дмитрія Туптала було перекладено на румунську мову⁶⁶.

Велике поширення в країнах Європи мала «Граматика» Мелетія Смотрицького. Зокрема, вона була перевидана в румунських містах Снагові у 1699 р. і Римніку в 1755 р., позначилася на виданні граматики російської мови Г. Лудольфа, що вийшло 1696 р. в Оксфорді (Великобританія). За граматичними нормами «Граматики» редагувалися хорватські глаголичні культові книги XVII–XVIII ст., а у перекладі на латинську мову праця Смотрицького застосовувалася в окремих духовних закладах Хорватії⁶⁷.

Окремі твори українських учених виходили друком у європейських друкарнях. Зокрема, «Православное исповедание вѣры» Петра Могили вийшло 1667 р. в Голландії на грецькій мові й у латинському перекладі в Лейпцигу 1695 р. За межами України неодноразово передруковувалася праця Феофана Прокоповича «Повѣсть о смерти Петра Великаго». Перекладена самим автором на латинську мову, вона під назвою «Lacrimae Roxolanae seu de obitu Petri Magni» вийшла 1726 р. в Ревелі, того ж року німецькою мовою у Гамбурзі, а також 1743 р. у латинському перекладі в Братиславі (під назвою «Lucubrationes illustrissimi ac reverendissimi Theophanis Prokopowicz quae (propter unam narrationem) iam orationes iam poemata, iam epistolas in se comprehendunt»)⁶⁸. Поширенню творів церковних ієрархів у країнах Європи сприяли також їх переклади як українських, так і закордонних перекладачів. Так, вихованець Київської Академії Іакинф Карпинський переклав й опублікував у Лейпцізі працю Феофана Прокоповича «Об игѣ неудобноносимом»⁶⁹, а спільний твір Парфенія Собковського та Георгія Кониського «О должностях пресвитеров приходских» доктор Пальмер переклав на англійську мову⁷⁰.

Таким чином, твори українських церковних учених мали високий авторитет і значний вплив на культуру інших народів. Об'єктивно вони були найбільше поширені в Росії та Білорусі, які перебували разом з Україною у складі єдиної держави. Попит на книги українських церковних письменників в Росії засвідчують їх численні передруки в Москві та Санкт-Петербурзі, ними активно користувалися російські світські та церковні діячі у своїй творчій і пастирській діяльності. Академічні курси, прочитані майбутніми архієреями в Київській Академії, мали великий вплив на навчальний процес в Російській імперії другої половини XVIII ст. Богослужбові, полемічні й інші твори українських письменників активно використовували ідеологи старообрядництва. Твори українських церковних учених мали велику популярність в країнах Південної й Центральної Європи, передусім серед народів слов'янського світу, і склали неоціненний внесок в скарбницю світової культури.

- ¹ До них включаємо також архієреїв українського походження, які перебували на духовній службі в Росії.
- ² Зокрема: Терновский Ф. Митрополит Стефан Яворский. (Библиографический очерк) // Труды Киевской духовной академии. – 1864. – № 1 – С. 36–79, № 3. – С. 237–290, № 6 – С. 137–186; Абрамов Н. Иоанн Максимович, митрополит Тобольский и Сибирский. – СПб., 1850; Крыжановский Е. Феофан Прокопович и Варлаам Ванатович // Труды Киевской духовной академии. – 1861. – № I. – С. 267–315; Шляпкин И. А. Св. Димитрий Ростовский и его время (1651–1709). – СПб., 1891.
- ³ Ничик В. Феофан Прокопович. – М., 1977; Нічик В. Петро Могила в духовній історії України. – К., 1997; Кашуба М. Георгій Кониський, світогляд та віхи життя. – К., 1999; Кашуба М. Георгій Конисский. – М., 1979; Захара І. Борьба идей в философской мысли Украины на рубеже XVII–XVIII вв. Стефан Яворский. – К., 1982; Захара І. Стефан Яворський. – Львів, 1991.
- ⁴ Смолич И.К. Русское монашество. – М., 1997; Живов В.М. Язык и культура в России XVIII века. – М., 1996; Федотова М. Эпистолярное наследие Димитрия Ростовского. Исследования и тексты. – М., 2005; Буранок О. М. Русская литература XVIII века: Петровская эпоха. Феофан Прокопович. – М., 2005.
- ⁵ Mironowicz A. Jyzef Bobrykowicz, biskup białoruski. – Białystok, 2003; Mironowicz A. Metropolita Jyzef Nielubowicz Tukalski. – Białystok, 1998; Mironowicz A. Sylwester Czetwertyński, biskup białoruski. Białystok, 2004; Mironowicz A. Sylwester Kossow, wiadyka białoruski, metropolita kijowski, Białystok, 1999.
- ⁶ Российский государственный архив (далі – РГИА). – Ф. 796. – Оп. 29. – Д. 99. – Л. 50–51зв.
- ⁷ Там само. – Оп. 34. – Д. 432. – Л. 91–93.
- ⁸ Там само. – Оп. 30. – Д. 340. – Л. 15зв. – 16зв.
- ⁹ Там само. – Оп. 42. – Д. 61. – Л. 103–107.
- ¹⁰ Там само. – Оп. 76. – Д. 124. – Л. 32–38зв.
- ¹¹ Эйнгорн В. Книги киевской и львовской печати в Москве в третью четверть XVII века. – М., 1894. – С. 6, 9.
- ¹² Матушек О. Рецепція проповідей Лазаря Барановича в XVII столітті // Тека Ком. Pol.-Ukr. Związ. Kult. – OL PAN, 2011. – С. 132.
- ¹³ Там само. – С. 136–137.
- ¹⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.128. – Оп.1. – Друк. спр. 7. – Арк. 92, 94.
- ¹⁵ Там само. – Арк. 73зв.
- ¹⁶ Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст. Енциклопедичне видання / Упоряд. З. І. Хижняк; За ред. В. С. Брюховецького. – К., 2001. – С. 330.
- ¹⁷ Шляпкин И. Св. Димитрий Ростовский и его время. – С. 127, 129 пор. Украинские книги кирилловской печати XVI–XVIII веков. Вып. 2: Киевские издания 2-й половины XVII в. / [сост.: Т. Каменева, Л. Гусева]. – М., 1981. – № 162.
- ¹⁸ Там само.
- ¹⁹ Макарий, митрополит Московский и Коломенский. Православно-догматическое богословие. – М., 1999 (передрук 4-го видання 1883 р.). – Т. 1. – С. 56–57.
- ²⁰ Гурьянова Н. С. Старообрядцы и творческое наследие Киевской митрополии. – Новосибирск, 2007. – С. 66–67.
- ²¹ Шляпкин И. Св. Димитрий Ростовский и его время. – С. 124.
- ²² Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего Правительствующего Синода. – Т. V (1725 г.). – СПб., 1897. – Приложение XXI.
- ²³ Там само. – Т. XVIII (1738 г.). – Петроград, 1915. – Приложение XIV.
- ²⁴ Хотеев П. И. Книга в России в середине XVIII века. Частные книжные собрания. – Л., 1989. – С. 49–50.
- ²⁵ Шляпкин И. Св. Димитрий Ростовский и его время. – С. 127, 131–132.
- ²⁶ Там само. – С. 128.
- ²⁷ Луппов С. П. Книга в России в послепетровское время. 1725–1740. – Л., 1976. – С. 320.
- ²⁸ Шляпкин И. Св. Димитрий Ростовский и его время. – С. 125.
- ²⁹ Отдел рукописей Российской национальной библиотеки (далі – ОР РНБ). – Эрм. 586. – Л. 1–14зв.
- ³⁰ Болотов А. Жизнь и приключения Андрея Болотова, описанные им самим для своих потомков, 1738–1793. – СПб., 1870. В 4 т. – Т. 2. – С. 232.
- ³¹ Там само. – С. 232–233.

- ³² Православная энциклопедия. – Т. 15. – М., 2007. – С. 8–30.
- ³³ Савельева Н. В. К вопросу о допечатной традиции «Книги о вере» иеромонаха Гедеона // Старообрядчество в России (XVII–XX века). – Выпуск 5. – М., 2013. – С. 37.
- ³⁴ Буранок О. М. Русская литература XVIII века: Петровская эпоха. Феофан Прокопович. М., 2005; Буранок О. М. Творчество Феофана Прокоповича и русско-зарубежные литературные связи первой половины XVIII века // Проблемы филологии, культурологи и искусствознания. – 2013. – №1. – С. 149–155.
- ³⁵ Буланина Т. В. Материалы для полного инвентаря курсов риторики и философии Киево-Могилянской академии. – С. 122–131.
- ³⁶ Кибальник С. А. О «Риторике» Феофана Прокоповича // XVIII век. – Сборник 14: Русская литература XVIII – начала XIX века в общественно-культурном контексте. – Л., 1983. – С. 205.
- ³⁷ Біда К. Іоанній Гялятовський // Богословія. – Т. XXXVI. – Рим, 1972. – С. 91.
- ³⁸ Юхименко Е. М. Рукописно-книжное собрание Выго-лексинского общежития // Старообрядчество в России (XVII–XX вв.). Сборник научных трудов / отв. ред. и сост. Е. М. Юхименко. – М., 1999. – С. 72–74.
- ³⁹ Гурьянова Н. С. Старообрядцы и творческое наследие Киевской митрополии. – Новосибирск, 2007. – С. 70–71.
- ⁴⁰ Там само. – С. 80.
- ⁴¹ Робинсон А. Н. Борьба идей в русской литературе XVII века. – М., 1974. – С. 316 – 317.
- ⁴² Гурьянова Н. С. Старообрядцы и творческое наследие Киевской митрополии. – С. 205, 248, 279.
- ⁴³ Там само. – С. 255; Кибальник С. А. О «Риторике» Феофана Прокоповича. – С. 205.
- ⁴⁴ Православная энциклопедия. – Т. 15. – М., 2007. – С. 8–30.
- ⁴⁵ Робинсон А. Н. Борьба идей в русской литературе XVII века. – С. 313.
- ⁴⁶ Гурьянова Н. С. Старообрядцы и творческое наследие Киевской митрополии. – С. 198–199.
- ⁴⁷ Крекотень В. Українська поезія XVII ст. в системі східноєвропейської літератури барокко // Українське барокко. Матеріали I конгресу Міжнародної асоціації українців (Київ, 27 серпня – 3 вересня 1990 р.). – К., 1993. – С. 54.
- ⁴⁸ Православная энциклопедия. – Т. 15. – С. 8–30.
- ⁴⁹ Бурцев А. Е. Обстоятельное библиографическое описание редких и замечательных книг, брошюр, художественных изданий. – СПб., 1901. – С. 20.
- ⁵⁰ Матвійшин Я. О. Нові матеріали до біографії Георгія Кониського (1717–1795) // Рукописна та книжкова спадщина України. – 1993. – № 1. – С. 44.
- ⁵¹ РГИА. – Ф. 796. – Оп. 49. – Д. 129. – Л. 1–21.
- ⁵² Фоцан Я. І. Культурно-просвітницька діяльність Георгія Кониського на теренах Білорусі // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Українознавство». – 2009. – Вип. 13. – С. 47–49.
- ⁵³ Памятники православия и русской народности в Западной России в XVII–XVIII вв. – Т. 1. Акты по истории заграничных монастырей Киевской епархии XVII–XVIII вв. – Ч. 1. – К., 1905. – С. 1557–1560.
- ⁵⁴ Атанасов П. Украинские кириллические старопечатные книги XVI–XVII вв. в Болгарии // Советское славяноведение. – 1972. – №6. – С.82–83.
- ⁵⁵ Описание документов и дел... Синода. – Т. XXIII (1743). – СПб., 1911. – № 414.
- ⁵⁶ ЦДІАК України. – Ф.128. – Оп. 1. – Заг. – Спр. 231. – Арк. 4–4зв.
- ⁵⁷ Православная энциклопедия. – Т. 15. – С. 8–30.
- ⁵⁸ Описание документов и дел... Синода. – Т. XX (1740 г.). – СПб., 1908. – Приложение XV. – Ст. 1013.
- ⁵⁹ Так, за даними Чернігівської губернської архівної комісії початку XX ст., католицькі священики Росвей і Боланд у XVII ст. започаткували видання «Acta sanctorum», для якого збирали рукописи в усіх країнах світу. Починаючи з 1643 року, протягом 260 років вийшло 63 томи цього видання (Заседание Черниговской губернской архивной комиссии, посвященное памяти святителя Димитрия, митрополита Ростовского // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. 1909–1910 г. – Выпуск 8. – Чернигов, 1911. – С. 28).
- ⁶⁰ Православная энциклопедия. – Т. 15. – С. 8–30.
- ⁶¹ Эйнгорн В. Книги киевской и львовской печати в Москве в третью четверть XVII века. – М., 1894. – С. 9.
- ⁶² Исаевич Я. Кирилловские старопечатные книги в коллекциях Польской Народной Республики (Варшава, Краков, Вроцлав) // Книга. Исследования и материалы. – Сборник VIII. – М., 1963. – С. 291–297.
- ⁶³ Миловидов А. Описание славяно-русских старопечатных книг Виленской публичной библиотеки. –

Вильна, 1908. – С. 36, 40 та ін.

⁶⁴ Бобине Г. Петро Могила і румунський гуманізм // Петро Могила і сучасність. До 400-річчя від дня народження: Тези міжнародної конференції. – Київ, березень 1996. – С. 14.

⁶⁵ Шляпкин И. Св. Димитрий Ростовский и его время. – С. 129.

⁶⁶ Православная энциклопедия. – Т. 15. – М., 2007. – С. 8–30.

⁶⁷ Києво-Могилянська академія в іменах. – С. 500.

⁶⁸ Прокопович Феофан. Філософські твори в трьох томах. – Т. 3. – К., 1981. – С. 448.

⁶⁹ Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. – Т. 1, ч. 2. – К., 1904. – С. 308.

⁷⁰ Дениско Л. М. Автографи на книжках з колекції рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – К., 2007. – С. 163–164.

В статье исследуется место творческого наследия украинских православных иерархов XVII–XVIII ст. в европейском культурном процессе. Автором определено, что произведения украинских церковных ученых имели высокий авторитет и значительное влияние на культуру европейских народов. Они были больше всего распространены в России и Беларуси, которые находились вместе с Украиной в составе единого государства. Печатные работы украинских архиереев пользовались большой популярностью среди народов славянского мира и составили неоценимый вклад в сокровищницу мировой культуры.

Ключевые слова: Украинские православные иерархи, творческое наследие, европейский культурный процесс, Россия, Беларусь, славянский мир.

The place of creative heritage of the Ukrainian Orthodox hierarchs of 17th–18th centuries in European cultural process is examined in the article. The author determines that the works of Ukrainian church scientists had a high status and made a significant impact on the culture of European nations. These works were mostly distributed in Russia and Belarus which together with Ukraine were the parts of the same state. The publications of Ukrainian bishops enjoyed a great popularity among the Slavic people and did an invaluable contribution to the world culture's treasury.

Keywords: Ukrainian Orthodox hierarchs, creative heritage, European cultural process, Russia, Belarus, the Slavic world.

З ПОЗИЦІЇ ЮРИСДИКЦІЇ ДЕРЖАВИ: ВІДКРИТТЯ І ОСВОЄННЯ КУРИЛЬСЬКИХ ОСТРОВІВ (КІНЕЦЬ XVII – ПЕРША ЧВЕРТЬ XVIII СТОЛІТТЯ)

Автор, посилаючись на матеріали російських та японських науковців, розглядає відкриття та освоєння островів Курильської гряди XVII–XVIII ст., виходячи з норм міжнародного права; надає об'єктивну інформацію щодо експедицій російських дослідників В. Атласова, С. Ремезова, Д. Анцифорова, І. Козиревського та інших.

Ключові слова: Курили, Росія, Японія, експедиції, юрисдикція, територія, острови, суперечки.

Вважається, що «юрисдикція держави розповсюджується на всіх осіб, власність, дії та події на її території»¹. Курильські острови, що у сучасних умовах є гострим предметом територіальної суперечки між Російською Федерацією та Японією, в цьому аспекті – доволі суперечлива тема міжнародного права. Протиріччя починаються з моменту історії відкриття островів (проблема до сьогодні залишається архіболючою для російської й японської сторін). Метою даної статті є спроба розібратися в японській та російській версіях щодо першочерговості у відкритті й освоєнні Курильських островів, в тому числі й чотирьох – суперечливих.

У дослідженнях російських вчених (наприклад Н. О. Бендер, О. В. Єфімова) прямо вказується, що 1643 року голландський мореплавець Мартен Герістен де Врііз (або де-Фріз) на кораблі «Кастрікум» із Нагасакі, побувавши в зоні Курильських островів, дав назву двом з них – «Штати» (Ітуруп) і «Компанія» (Уруп). Щоправда, вже тут у російських науковців починаються розбіжності: якщо Н. О. Бендер дотримується вищезазначеної версії², то О. В. Єфімов переконаний, що де-Фріз позначив їх на мапі як «Земля штатів» (через туман та погану видимість), а конкретно – острови Гог і Магор³.

Цікаво, що відомий японський спеціаліст – міжнародник, бакалавр права, доктор політичних наук Кімура Хіросі стверджує, що перший князь Йосіхіро Мацумае подарував сьогуну Ієясу Токугаві у 1599 році мапу земель Мацумае, де мешкали айни, там були позначені й острови Едзо (або Едзо-ті). У додатках монографії Кімура наводить «першу в світі карту островів Кунашир, Ітуруп, Хабомаї та Шікотан, виготовлену вручну на японському папері 1644 р.; розміри: 227,5х253,7 см»⁴. Про де-Фріза японський науковець взагалі не згадує.

З російських джерел відомо, що у 1695 році козак Лука Морозко «погромив Камчадальський острог на річці Тігілі, взяв там невідомі (японські) письмена, зібрав свідчення про Камчатку і про гряду островів за нею – про Курильські острови»⁵.

У серпні 1697 р. в Анадир прибув Володимир Атласов. Саме він здійснив похід на Камчатку, дійшовши до річки Нинчугу. 2 липня 1700 р. Атласов знаходився вже в Якутську, а у 1701 р. у Сибірському приказі (Москва) був записаний його звіт про підкорення Камчатки, відомий як «казка» В. Атласова.

Щодо Курильських островів, то багато цікавої та корисної інформації було надано про них японцем Денбеєм, якого Атласов захопив на річці Іче, на Камчатці. 8 січня 1702 р. Денбей, син Діаса, торговця з Нагасакі, був викликаний до Петра I у село Преображенське і під час багатогодинної аудієнції надавав свідчення як про Японію, так і про Курильські острови: «...В Курильській землі тутешні народи взяли у них, Денбея з товаришами, менших золотих два ящика, пуда по два, й тих золотих вони камчадальські народи не знають, – роздали дітямgratis своїм»⁶.

Про подальшу долю Дембея відомо лише те, що у 1710 р. він звернувся з проханням до Петра I відпустити його додому, але той наказав хрестити його (отримав ім'я Гавриїл); Денбей викладав японську мову в школі, засновану царем і яка функціонувала до 1739 року.

У збірці документів «Русские Курилы: история и современность» констатується: «До Курильських островів Росія вийшла на межі XVII–XVIII століть після приєднання Камчатки Володимиром Атласовим у 1697 році»⁷. Не маючи принципових зауважень з цього приводу, автор лише хоче підкреслити, що якщо «свідчення» Атласова зафіксовані у 1701 році, то креслення тобольського картографа Семена Ремезова як Сибіру, так і Камчатки датується 1698-им роком.

Заради об'єктивності зауважимо, що шляхи «першовідкривачів» Курил Атласова – Ремезова перетинаються декілька разів. По-перше, Атласов знаходився в Тобольську з 16 до 30 грудня 1700 р., в той же час там перебував й Ремезов. По-друге, у грудні цього ж року в Сибірському приказі тобольських воєвод Ремезову, ніби, дозволили зняти «якутську печатку» й списати «казку» Атласова для уточнення його власного креслення. По-третє, відомий напис Володимира Атласова, за свідченнями, отриманими від Луки Морозка, – «Земля Курильська на озері та на островах»; й саме від нього Атласов дізнався, що напроти південної кінцівки Камчатки знаходяться острови, на яких «міста кам'яні й мешкають люди»⁸. Таким чином, Володимир Атласов належить першовідкриття росіянами Курил.

У 1706 році камчадальський приказчик Василь Колесов наказує «службовим людям провідати» Курильську землю, які потім доповіли, що «за носом землі немає, море, а за протоками острови, але добратися до них ні на чим...»

Багато у відкритті території Курильських островів зробили експедиції козаків Данила Анціфорова та Івана Козиревського, які здійснили три походи для розвідування Курил і «Апонського царства».

Перший похід до району Курильських островів здійснив Данило Анціфоров з 1 серпня до 18 вересня 1711 року, в ході якого були обстежені два острови – Шумшу і Парамушир. Було складено звітне креслення на початку 1712 р. цих островів, яке засвідчив, скоріше за все, Анціфоров, бо саме він був отаманом, а Козиревський на той час був його помічником, осавулом. Друга експедиція до Курил відбулася вже під проводом Івана Петровича Козиревського після 10 вересня 1712 р. (до цього часу Анціфоров був убитий місцевими мешканцями, й саме тоді до Нижнь-Камчатського острогу прибув новий приказчик Іван Колесов, який наказав Козиревському «провідати острови за протоками»).

У квітні 1713 р. Козиревський з 55 козаками здійснив третій похід та обстежив острів Онекотан⁹, з якого японці «возили землю», тобто руду. У 1716 р. камчатський приказчик Петриловський змусив Козиревського постригтися в монахи (отримав ім'я Ігнатій) і він був призначений настоятелем Покровського монастиря біля Якутська. Відомо, що після втечі з монастиря приймав участь в експедиції Афанасія Шестакова 1725–1726 рр.; у 1732 р. знову був розстрижений.

У 1719 – 1722 рр., за наказом Петра I, відбулася експедиція І. М. Євреїнова та Ф. Ф. Лужина, яка мала за мету дізнатися – чи сходиться Америка з Азією; хоча головне завдання її – розвідування Курильських островів та шляху до Японії. За інформацією Івана Євреїнова вони відвідали п'ять Курильських островів, була складена мапа північної частини Курильської гряди (до острова Симушир). Євреїнов стверджував, що «ніяких японців на Курильських островах не було; японці, рівно як і камчадали, лише торгували з Курилами»¹⁰; хоча й на мапі 1722 р. він назвав Курильські острови, розташовані від Камчатки у напрямку до Японії, – «японськими островами», виходячи суто з географічних міркувань.

Японська сторона сьогодні «хапається» за цей факт; даремно, краще вона б пояснила, чому у працях провідних японських юристів-міжнародників з 1700 до 1772 років відсутні будь-які дані щодо освоєння Японією Курильських островів¹¹. Або Японії є що приховувати, або краще відволікати та спрямовувати громадськість країни в інший бік, щоб пристосовувати «територіальну ситуацію Курил» виключно лише до власної точки зору, маніпулюючи між «*jus cogens*» національного і міжнародного права. Хоча добре відомо, що «територіальне верховенство є складовою частиною державного суверенітету. У міжнародному праві це називається територіальним суверенітетом (визначення Міжнародного Суду)»¹².

Ні у Японії, ні у Росії на сучасному етапі не існує іншого шляху вирішення територіальної суперечки щодо чотирьох Курильських островів, крім політичного діалогу на найвищому рівні, з обов'язковим дотриманням норм міжнародного права. За ствердженням академіка РАН Юрія Райкова, «важливо, щоб політичний діалог на найвищому рівні був постійним і довірливим»¹³.

¹ Фельтхэм Р. Дж. Настольная книга дипломата. / Пер. с англ. В. Е. Улаховича. – 4-е изд. – Минск, 2004. – С. 204.

² Бендер Н. А. Имена русских людей на карте мира. – М., 1948. – С. 17.

³ Ефимов А. В. Из истории великих русских географических открытий в Северном Ледовитом и Тихом океанах XVII-й – первая половина XVIII в. – М., 1950. – С. 141.

⁴ Кимура Хироси. Курильская проблема. История японско-российских переговоров по пограничным вопросам. Пер. с японск. М. Суэдзава / Под. ред. В. М. Якушина. – К., 1996. – С. 207.

⁵ Ефимов А. В. Вказ. праця. – С. 83.

⁶ Там само. – С. 84.

⁷ Русские Курилы: история и современность. Сборник документов по истории формирования русско-японской и советско-японской границы. – М., 1995. – С. 11.

⁸ Ефимов А. В. Вказ. праця. – С. 91.

⁹ Накамура Синтаро. Японцы и русские. Из истории контактов. – М., 1983. – С. 41.

¹⁰ Ефимов А. В. Вказ. праця. – С. 152.

¹¹ Кимура Хироси. Вказ. праця – С. 26–27.

¹² Черкес М. Ю. Міжнародне право: підручник. – К., 2011. – С. 167.

¹³ Райков Ю. Россия – Япония: тяга к сотрудничеству // Международная жизнь. – 2004. – Октябрь. – № 10. – С. 118.

Автор, ссылаясь на материалы российских и японских ученых, рассматривает открытия и освоения островов Курильской гряды XVII–XVIII вв., исходя из норм международного права; предоставляет объективную информацию об экспедициях российских исследователей В. Атласова, С. Ремезова, Д. Анцифорова, И. Козыревского и других.

Ключевые слова: Курилы, Россия, Япония, экспедиции, юрисдикция, территория, острова, споры.

The author, referring to the materials of the Russian and Japanese scholars, examines the discovery and development of the Kuril Islands in XVII–XVIII centuries on the basis of international law and provide objective information about the expeditions of Russian researchers B. Atlasov, S. Remezov, D. Antsiforov, I. Kozyrevskii and others.

Keywords: Kuril Islands, Russia, Japan, expedition jurisdiction, territory, the islands, dispute.

ПОЛАБО-СЛОВ'ЯНСЬКА ПРОБЛЕМАТИКА У ПОЛЬСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ ст.

Дається оцінка внеску польських вчених другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст.: Й. Лелевеля, В. Богуславського, А. Павінського, К. Ваховського, О. Бальцера, К. Тименецького у дослідження історії полабсько-прибалтійських слов'ян епохи середньовіччя.

Ключові слова: полабсько-прибалтійські слов'яни, середньовіччя, Польща, славісти, історіографія.

Ось уже понад півтора століття історія слов'янських племен межиріччя Ельби і Одеру доби раннього середньовіччя викликає жвавий дослідницький інтерес у істориків і археологів Польщі. Це цілком зрозуміло, враховуючи те, що доля цих племен тісно пов'язана з початком державотворчих процесів на польських землях. До того ж проникнення слов'ян так далеко на територію розселення стародавніх германців справило велике враження на польських істориків, спонукаючи їх активно взятися за дослідження долі полабсько-прибалтійських слов'ян. Аналіз даної проблематики дає можливість прослідкувати досягнення і прорахунки польської історичної думки другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст. у галузі полабістики. Спробою такого аналізу і є дана стаття.

Першовідкривачем полабо-слов'янської проблематики у польській історіографії ХІХ ст. став відомий польський історик і громадський діяч Йоахім Лелевель (1786–1861). У його науковому доробку, крім праць з історії Польщі, є і дві узагальнюючі роботи зі слов'янських старожитностей, опубліковані у 50-х роках ХІХ ст.¹. Базуючись на концепції слов'янського гміновладства (гміна – територіальна громада [М. Р.]), Лелевель робив акцент на республіканських традиціях у полабсько-прибалтійських слов'ян, відсутності у них монархії і свавілля. Ці риси, а також мужність, миролюбність були, на думку вченого, складовими частинами слов'янського «національного духу» у Х–ХІІ ст. Й. Лелевель ідеалізував общинний устрій заельбських слов'ян і вважав, що він був зламаний проникненням «західної цивілізації». Такі її форми, як римське право, католицька церква, вказував Й. Лелевель, знищили демократичний устрій полабсько-поморських слов'ян². Заслугою Й. Лелевеля є також досить ґрунтовна характеристика розвитку язичницької релігії та її ролі у полабо-слов'янському суспільстві Х–ХІІ ст.³.

Вагомим доробком польської історіографії другої половини ХІХ ст. на ниві вивчення слов'янських племен між Ельбою і Одером стали наукові студії, уродженця України, випускника Санкт-Петербурзького університету Вільгельма Богуславського (1825–1901). Закінчивши університет, він відвідав у 1858 р. Лужиці, де зустрівся з визначними діячами серболужицького національного відродження Яном Арноштом Смолером і Михайлом Горніком та зав'язав з ними дружні відносини. Повернувшись до Петербургу В. Богуславський за активної підтримки Я. А. Смо-

лера, котрий перебував у столиці Російської імперії від червня 1859 р. по квітень 1860 р., пише фундаментальний (на 350 с. – М. Р.) «Нарис історії сербо-лужицького народу», який опублікував у 1861 р.⁴ Це була перша польська історія лужицьких сербів, що охоплювала основні віхи історичного розвитку Лужиць від VII ст. до середини XIX ст., доби сучасної авторові цього твору. Для Богуславського серби-лужичани це волелюбний народ, «який вісім століть провів у стійкому опорі проти систематичного онімечення... і звичайно ж заслуговує на детальне пізнання його минулого, тим більше, що заспівав пісню відродження власне тоді, коли його зарахували до вимерлих».⁵ Робота була глибоко удокументована і принесла авторові широке визнання в наукових колах. Пізніше вона стала основою для спільної з М. Горніком узагальнюючої праці «Історія сербського народу», виданої в Будишині у 1884 р. За вагомий внесок у сорабістику у 1885 р. В. Богуславський став почесним членом «Матиці сербської»⁶.

Однак головною роботою дослідника цілком слушно вважається не вище охарактеризована книга, а праця подана на конкурс оголошений Познанським Товариством друзів наук у 1877 р. на тему: «Погляд на історію північно-західних слов'ян між Ельбою і кордонами давньої Польщі»⁷. Слід зауважити, що хоча робота В. Богуславського не була позбавлена значних недоліків, її поява стала переконливим свідченням зростання наукового інтересу польських медієвістів до полабських слов'ян, а окремі висновки історика, без сумніву, заслуговують на увагу і сьогодні. То ж не дивно, що серед п'яти представлених робіт Товариство друзів наук визнало переможцем конкурсу 4-х томну працю В. Богуславського «Історія північно-західних слов'ян», яка вийшла друком у Познані у 1887–1900 р.⁸.

Відповідно до окреслених Познанським Товариством завдань, автор вибудував структуру свого дослідження, котре складається з чотирьох книг. У I книзі «Північно-західні слов'яни у I–VI ст. н.е.» міститься інформація про племена, котрі заселяли територію на північ від Альп і Дунаю, здійснено спробу проаналізувати західні межі розселення слов'ян, а також висвітлюється етнополітична історія стародавньої Німеччини у розглядуваний період.

Друга книга присвячена суспільному устрою Полаб'я у добу раннього середньовіччя. Тут Богуславський аналізує господарське життя полабсько-прибалтійських слов'ян, їх гроди і ранні міські центри, політичний устрій, дає характеристику основних соціальних верств суспільства, розглядає стан військової справи та релігійне життя північно-західних слов'ян. Автор дотримався думки, що слов'яни не були пізніми прибульцями в Німеччину, а її автохтонним населенням аж до Рейну і відрізнялись високим рівнем суспільного розвитку.

У третій книзі В. Богуславський ґрунтовно проаналізував протиборство полабських слов'ян німецькому феодальному «натиску на Схід» у X–XII ст., а також їх відносини з іншими сусідніми державами – Польщею, Чехією і Данією включно до втрати полабами незалежності у другій половині XII ст.

Четвертий том монографії В. Богуславського присвячений політичній історії Полаб'я другої половини XII – початку XIV ст., політиці онімечення полабсько-прибалтійських слов'ян, що проводилася в епоху розвинутого середньовіччя німецькими імператорами, маркграфами, герцогами, рицарями і церквою і привела до майже повної їх денационалізації.

Аналіз наукової спадщини В. Богуславського дає підстави назвати його одним з піонерів польської полабістики. Його заслуга полягала насамперед у тому, що він порушував і намагався висвітлювати наукові проблеми, які в той час були ще не дослідженими, а відтак привертали увагу вчених, даючи поштовх для творчих пошуків. На жаль, будучи дилетантом у сфері археології і мовознавства, він допустився низки хибних висновків щодо території розселення

слов'янських племен у Німеччині і часу заселення ними Полаб'я, посунувши слов'янські поселення аж до Рейну, послуговуючись сумнівними свідченнями писемних джерел і ще більш сумнівними етимологіями, за що був підданий архісуворій критиці відомим польським славістом Олександром Брюкнером, котрий проаналізувавши два перші томи монографії В. Богуславського не побачив у цій «кропіткій і невтомній праці інших заслуг окрім зібрання матеріалу»⁹.

На початку 70-х років XIX ст. до вивчення історії полабсько-прибалтійських слов'ян звернувся видатний польський історик і архівіст А. І. Павінський (1840–1896), котрий навчався на історико-філологічному факультеті Петербурзького (1859–1962) і Дерптського (1863–1864) університетів. Закінчивши Дерптський університет у 1864 р. зі ступенем кандидата він отримав двохрічну стипендію для навчання за кордоном і у 1865–1867 р. слухав лекції у Берлінському і Гетінгенському університеті, де під керівництвом Г. Вайца отримав ступінь доктора Гетінгенського університету за дослідження про походження консулату у містах-комунах Північної і Центальної Італії¹⁰. Повернувшись у 1868 р. до Польщі А. Павінський працює доцентом всесвітньої історії Головної Школи у Варшаві і за сумісництвом архіваріусом у Головному архіві давніх актів. Саме у цей час у нього виникає намір зайнятися історією полабсько-прибалтійських слов'ян, який ще більше зміцнів після відвідин А. І. Павінським у 1870 р. Гданська та його околиць, де він знайомиться з повсякденним життям кашубів¹¹. Монографію «Полабські слов'яни» А. І. Павінський опублікував у 1871 р. у Санкт-Петербурзі, отримавши за це дослідження у Петербурзькому університеті ступінь доктора всесвітньої історії і був призначений у тому ж році екстраординарним професором Варшавського університету¹².

Оцінюючи доробок А. І. Павінського у сфері полабістики слід зазначити, що хоча основну частину своєї роботи автор і присвятив боротьбі слов'ян проти німецького «Дранг нах Остен» у X–XII ст., він все ж не поділяв поширену в той час ідею непримиренності слов'янської і германської «стихій»¹³. Знищення незалежності полабсько-прибалтійських слов'ян у другій половині XII ст. він пояснював відсутністю у них державності і релігійної єдності¹⁴. Причини ж несприйняття слов'янськими племенами між Ельбою і Одером християнства полягали, на його думку, у «неправильних» методах його розповсюдження. А. І. Павінський вважав, що християнська релігія могла б зіграти позитивну роль у житті полабських слов'ян, якщо б була правильно їм припіднесена. «Вчення про братську любов, – як зазначав А. І. Павінський, – що вводилось чужоземним священиком, який не знав місцевого наріччя, вживав під час богослужіння незрозумілу для народу мову, – священиком, котрого супроводжував збирач церковної десятини і феодалний рицар, що приносив з собою ярмо данини, таке вчення повинно було викликати огиду і глибоку ненависть у народі, що пристрасно любив свою старовину, свою незалежність»¹⁵.

А. І. Павінський мав намір написати також другу частину дослідження, у якій планував розглянути як довго зберігався слов'янський елемент на Полаб'ї, як проходила німецька колонізація цього регіону у XIII ст. Він прагнув проаналізувати у подальшому релігійне і суспільне життя полабських слов'ян, а також їх політичний устрій у період їх незалежності¹⁶. Однак, ці плани йому, на жаль, не вдалося втілити в життя. Ставши у 1875 р. директором варшавського Головного архіву давніх актів він переключився на видання джерел з польської історії XVI ст., а також дослідження державного устрою і економіки ранньомодерної Польщі.

Найбільш значним досягненням польської історіографії другої половини XIX – початку XX ст. у вивченні полабсько-прибалтійських слов'ян стала монографія К. Ваховського «Західні слов'яни», що витримала у Польщі три видання протягом одного століття (1902 р., 1950 р., 2000 р. – М. Р.). Робота складається з трьох частин: ч. І. «Слов'яни і германці на порозі середньовіччя»,

ч. II. «Слов'яни і Західна Європа» і ч. III. «Державний устрій полабських і поморських слов'ян (VIII–XII ст.)»¹⁷. Найбільш обширною (с. 90–269) і ґрунтовною є третя частина роботи К. Ваховського, у якій окрім традиційного для даної тематики розгляду слов'яно-німецьких відносин автор чи не вперше у польській полабістиці проаналізував загальні закономірності і типологічні особливості державотворчих процесів у слов'янських племен між Ельбою і Одером у VIII–XII ст.

«Критичність і глибоке проникнення в джерела, їх всесторонній аналіз, найкраще свідчать, – на думку рецензента цієї роботи О. Брюкнера, – про сумлінність і тямущість автора... котрому вдалося висвітлити відмінності у державному устрої союзів лютицького і ободритського, руянського і обох поморських»¹⁸. Ваховський у своєму дослідженні слушно наголошував на тому, що до середини IX ст. найважливішу роль у політичному устрої полабсько-прибалтійських слов'ян відігравали племенні князі і центральна князівська влада¹⁹. Однак у подальшому розвиток державотворчих процесів на Полаб'ї пішов різними шляхами. Ободритська держава, як вважав автор, тяжіла до монархічного устрою, велети повертаються до давніх традицій гміновладства, у руян отримують розповсюдження теократичні риси²⁰. До полабо-слов'янських ранньофеодальних держав К.Ваховський відносив і поморське князівство, котре, на його думку, складалось з чотирьох земель і мало монархічний устрій, на чолі з верховним князем, який був військовим вождем і якоюсь мірою політичним главою князівства. Однак, верховним органом правління на Західному Помор'ї, як вірно зазначає автор, все ж були збори знаті усіх чотирьох об'єднаних племен²¹.

Наприкінці XIX – у першій третині XX ст. до вивчення державного устрою полабсько-прибалтійських слов'ян звертався засновник історико-юридичної школи польської історіографії, багаторічний професор Львівського університету Освальд Бальцер (1858–1933)²². Підсумковою роботою вченого у цій царині є його праця «Про формування держав ранніх західних слов'ян», що вийшла в світ у 30-х роках XX ст.²³. Перші ознаки державності у полабсько-прибалтійських слов'ян відносяться, на думку О. Бальцера, до кінця VIII ст. Він вважав, що ободрити мали державу вже наприкінці VIII – на початку XI ст., тобто з першими повідомленнями про них у писемних джерелах, що, на його погляд, не виключало можливої незалежності деяких племен, які перебували на ободритській території, і навіть того, що вся ця територія управлялася не одним, а кількома князями²⁴. Що ж до лютичів, то вони, як вважав О. Бальцер, також мали сформовану державу з першого моменту своєї появи в історії – наприкінці VIII ст. Це була, як зазначав автор, держава держав, тому що зберігалась певна кількість племенних князів під верховенством одного з них названого у джерелах *rex regum*²⁵. О. Бальцер здійснив спробу проаналізувати еволюцію державного устрою у помор'ян X–XII ст. Слушно зазначаючи, що хоча перші свідчення про політичні об'єднання на Помор'ї припадають уже на другу половину X ст. Проте, найбільш чітко ознаки державності у помор'ян виступають, на його думку, лише з початку XII ст., коли з'являється інформація в джерелах про верховного князя, що управляє низкою племінних князівств на території Західного Помор'я²⁶.

Скрупульозно та аналітично вчений висвітлює роль зовнішнього фактора у державотворчих процесах на Полаб'ї. З самого початку, наголошував О. Бальцер, процес формування державності у полабських слов'ян перебував у залежності не лише від внутрішніх факторів, але й зазнавав на собі могутнього впливу факторів зовнішніх, загрози німецької агресії чи боротьби з нею, що заставляла слов'янські племена між Ельбою і Одером консолідуватись, утворювати більш крупні політичні організми²⁷. Дослідник приділив також значну увагу проблемі племінного сепаратизму у полабсько-поморських слов'ян, повноваженням князівської влади, дружинному устрою, системі данин, ролі віча і жрецтва у суспільно-політичному житті полабів IX–XII ст.

Однак, головну увагу у своїй роботі О. Бальцер, безумовно, зацентрував на проблемі успадкування князівського трону. Будучи прихильником так званої «родової теорії» абсолютної спадковості п'ястівської держави він намагався поширити її на усіх західних слов'ян, у тому числі полабсько-прибалтійських²⁸. За що справедливо був підданий критиці Я. Адамусом²⁹, Ю. Бардахом³⁰ та іншими польськими вченими³¹.

Полабо-слов'янську проблематику розробляв і відомий польський історик-медієвіст Казімеж Тименецький (1887–1968), окресливши її у студіях: «Сільське населення на території Полаб'я і Помор'я у середні віки» (1921), «Підгороддя у північно-західних слов'ян і перша локація міст на німецькому праві» (1922), «Суспільство ляхських слов'ян (рід і плем'я)» (1928) та ін. Висхідним пунктом у дослідженні вченим полабсько-прибалтійських слов'ян стала ґрунтовна стаття присвячена сільському населенню краю у добу середньовіччя, де автор всебічно аналізує відмінності в аграрному розвитку Західної і Східної Німеччини, особливості суспільного устрою Полаб'я, процес німецької колонізації та його вплив на становище сільського населення на цих територіях у XII–XIV ст. У роботі розглядається також право надання імунітетних привілеїв німецьким колоністам у добу розвинутого середньовіччя та вплив цього процесу на формування важливих змін у устрої полабського села у XIII–XIV ст., соціальну стратифікацію слов'янського селянства за ельбських земель, посилення його визиску³².

Іншою своєю роботою «Підгороддя у північно-західних слов'ян і перша локація міст на німецькому праві» К. Тименецький фактично започаткував полабо-слов'янську урбаністику, переконливо довівши міський характер підгородь як ремісничих центрів на території Помор'я, спростувавши тим самим поширену в тогочасній історіографії тезу про локацію на німецькому праві як початок містотворчого процесу у північно-західних слов'ян³³.

Вершиною творчої діяльності К. Тименецького у сфері полабістики є його монографія «Суспільство ляхських слов'ян (рід і плем'я)», у котрій він намагається відповісти насамперед на питання чому у ході свого розвитку полабські слов'яни не дійшли до державної єдності, як це відбулось у поляків і чехів, а залишались протягом кількох століть на рівні племінного устрою. Причини цього автор передусім вбачав у існуючих у полабів тісних зв'язках між племінною організацією і язичницьким культом³⁴. Другою причиною відсутності єдності і консерватизму політичного устрою слов'янських племен між Ельбою і Одером, на його погляд, було менш вигідне географічне розташування, ніж у поляків і чехів, і необхідність супротиву іноземній загрозі, насамперед Німеччини, політика котрої, як наголошував вчений, була головною перешкодою для реалізації полабських прагнень до єдності³⁵. К. Тименецький відкидав домінуючу у той час у німецькій медієвістиці концепцію про низький соціокультурний рівень полабських слов'ян у середні віки, наголошуючи, що без зовнішнього «натиску» вони самостійно могли досягти феодального щабля розвитку, коли б не постійний супротив німецькій агресії, яка несла величезну шкоду цій частині Європи³⁶.

Цінність даної праці полягає також у тому, що в ній він приділив значну увагу висвітленню особливостей політичного устрою лютичів, ободритів і помор'ян, зокрема існуванню у них вічового устрою і його співвідношенням з князівською владою. Аналізуючи державотворчі процеси у помор'ян К. Тименецький полемізував з тими істориками, котрі говорили про феодальну державу на Помор'ї лише тоді коли вона виникає у завершеній формі, не звертаючи увагу на її витоки. На думку автора, «локальний поморський устрій розвивався під лютичьким впливом», тоді як «в організації в цілому поморської держави переважав польський вплив»³⁷. Ці нові, виникаючі під польським впливом елементи, швидко стали переважати, внаслідок чого, як зазначає дослідник «авторитет князя домінує над авторитетом родових вождів»³⁸.

Проведений аналіз показує, що пройшовши за порівняно короткий час важкий шлях становлення і розвитку, полабістика на початку ХХ ст. займає важливе місце у польській славистиці. До заслуг її слід віднести створення узагальнюючої картини розвитку і занепаду у період раннього середньовіччя полабсько-прибалтійських слов'ян, обробку практично всіх базових джерел, що мають відношення до розглядуваної проблематики, виявлення маси фактичних даних, критичний аналіз спеціальної літератури багатьма мовами, вироблення низки реалістичних концепцій, що не втратили свого значення і понині.

¹ Lelewel J. Narody na ziemiach Sławiańskich przed powstaniem Polski. – Poznań, 1853; Idem. Cześć bałwochwalcza Sławian i Polski. – Poznań, 1853; Idem. Cześć bałwochwalcza Sławian i Polski. – Poznań, 1857.

² Lelewel J. Narody na ziemiach Sławiańskich... S. 721–722.

³ Lelewel J. Cześć bałwochwalcza Sławian... S. 21–33.

⁴ Boguslawski W. Rys dziejów serbo-lużyckich. – Petersburg, 1861. – 316 s.

⁵ Ibid. – S. VIII.

⁶ Strzelczyk J. Wilihelm Boguslawski i jego dzieło // Boguslawski W. Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej. – T. IV. – Poznań, 2005. – S. 507.

⁷ Ibid. – S.509.

⁸ Boguslawski W. Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej do połowy XIII w. – Poznań, 1887. – T.1. – 288 s; T. 2. – 1889. – 997 s; T. 3. – 1892. – 689 s; T. 4. – 1900. – 758 s.

⁹ Brückner A. (Rec.): Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej do połowy XIII w. przez W.Boguslawskiego. Dzieło uwieńczone na konkursie Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu. – T. 1. – Poznań, 1887. – 288 s; T. II. – 1889. – 997 s. // Kwartalnik Historyczny. – 1891. – R.V. – S. 168–172.

¹⁰ Новодворский В. В. А. И. Павинский // Журнал министерства народного просвещения. – 1896. – №11. – С.125.

¹¹ Zakrzewski W. Adolf Pawiński (1840–1896). Zarys dziejów żywota i pracy. – Petersburg, 1897. – S.35.

¹² Ibid. – S.36.

¹³ Славяноведение в дореволюционной России. – М., 1988. – С.230.

¹⁴ Павинский А. Полабские славяне. Историческое исследование. – СПб., 1871. – С.89.

¹⁵ Там само. – С. 96.

¹⁶ Там само. – С. 164.

¹⁷ Wachowski K. Słowiańszczyzna Zachodnia / Wyd.II. – Poznań, 1950. – 290 s.

¹⁸ Brückner A. (Rec.): Wachowski K. Słowiańszczyzna Zachodnia. – Warszawa, 1903 // Kwartalnik Historyczny. – 1903. – R. XVII. – S.286.

¹⁹ Wachowski K. Słowiańszczyzna Zachodnia / Wyd.II. – Poznań, 1950. – S.260.

²⁰ Ibid. – S. 261–264.

²¹ Ibid. – S. 266.

²² Dąbkowski P. Oswald Balzer. Życie i dzieła (1858–1933). – Lwów, 1934; Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku / Red. J. Maternicki. – Rzeszów, 2007.

²³ Balzer O. O kształtach państw pierwotnej Słowiańszczyzny Zachodniej. // Pisma pośmiertne Oswalda Balzera. – Lwów, 1937. – T. III. – S. 7–226.

²⁴ Ibid. – S. 54.

²⁵ Ibid. – S. 57–58.

²⁶ Ibid. – S. 61.

²⁷ Ibid. – S. 66.

²⁸ Ibid. – S.134–159.

²⁹ Adamus J. Polska teoria rodowa. – Łódź, 1958. – S. 201.

³⁰ Bardach J. Historia państwa i prawa polskiego. – Warszawa, 1957. – S. 39–40.

³¹ Czerniecka-Haberko A. Oswald Balzer w historiografii polskiej // Історичний архів. – 2014. – Вип.12. – С. 196.

³² Tymieniecki K. Ludność wiejska w krajach połabskich i pomorskich w wiekach średnich // *Slavia Occidentalis*. – 1921. – T. 1. – S. 37.

³³ Tymieniecki K. Podgrodzia w północno-zachodniej Słowiańszczyźnie i pierwsze lokacje miast na prawie niemieckim // *Slavia Occidentalis*. – 1922. – T. 2.

³⁴ Tymieniecki K. Społeczeństwo Słowian lechickich (Ród i Plemię). – Lwów, 1928. – S. 143.

³⁵ Ibid. – S. 139.

³⁶ Ibid. – S. 149.

³⁷ Ibid. – S. 175.

³⁸ Ibid. – S. 190.

Даётся оценка вклада польских учёных второй половины XIX – первой трети XX ст.: И. Лелевеля, В. Богуславского, А. Павинского, К. Ваховского, О. Бальцера, К. Тыменецкого в изучение истории полабско-прибалтийских славян эпохи средневековья.

Ключевые слова: полабско-прибалтийские славяне, средневековье, Польша, слависты, историография.

There is given a valuation of the Polish historiography of the second half of the 19th century – the first third of the 20th century: J. Lelewel, W. Bogusławski, A. Pawinski, K. Wachowski, O. Balzer, K. Tymieniecki in the studying of polabo-baltic Slavs history during the Middle Ages.

Keywords: polabo-baltic Slavs, Middle Ages, Poland, Slavists, historiography.

ПРАВОСЛАВНІ БРАТСТВА КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НА ПОЧАТКУ 1860-х РОКІВ: ПРИЧИНИ ЗАНЕПАДУ

У статті проаналізовані причини глибокого занепаду братського руху в Київській губернії, що був зафіксований першими дослідниками місцевих братств на початку 60-х рр. XIX ст. Автор висвітлює ті соціальні процеси, які вели до зникнення братств протягом кінця XVIII – першої половини XIX ст. З'ясовано регіональну специфіку, яка визначила особливості розвитку братського руху на Київщині.

Ключові слова: братства, Київська губернія, інкорпорація, уніатство, православ'я, відкупна система, кріпосницька експлуатація.

Масовизацію братського руху, повсюдне виникнення цих організацій, яке відбувається з початку XVIII ст., польський історик Здіслав Будзинський називає новою ерою в історії братств¹. У XVIII ст. братства, попри занепад у великих містах, стали основною формою самоорганізації громади на більшій частині українських етнічних земель (окрім Буковини та Закарпаття)².

Поширеність братств у цей час на території Гетьманщини та слобідських полків довела О. Єфименко³. Пінська конгрегація 1791 р., яка мала організувати православну церкву в Речі Посполитій, відбувалася за участі делегатів братств і надала братчикам помітне місце в системі церковного управління⁴. Хоч у постзамойській греко-католицькій церкві братства зазнавали деяких утисків, спрямованих на обмеження широти їхніх прав та розмаху діяльності, за шаблоном римо-католицьких братств, але в цілому греко-католицька церква не тільки визнавала існування братств, а й рекомендувала створювати їх у тих парафіях, де вони були відсутні⁵. Наприкінці XVIII ст. братства існували практично при кожній уніатській церкві Київського воєводства, про що свідчать візитації⁶.

Зміни політичних та адміністративних кордонів кінця XVIII ст. позначилися на долі православних і греко-католицьких братств. На Галичині, яка увійшла до складу Австрійської монархії, братства скасовані урядовими декретами в 1788 р. і замінені на «батьків церкви і провізорів»⁷. На територіях, які були інкорпоровані (Військо Запорозьке та слобідські полки) або приєднані (Правобережна Україна) до Російської імперії, для братств настає доба, яку ми, перифразуючи відомий історіографічний термін, назвали б «темним півстоліттям» в історії братств. До цього порівняння нас підштовхнули мізерність джерел та глибокий занепад братств у цей період.

У 1862 р. київське духовенство і воцерковлена інтелігенція відкрили для себе існування братств та проявляли непідробний інтерес до них. При цьому на сторінках друкованого органу цих суспільних кіл, «Киевских епархиальных ведомостей», поруч з констатацією факту розповсюдженості окремих братських звичаїв («залишків братств»)⁸, зафіксовано всього два

повноцінно функціонуючих братства: на півдні губернії – у с. Дибинцях (Канівський повіт) та на півночі – у містечку Чорнобиль (Радомиський повіт)⁹.

Що сталося з братствами Київщини протягом кінця XVIII – середини XIX ст.? У з'ясуванні цього питання важливим є порівняльний аналіз. У 1880-х рр. було зафіксовано значну кількість братств у Чернігівській та Полтавській губерніях¹⁰, на територіях колишньої Гетьманщини. Маємо вказівки, хоча і більш загального характеру, на відносну поширеність на початку 1860-х рр. братств в інших губерніях Південно-Західного краю (до 1793 р. Річ Посполита) – Подільській і Волинській¹¹. Парадоксально, але київське духовенство, яке єдине в Україні протягом 1862–1864 рр. намагалося відродити братський рух, робило це в єпархії з найменшою кількістю існуючих братств. Отже, пояснення занепаду братств мусить мати і регіональний вимір.

«Винищування», за висловом історика П. Клименка¹², українських братств пояснюється, через брак джерел, здебільшого за непрямыми даними. Братства формально підпадали під дію ст. 64, 160, 162, 163, 164 Зводу законів Російської імперії (т. XIV, видання 1842 р.) – миколаївських указів, що забороняли діяльність товариств, які не отримали попереднього дозволу на заснування від уряду. Ці статті будуть використовуватися адміністрацією Північно-Західного краю при боротьбі з римо-католицькими братствами Литви і Білорусі на рубежі 1850–1860-х рр.¹³ Православні або унійні братства в Російській імперії ніколи офіційно не заборонялися. Отже, ліквідація братств не була одномоментним легальним актом. Братський рух нищився, свідомо і несвідомо, через комплекс факторів: церковних, політичних, економічних.

Після другого поділу Речі Посполитої розгорнулася перша масова компанія з «добровільно-примусового» повернення уніатів до лона православ'я. Після смерті Катерини II та вступу на престол відомого своїми симпатіями до католиків Павла I (1796 р.) урядовий наступ на унійну церкву припинився. Але на цей час остання вже була майже повністю ліквідована на Київщині і Поділлі, де залишилося всього кілька унійних парафій¹⁴.

За аналогією з краще відомою долею білоруських греко-католицьких братств після 1839 р.¹⁵, можна думати, що на Правобережній Україні в очах російської світської адміністрації та архієреїв, які приїздили на місцеві кафедри з Росії, зовсім не знайомих з історією і практикою братств, останні виглядали чимось неправославним, унійним, відповідно таким, що вимагає викорінення. Мова йде не про тотальну заборону, а про окремі дії церковного і світського керівництва проти окремих братств.

Парафіяльне духовенство, яке звикло до співпраці і співжиття з братствами, мало враховувати позицію влади, але могло і пригальмовувати руйнацію братств. Проте ця соціальна група пережила значні трансформації. На 1830–1840-і рр. припадає зміна поколінь: на місце кліру, «який ще тримавсь старих традицій»¹⁶, приходять духовенство, що отримало освіту в російських семінаріях і від традицій українського православ'я переважно відійшло. Новий священик приймав соціальну роль, яку нав'язувала йому через РПЦ держава – провідника офіційної ідеології та наглядача за непривільованими станами¹⁷. Держава звертала особливу увагу на православне духовенство проблемного Західного краю, і місцеве духовенство, отримуючи станові переваги, ще більше віддалялося від народу. З 1842 р. в Західному краї селяни мали обробляти земельні наділи священиків. Селянство сприймало це як нову повинність, а своїх «духовних пастирів» як нових експлуататорів, «других панів»¹⁸. Отже, нова генерація парафіяльного духовенства опинилася в певній класовій конфронтації з парафіянами-селянами, відповідно могла бути налаштована вороже і до братств.

У 1808 р. імператорським указом була запроваджена система свічкового збору – парафіяльні

церкви передавали всі кошти, виручені від продажу свічок до Синоду, де вони перетворювалися в «духовно-навчальний капітал», відсотками з якого фінансувалася освіта духовного стану¹⁹. Церква прагнула до монополії та добилася значних обмежень продажу свічок поза церквою. З часом свічковий збір запровадили в українських єпархіях, де він зіштовхнувся з однією з центральних братських традицій – виготовляти власні свічки (ставники), які ставилися в церкві, трималися братчиками під час урочистих богослужінь, використовувалися при похованнях, а продажу свічок, як і масового звичаю ставити їх перед іконами, не існувало. Маємо відомості про приведення «свічкової частини» до російського зразку у Подільській губернії. Дії місцевого архієрея у 1830-х рр. призвели до бойкоту фабричних свічок, бійок між братчиками і прикажчиками, суплік до Синоду і т. д.²⁰ Проблема розв'язалася наступним чином: рядові парафіяни під впливом свого кліру приймали звичай ставити свічки перед іконами, відповідно купуючи їх у церкві і поповнюючи духовно-навчальний капітал, а церква полишила в спокої братчиків, які зберегли право робити і використовувати ставники (найстійкіший з братських звичаїв). У інших місцевостях, як критично зауважив М. Коялович, «сам <...> вихований на гроші з цього (свічкового. – М. К.) збору»²¹, конфлікт міг завершуватися і повною заборонаю ставників.

Інша засаднича основа парафіяльних братств суперечила безпосередньо інтересам державної скарбниці, тому в цьому випадку результат був більш однозначним. З початку XIX ст. уряд поширював на Західний край систему винних відкупів²². Під заборону потрапило будь-яке приватне виготовлення алкоголю, у тому числі братське медоваріння. Із цим нововведенням братчики були позбавлені як свого найдавнішого звичаю, коріння якого простежується аж до братчин XII ст. (до речі, в Московській державі братчини зникли також під впливом запровадження державної монополії і «царських кабаків»²³), так і одного з головних, часто найбільшого, джерел прибутку. Звичай медоваріння мав величезне значення не просто через свою древність, а тому що забезпечував проведення бенкетів на храмове свято. Через ці бенкети громада підтримувала усвідомлення себе як чогось цілісного, а організаторська роль братчиків живила усвідомлення братства як «двигуна» (ядра) громади. Запровадження державою винних відкупів на пряму призвело до закриття великої кількості братств²⁴. Братства, які залишилися, і далі організовували бенкети, але тепер купуючи алкогольні напої у відкупщиків. Мед замінювався на більш міцні і шкідливі напої (пиво, горілка)²⁵, що в деяких братствах вело до деградації бенкетів до рівня звичайних пиятик²⁶. Бенкети тепер не наповнювали, а спорожняли братську скриню, зменшуючи видатки на церкву та інші сфери братської діяльності.

З 1830-х рр. братства опинилися в конфлікті з новою адміністративною системою, а саме з інститутом станових приставів, компетенції яких суперечив звичай братського суду²⁷, а також з новою церковно-адміністративною посадою церковного старости, запровадженої в парафіях за російським зразком, встановленим імператорським указом 1808 р.²⁸

Усе вищезазначене відбувалося на фоні посилення на українських землях кріпосного права, поширення найважчих форм експлуатації і відповідного економічного зубожіння нижчих верств населення, які й формували парафіяльні братства. Братчики попросту були позбавлені коштів для своєї діяльності.

Меншу поширеність братств в пореформений період на Правобержній Україні, ніж на Лівобережжі, можна пояснити гіршими умовами життя правобережного селянства, яке зазнавала більшого визиску з боку їх приватних власників до реформи 1861 р. Крах Речі Посполитої, «раю для пана та пекла для селянина», призвів лише до посилення експлуатації кріпаків: перша її

хвиля припадає на кінець XVIII ст.²⁹, друга – на початок 1830-х рр., унаслідок нелояльності селян до шляхти під час Листопадового повстання і лицемірної політики російської адміністрації³⁰. Усю першу половину XIX ст. зменшувалася площа селянських наділів³¹. Двозначними були результати втручання адміністрації краю в поземельні відносини – інвентарної реформи 1847–1848 рр.³².

Що могло прискорювати процес «винищування» братств на Київщині порівняно з Волинню і Поділлям? Київщина була найбільш економічно розвиненим регіоном правобережжя, мала найбільш родючі ґрунти³³, а за умов кріпосного господарства це призводило до встановлення тут режиму найбільшого визиску залежного населення з боку поміщиків і навіть держави³⁴. Другим фактором могла бути близькість київської митрополичої кафедри, яку з 1803 р. очолювали виключно етнічні росіяни. Це могло посилити «антиунійну» активність ієрархії супроти братств, про яку йшлося вище.

«Парадокс» зруйнування братств після їх повернення до «лона рідної церкви» і входження до складу православної імперії помітили вже перші їхні історики. Якби не імперська і конфесійна лояльність останніх, то не було б власне і парадоксу. Адже Ф. Лебединцев і М. Коялович змогли дійти до правильного пояснення: братства як вияв самоврядування суперечили суспільному устрою Російської імперії, тому інкорпорація українських земель до її складу стала фатальною для братств.

Держава не вступала в безпосередню боротьбу з братствами, будучи мінімально представлена на рівні парафії, на якому існували братства. Але ерозійний вплив вище перерахованих факторів, зумовлених інкорпорацією, був потужним, і руйнував братства, залишаючи від них саму обрядовість, практично позбавлену соціального змісту (ставники). Деградація братств була частиною ширших процесів знищення своєрідного соціального устрою і культурних особливостей, посилення кріпосницької експлуатації, тобто виявом національного і водночас соціального гноблення українського народу.

Як було показано вище, братства зазнали серйозного удару по тих функціях, що забезпечували їхню роль «ядра» громади, в вигляді запровадження системи винних відкупів. Запровадженню свічкового збору, яке загрожувало існуванню братств як вужчої, ніж громада, спільноти активних парафіян, братства змогли протистояти більш ефективно. Але збереження центральної для братської традиції обрядовості без сполучення з іншими функціями братства не могло зупинити розпад структури цих організацій. На початок 1860-х рр. використання ставників і проведення громадських обідів залишались масово поширеним в Україні та Білорусі³⁵, при цьому самі братства збереглися лише в окремих парафіях. Ф. Лебединцев підмітив термінологічний вияв цього результату ерозії братств: на Київщині в 1862 р. продовжували повсюдно використовувати слова «братчик» і «братерський», але поза межами с. Дибинці він не почув слова «братство»³⁶.

Пояснити тривалість братської організації саме в Дибинцях і Чорнобилі можна наявністю тут солідної, як за мірками нижчих верств відсталого кріпацької країни, економічної бази. В обох населених пунктах було обмаль родючих ґрунтів, тому місцеве населення традиційно займалося ремеслами і промислами (у Дибинцях, завдяки багатим покладам керамічної сірої глини на берегах р. Рось, – гончарством; у Чорнобилі – сплавом лісу по Дніпру), що дало можливість піднятися над матеріальними злиднями, які знищували місцеву ініціативу в інших містечках та селах.

Інкорпорація українських земель до Російської імперії знищила багато місцевих особливостей, у тому числі широку мережу парафіяльних братств. Критичними можна

вважати 30-ті рр. XIX ст., коли в результаті Листопадового повстання водночас посилювалися інкорпораційні процеси з боку Російської держави та експлуатація українського селянства польською шляхтою, паралельно зі зміною поколінь в українському духовенстві. При цьому Київщина, яка на початку 1860-х рр. у ліберальних православних колах уявлялася лідером процесу відродження братств, постраждала в цьому відношенні, порівняно з іншими регіонами України і Білорусі, найбільше. У межах єпархії в 1862 р. було виявлено всього-на-всього два повноцінно функціонуючих братства, які продовжували існувати в «системі відліку, знищених в 1840 р.»³⁷.

¹ Лазорак Б. О. Огляд маловідомих фактів з історії Кам'янецького Петропавлівського братства у XVIII ст. // Проблеми гуманітарних наук: Наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. – 2010. – Вип. 26. – С. 219.

² Лебединцев Ф.Г. Документы братства при церкви св. Николая в г. Замостье // Киевская старина. – 1882. – №7. – С. 150.

³ Ефименко А.Я. Южная Русь. Очерки, исследования и заметки. – СПб., 1905. – Т. 1. – С. 236–238.

⁴ Беднов В. А. Православная церковь в Польше и Литве (по Volumina Legum). – Минск, 2002. – С. 387–391.

⁵ Лебединцев Ф.Г. Братства, их прежняя и нынешняя судьба и значение. – К., 1862. – С. 22.

⁶ Лось В. Е. Уніатська Церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.: організаційна структура та культурно-релігійний аспект. – К., 2013 – С. 151.

⁷ Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII століття. – К., 1966. – С. 45–46.

⁸ Лебединцев Ф. Г. Братства... – С. 2, 28–30.

⁹ Успенский Н. Церковное цеховое братство местечка Чернобыля (Киевской губернии) // Киевские епархиальные ведомости. – 1862. – № 24, отдел II. – С. 764–771.

¹⁰ Ефименко А. Я. Вказ. пр. – С. 252–258. Василенко В. И. Остатки братств и цехов в Полтавщине // Киевская старина. – 1885. – № 9. – С. 159–171.

¹¹ Быт подолян, издаваемый К. Шейковским. Т. 1, вып. 2. – К., 1860. – С. 28. Опыт южнорусского словаря / под. ред. К. В. Шейковского. – К., 1861. – Т. 1. – С. 100. Омелянский Л. Н. Из Волыни // Вестник Юго-Западной и Западной России. Нелеста Ф. После поездки на Волынь // Основа. – 1862. – Вересень. – С. 47–48, 50.

¹² Клименко П. В. Цехи на Україні. Т. 1. Суспільно-правні елементи цехової організації // Збірник Історично-філологічного відділу ВУАН. – 1929. – № 81. – С. X.

¹³ Долбилов М. Д. Русский край, чужая вера: Этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II. – М., 2010. – С. 150.

¹⁴ Білик В.А. Греко-уніатська церква у Правобережній Україні наприкінці XVIII – у 30-х рр. XIX ст.: автореф. дис. ... к. і. н. – Луцьк, 2009. – С. 8.

¹⁵ Коялович М. О. Чтения о церковных западно-русских братствах // День. – 1862. – № 45. – С. 14.

¹⁶ Грушевський М. С. З історії релігійної думки на Україні. – К.: Освіта, 1992. – С. 155. Крыжановский Е. М. Очерки быта южнорусского сельского духовенства // Собрание сочинений. – К., 1890. – Т. 1. – С. 395.

¹⁷ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. – СПб., 2000. – Т. 1. – С. 382.

¹⁸ Freeze G. L. The Parish Clergy in Nineteenth Century: Crisis, Reform, Contrereform. – Princeton: Princeton University Press, 1983. – P. 200–204.

¹⁹ Римский С.В. Российская церковь в эпоху великих реформ. (Церковные реформы в России 1860–1870-х годов). – М., 1999. – С. 130–133.

²⁰ Троицкий П. О снабжении восковыми свечами церквей Подольской епархии // Подольские епархиальные ведомости. – 1866. – № 11. – С. 405–409.

²¹ Коялович М. О. Чтения... // День. – 1862. – № 45. – С. 15.

²² Орлик В. М. Податкова політика уряду Російської імперії в кінці XVIII – середині XIX ст.: автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 2008. – С. 23.

²³ Лебединцев Ф. Г. Братства... – С. 6.

²⁴ Там само. – С. 26.

²⁵ Історія українського селянства / В. А. Смолій (відп. ред.). – К., 2006. – Т. 1. – С. 328.

- ²⁶ Кудринский Ф. А. Цеховые братства в местечке Степани (Волынской губ., Ровенского уезда) // Киевская старина. – 1890. – № 7. – С. 88–104.
- ²⁷ Лебединцев Ф. Г. Братства... – С. 27.
- ²⁸ Коялович М. О. Чтения... // День. – 1862. – № 45. – С. 15; Крыжановский Е. М. Вказ. пр. – С. 407–408.
- ²⁹ Лебединцев Ф. Г. Братства... – С. 25–26.
- ³⁰ Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. – К., 1996. – С. 73–77.
- ³¹ Історія українського селянства. – Т. 1. – С. 331.
- ³² Історія українського селянства. – Т. 1. – С. 320–321; Лещенко М. Н. Селянський рух на правобережній Україні в період революції 1905–1907 рр. – К., 1955. – С. 21.
- ³³ Лещенко М. Н. Вказ. праця. – С. 31–32, 57.
- ³⁴ Зайончковский П. А. Отмена крепостного права в России. – М., 1968. – С. 10, 16.
- ³⁵ Коялович М. О. Чтения... // День. – 1862. – № 44. – С. 9–10.
- ³⁶ Лебединцев Ф. Г. Братства... – С. 30.
- ³⁷ Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914 рр.: Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К., 1998. – С. 217.

В статье проанализированы причины глубокого упадка братского движения в Киевской губернии, который был зафиксирован первыми исследователями местных братств в начале 60-х гг. XIX в. Автор осветил те социальные процессы, которые вели к исчезновению братств в течение конца XVIII – первой половины XIX ст. Выявлена региональная специфика, которая определяла особенности развития братского движения на Киевщине.

Ключевые слова: братства, Киевская губерния, инкорпорация, униатство, православие, откупная система, крепостническая эксплуатация.

The article deals with the causes of deep decline of the brotherhood movement in Kyiv Governorate, fixed by the first local brotherhoods researchers in the early 1860's. The author highlighted the social processes that led to the disappearance of brotherhoods during the late XVIII – 1st half of the XIX century. The article specifies the regional peculiarities that determined the features of brotherhood movement in Kyiv region.

Keywords: brotherhoods, Kyiv Governorate, incorporation, Uniatism, Orthodoxy, paying off system, feudal exploitation.

ПИСЕМНІ ДЖЕРЕЛА З ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII ст. В АРХЕОГРАФІЧНИХ ПУБЛІКАЦІЯХ ОЛЕКСІЯ АНДРІЄВСЬКОГО

У статті розглянуті археографічні публікації українського історика Олексія Андрієвського, які відображають політичні стосунки між Україною, Польщею, Кримом та Туреччиною у XVIII ст.

Ключові слова: писемне джерело, Олексій Андрієвський, археографія.

Український історик, археограф, педагог, літератор, публіцист і громадський діяч, випускник Університету Св. Володимира (1865) Олексій Олександрович Андрієвський (1845–1902) присвятив себе дослідженню історії взаємовідносин українських земель з Польщею, Туреччиною та Кримом, переселенню болгар, сербів, чорногорців. Вчений написав низку статей і наукових розвідок з історії Запорозької Січі, Правобережної України і міста Києва. Опублікував чимало документів з історії Гетьманщини, Малоросійської колегії, Київського магістрату та губернської канцелярії, намісництва.

Науковій діяльності члена Історичного товариства Нестора Літописця О. Андрієвського присвячені праці І. Каманіна, М. Грушевського, В. Колесника, О. Вільшанської та інших істориків¹. Деякі з них мають енциклопедичний характер, проте археографічний доробок вченого висвітлений недостатньо.

Чимало писемних джерел з історії України, зібраних та підготованих до публікації О. Андрієвським, побачило світ на сторінках друкованого органу Історичного товариства Нестора Літописця, часопису «Читання в Історичному товаристві Нестора Літописця».

До писемних джерел з політичної історії можна віднести найбільшу публікацію на сторінках вказаного часопису – «Реляції Київського генерал-губернатора за 1768 і 1769 рр.», яку складають 100 документів². Це чернетки службових донесень Київського генерал-губернатора в Петербург, основний зміст яких – політична ситуація в Туреччині, Польщі, Криму та в Україні.

Упорядник розбив матеріал на три основні групи. Перша група джерел складається з 30 документів під назвою «По прикордонним з татарами і турками справам». Наступна група джерел під назвою «По прикордонним з Польщею справам» містить 36 документів. Остання група, яка має назву «Реляції 1769-го року по прикордонним з Польщею, Кримом і Туреччиною справам», складається з 34 документів. Реляції містять цікаві відомості про період перед російсько-турецькою війною, про гайдамацький рух і польських конфедератів.

Вивчаючи документи архіву Київського Губернського Правління, О. Андрієвський знайшов залишки чернеток збірки реляцій Київського генерал-губернатора Федора Матвійовича Восійкова 1767, 1768 і 1769 рр. на ім'я імператриці. Матеріали знаходились серед маси старих паперів, що зберігались без опису. Вчений знайшов журнал реєстрації цих реляцій, тобто детальний перелік їх заголовків. Зареєстровані в журналі реляції були знайдені дослідником в архіві

частково. Так, наприклад, в журналі за 1767 р. зареєстровано 30 найменувань, але О. Андрієвським знайдено було лише 26. За 1768 р. із 86, записаних в журнал реляцій, знайдено лише 76, а за 1769 р. з 61 знайдено 47. Більшість реляцій супроводжувались додатками, що складались з листів, отриманих генерал-губернатором, або представлених йому доповідних. Більшої частини додатків О. Андрієвський не виявив.

Реляції 1767 р. відображають прикордонні відносини Росії з Кримом. Перша половина реляцій 1768 р. стосується справ Кримських і Запорозьких, а друга половина – це документи про відносини з Польщею. Реляції 1769 р. торкаються справ, пов'язаних з воєнними діями. О. Андрієвський видав лише реляції 1768 та 1769 рр. У зв'язку з тим, що вони мають тісний зв'язок з документами попереднього року, вчений у передмові до них дав короткі відомості про зміст реляцій 1767 р.

Як відомо, у 1767 р. в Криму двічі змінився хан. На ханство сів Максуд-Герай. У реляціях 1767 р. повідомляється про настрої, які панували серед різних татарських орд, у зв'язку з цими змінами. Саме з цих причин не відбувся з'їзд прикордонної комісії для розбору свар та претензій між запорожцями та татарами. Тому відряджені на з'їзд в травні надвірний радник Єфремов та колезький асесор Чугуєвець у серпні повернулись до Києва. Згодом Київ посилав до Криму толмача Константинова та капітана Бастевика, журнали яких додавались до реляцій 1767 р. Але зберігся лише журнал Константинова. Останній відвідав Крим у 1766 р. щоб розвідати інформацію про нові слободи, засновані татарами поблизу російських кордонів. Ці відомості представляють інтерес для дослідників історії колонізації краю.

Як зазначає О. Андрієвський, з реляцій 1767 р. було видно, що російський уряд був зацікавлений у встановленні в Криму свого консульства, на цьому наполягав резидент Обрезков, який знаходився у Константинополі. Відносно цього питання, згідно з указом імператриці від 16 квітня 1767 р., були дані конкретні настанови й капітану Бастевіку.

Чимало клопоту завдавала Війську Запорозькому Єдичкульська орда, яка протягом двох років порушувала кордони Запорозьких володінь та спустошувала їх ліси. Претензії запорожців, викликані нахабним вчинком татар, не були розглянуті. З'їзд прикордонної комісії не відбувся, тому що не з'явилися татарські комісари. Кошовий отаман Калнишевський стосовно цього питання зв'язувався безпосередньо з Кримським ханом.

Саме з реляцій 1768 р. видно, що з'ясування відносин між запорожцями й татарами супроводжувалось серйозними перешкодами з боку російського уряду. Рапорт Чугуєвця від 29 липня 1767 р. це підтверджує.

Як свідчить вказаний документ, Єдичкульські татари, обурені своїм сераскир-султаном, рішуче заявили через своїх старшин, що вони «по ханському повелению в пограничную комиссию депутатов, жалобщиков и виновных со своей стороны собирать и высылать не намерены, равно как и по жалобам Запорожцев возвратитъ ничего не хотят, признавая учрежденную пограничную комиссию для них излишнею и необычайною, а для избежания от таких новостей и хлопот они лучше желают на Кубань по прежнему переведены быть». Про перебіг хвилювань Єдичкульців генерал-губернатор послав розвідати особливого «нарочного». Однак з'їзд прикордонної комісії відбувся та закінчився благополучно для обох сторін, як засвідчує документ від 25 вересня 1768 р. На вимогу генерал-губернатора, до протоколів комісії внесли перелік зобов'язань до обох сторін. Щоб і запорожців, і татар – всіх, хто без письмового дозволу «шатающихся не в своей границе обосторонних подданных признавать за настоящих бродяг и об них тот час ближним начальникам давать знать для учинения таковым достойного по справедливости наказания»³.

Привід для нових скарг запорожців та татар дав Єдичкульський сераскир-султан, влаштувавши переправу через Дніпро. Він вимагав від Коша, щоб запорожці не чинили татарам перешкод. Генерал-губернатор, представивши скаргу запорожців до Колегії Іноземних Справ, висловив свою думку стосовно цього інциденту, як видно з наступного опублікованого документу. Він наполягав, щоб такої новини, як переправа через Дніпро татар допускати не можна. На скаргу ж запорожців, що татари знову почали наносити їм своїми нахабними нападами чималі образи та пограбування, генерал-губернатор Воєйков наказав кошовому всіляко стримувати запорожців від непорозумінь з татарами, не провокувати сварок. Якщо ж татари почнуть порушувати кордони самі, тоді кошовому необхідно негайно повідомити вище начальство та привести військо у бойову готовність.

В документі яскраво змальоване зневажливе ставлення російського уряду до запорожців. Генерал-губернатор застерігає графа Румянцева не довіряти козакам, «ибо в рассуждении прежних обрядов и застарелых обыкновений Запорожских казаков, кои мало о субординации пекутся, прежде времени ни к какому предприятию их назначить нельзя: они в состоянии, как жадные к добычам, тотчас явные грабительства начать»⁴.

У зв'язку з назріванням війни з турками, було важливо привернути на свій бік ще одну орду татар – Єдисанську (Очаківську), яка ще у 1758 р. зверталась за протекцією до Росії, бажаючи перейти на Кубань. Але у той час їх прохання було відхилене. Згідно імператорського указу від 26 червня 1766 р. обер-коменданту Єльчанинову наказувалось усіляко стримувати Єдисанців від переходу російських кордонів. Але у 1768 р. обставини суттєво змінились, і в жовтні Воєйков отримав наказ розвідати, які настрої панували в цій орді. Генерал-губернатор повинен був зробити все, щоб орда знову забажала протекції Росії. Про ці наміри російського уряду красномовно свідчить ще один опублікований О. Андрієвським документ від 17 листопада 1768 р.⁵

Воєйков сумнівався в успіху цього задуму, тому що всі татарські орди на той час були вороже настроєні до російських підданих. Озлоблені й розлючені на козаків, вона нападали, грабували та вбивали навіть мирних купців. На виконання імператорського указу, генерал-губернатор послав до Єдисанців «нарочных» людей із супровідними листами від асесора Чугуєвця, у якого два рідних брати перебували в тій орді «не из последних мурз». Реляція від 1 грудня 1768 р. повідомляє, що для подарунка братам Чугуєвця видали по 50 червонців⁶.

Одного емісара згодом спіймали 2 січня 1769 р. в Балті, і завдяки щасливому випадку, він повернувся до Києва з непоганими новинами. В документі від 19 січня 1769 р. він повідомив про мирні настрої, що панували в Єдисанській орді⁷. На запит кримського хана, де краще перейти російський кордон, Єдисанські мурзи відповіли, що починати війни проти Росії вони не збираються; за це 10 з них були ув'язнені, що призвело до невдоволення ординців.

У травні 1769 р., за порадою асесора Чугуєвця, один полонений єдисонець Муса, який утримувався в фортеці св. Єлизавети, був випущений на свободу з обіцянкою винагороди, якщо він доставить листи братам Чугуєвця та іншим мурзам⁸. Муса поклявся виконати це доручення. Однак, як свідчить документ від 26 червня 1769 р., останній з обіцянками відповідями не повернувся⁹.

Реляції 1768 р. повідомляють про настрої запорожців. Відношення останніх до гайдамацького руху не лише викликало підозри, але лякало турок, татар, поляків і росіян. В документі від 25 вересня 1768 р. вказано, що городовий полковник дуже люб'язно обходиться з гайдамаками. Це повідомлення призвело до низки ордерів до кошового отамана, в яких мова йшла про те, щоб запорожці утримались від підтримки гайдамаків та покарали винних¹⁰.

З реляції від 17 листопада 1768 р. видно, що генерал-губернатор дав пораду цариці, як слід їй вчинити по відношенню до трохи ображеного і обділеного Запорозького Війська. На його думку, підписання імператрицею грамоти «с обнадеживанием монарше-материнского благоволения и с выхвалением оканазанной всегда при подобных случаях, каковы ныне, храбрости и верности, великое всему войску придаст ободрение и немалую принести может пользу»¹¹.

В документі від 1 грудня 1768 р. генерал Воейков повідомляє, що кошовий отаман надіслав йому, не читаючи, отримані від Кримського хана листи, які підбурювали запорожців до зради. Тому Воейков ще раз обережно наполягає на підписанні імператрицею вказаної ним раніше грамоти, яка б «с обнадеживанием высочайшего благоволения за верность великое ободрение ему и всему войску Запорожскому придала б, ибо, если беспристрастно судить, то оное ... империи служит великою против Татар преградою»¹².

Як свідчить реляція від 9 січня 1769 р., грамота така дійсно була надіслана до генерал-губернатора, який і переправив її в Запоріжжя з секунд-майором Воейковим, доручивши останньому розвідати, що думають запорожці про імператрицю. Царська грамота була «принята с подобающим благоговением и в прямых Запорожцах немалое произвела действие, кои, чувствуя монарше-матернюю к себе милость, великое оказывали удовольствие»¹³.

Додаток до реляції від 19 січня 1769 р. – це рапорт секунд-майора Воейкова, що відображає церемонію прийняття імператорської грамоти. Документ свідчить, що суворі січовики в подібних випадках були майстрами слова¹⁴.

До загравань із запорожцями російський уряд спонукало отримане ним повідомлення про те, що в Запорозьку Січ був підсланий французький емісар Тотлебен, по затриманню якого були вжиті певні заходи. Про них розповідає документ від 9 січня 1769 р., з якого видно, що 17 грудня 1768 р. до запорожців таємно був відряджений надійний і вправний офіцер, капітан Маркович, який був знайомий з Тотлебенем. Останній досить довго перебував на російській службі, він командував Донськими козаками¹⁵.

Як видно з документу від 3 січня 1769 р., під час перебування капітана Костянтина Марковича у Запорозькій Січі, там відбувся бунт. Запорожці зруйнували в'язницю та визволили всіх колодників з намірами розправи над старшиною і розорення їх маєтків. Кошовому зі старшиною вдалося сховатися, але майно своє вони не врятували. Наступного дня бунт був придушений капітаном, а кошовий отаман Петро Калнишевський і старшина повернулися¹⁶.

Видно, що подібні бунти запорожців були звичними явищем під час виборів, але в своїх рапортах російські офіцери явно перебільшували значення подій, щоб підкреслити свою вагомість.

В одному з документів відображена перша згадка про події, що спонукали турків до війни, тобто напад на м. Балта та його розорення.

Реляція від 17 липня 1769 р. розповідає, що у зв'язку з останніми подіями Кримський хан прислав у Київ до генерал-губернатора «нарочного» з листом¹⁷. Отримавши листа від резидента Обрезкова від 6 серпня 1768 р. з враженнями, які справили на Порту розорення м. Балти, Воейков наказав усім військам, що знаходились в його розпорядженні, бути в бойовій готовності. Про це свідчить одна з п'яти реляцій від 3 вересня 1768 р.¹⁸. У підтвердження інформації, отриманої від Обрезкова, Воейков мав ще від одного свого кореспондента, про що розповідає друга реляція від 3 вересня¹⁹. З наступної реляції видно, що саме тоді з'явився в Києві нарочний від Очаківського Паші з листами, для того, щоб розвідати які війська розташовані вздовж кордону та у фортеці. Під час перебування нарочного в Києві, до нього були приставлені унтер-офіцер та перекладач, які повинні були наглядати за всіма його діями²⁰.

У реляції від 3 листопада 1768 р. міститься повідомлення про ув'язнення резидента в фортеці Єдикуль та оголошення Портою війни Росії, яке привіз у Київ з Константинополя 1 листопада прапорщик Шеферов. Його, як свідка Константинопольських подій, Воейков негайно відрядив до Петербургу.

З реляції від 17 листопада 1768 р. ми дізнаємось, що Воейков був дуже схвилюваний тим, що в самому Києві залишалась надто мала кількість війська, якої ледь вистачало навіть для утримання караулів²¹.

Відношення місцевої влади, зокрема київського генерал-губернатора, до гайдамацького руху під проводом Гонти та Залізняка, видно з шести реляцій за травень – липень 1768 р. У цих документах про гайдамацькі загони сказано не інакше, як про розбійницькі шайки²². Зневажливе ставлення до запорожців також добре видно з шести реляцій про суд над впійманими та доставленими в Київ гайдамаками. Російський уряд вважав особливо небезпечними тих запорожців, які брали участь в гайдамацькому русі. Рескрипт цариці про суд над доставленими у Київ запорозькими козаками, захопленими у полон в результаті поразки гайдамацьких загонів, був отриманий 5 серпня 1768 р.

Реляція від 26 червня 1768 р. розповідає, що Київська губернська канцелярія негайно й поспіхом розпочала суд²³. Незабаром генерал-губернатор повідомляв царський уряд, що суд вже закінчено та винесено вирок, про що йдеться в реляції від 3 вересня 1768 р.²⁴.

У такий саме спосіб судили гайдамаків у фортеці св. Єлизавети. Виконати вирок над ними вирішено було в Орловській слободі навпроти татарської слободи Голти, а для їх доставки туди були підготовані підводи. Уряд дуже поспішав виконати вирок. Підсудних поділили на чотири групи. Першу з них, із 70 осіб яких був Залізняк, відправили в Орловську слободу 12 вересня. Про це генерал-губернатор повідомляє кримського хана в реляції від 25 вересня 1768 р.²⁵. Воейков поспішав першого повідомити про розправу над гайдамаками саме кримського хана, щоб налагодити з останнім зіпсовані стосунки. Він навмисно розділив засуджених на чотири групи і призначив місцями екзекуції для трьох з них Єлизаветградську провінцію: біля кордонів з турками, поляками та запорожцями. Четверта група в'язнів була відправлена на страту до Васильківського форпосту, де був головний проїзд до Бендер, Молдавії, Валахії та Константинополя. «Ибо при сих местах Турецкие подданные купно с Поляками всему происхождению самовидцами быть могут», – так пояснював генерал-губернатор своє рішення в листі до графа Паніна²⁶.

Документ свідчить, на цей жорстокий суд було запрошено воєводу Балти, каймакана Голти та інших обивателів, щоб «быть тому позорищу очевидным свидетелем»²⁷. Відомо, що суд у Києві вчинили лише над запорожцями.

З реляції від 25 вересня 1768 р. дізнаємось, що польських підданих, яких спіймали у Польщі в гайдамацьких загонах у кількості 130 осіб, відправили до князя Прозоровського та генерала Браницького з поясненнями, що ці бунтівники повинні мають бути передані до польського суду²⁸.

В реляції від 3 травня 1768 р. міститься цінна інформація про Барську конфедерацію. Подібну інформацію містить і додаток до реляції у вигляді витягу з рапортів поручика Роде та інших розвідників²⁹. У п'яти реляціях за вересень – грудень того ж року Воейков повідомляє про доставку в Київ полонених конфедератів, наполегливо висловлюючи при цьому думку про необхідність вислати їх з Києва у віддалені губернії³⁰.

Перша партія полонених конфедератів кількістю 90 осіб прислана була до Києва 18 вересня; згодом друга з 752 осіб, серед яких були графи Потоцький, Чернецький, Ординський та

канцлер Краковський граф Шембек. Цим чотирьом вельможам відведений був на Печерську окремий будинок.

За різними клопотаннями з останньої партії були звільнені з полону 52 особи. З полонених конфедератів до 27 листопада померло в Києві 114 осіб.

В шести реляціях за січень – липень 1769 р. мова йде про відправку в м. Казань усіх полонених польських дворян та обер-офіцерів, відповідно до імператорського указу від 22 листопада³¹. З реляції від 27 липня видно, що в різний час з Києва до Казані було відправлено 887 полонених поляків, 33 з них померли ще в Києві, а 4 особи було залишено в шпиталі³².

Реляції 1769 р., крім справ гайдамацьких, Запорозьких та пересилки полонених, стосуються ще взаємовідносин зі слов'янськими народами, маніфест до яких друкували у Києві в Лаврській типографії³³. Реляції цього періоду розповідають про розорення турками та татарами Єкатеринославської та Єлизаветинської провінцій³⁴.

Реляція від 27 березня 1769 р. повідомляє, що з метою відрядження до турецьких слов'ян у Київ спорядили підполковника Каразіна. Отримавши від архімандрита Києво-Печерської Лаври Зосима письмове посвідчення, він повинен був доїхати до останнього прикордонного форпосту, переодягнутися в одяг монаха, пробратися в заздалегідь призначені місця. При собі Каразін мав: старий псалтир, в якому була непомітно схована грамота; дерев'яну флягу з подвійним дном для зберігання таємних посилок та дерев'яний посох, у якому сховані були 10 примірників маніфесту на грецькій, словено-сербській та волоській мовах. З документу видно, повідомляючи про виїзд Каразіна 14 березня з Києва, генерал-губернатор запевняє в успіху небезпечної операції³⁵.

Як свідчить реляція від 3 вересня 1769 р., в кінці серпня до Києва був присланий від головнокомандуючого 1-ою армією Чорногорський архімандрит Григорій Дреналович, якого було наказано утримувати краще інших, видаючи йому на харчі по 50 копійок на день. У документі вказано, що цей архімандрит ще у лютому місяці 1768 р. надісланий був з Чорногорії таємним правлінням, щоб розвідати інформацію про Степана Малого, якого чорногорці прийняли за імператора Петра III. Побувавши в різних пригодах, він потрапив у полон до турків і перебував в їх армії під Хотиним. Після поразки турків та представлення головнокомандуючому російської армії, архімандрита відіслали до Києва.

До реляції, яка містить покази Дреналовича, додається копія написаного ним в Києві листа на батьківщину членам таємного правління, а також переклад листа, який архімандрит повинен був ще рік потому доставити імператриці³⁶.

У вступній статті до виданих матеріалів О. Андрієвський повідомляє, що разом з реляціями генерал-губернатора він знайшов ще 3 листи, які адресовані імператриці і стосуються поведінки генерала Кречетникова в «Польской украине» і кілька листів архімандрита до графа Паніна. Листи розповідають, що 29 липня 1768 р. Воейков отримав рескрипт з особистим підписом імператриці непомітно та таємно розвідати, яке саме майно відправив з Польщі до Росії у своїх обозах генерал Кречетников. Про останнього багато говорили, що він пограбував тамтешні землі і вже чимало обозів награвованого звідти вивіз.

Воейков послав для розвідки двох досвідчених штаб-офіцерів, яким довіряв. Але вони повернулись без інформації. З'явилась підозра, що обози Кречетникова пройшли через віддалені форпости під виглядом майна для полкових потреб.

Відкликаний від командування генерал Кречетников прибув 29 серпня з двома синами в Київ, звідки 31 серпня вже поїхав один у Переяслав до графа Румянцева. Довідавшись про

те, що Кречетников направляється через Васильківський форпост, Воейков наказав директору таможні Туфанову, посилаючись на інструкцію, дуже чемно але наполегливо переконати генерала у необхідності огляду його багажу. Опис усього знайденого в цьому «невеликому» обозі додається до листа Воейкова від 3 вересня. З листа видно, що за названим генералом слідував ще з м. Полонного тяжкий обоз, який ретельно був оглянутий таможнею. Опис обозу, в якому знаходилося тільки коней 58, достатньо красномовний. З нього видно, що чутки про грабежі генерала Кречетникова не безпідставні. Велика кількість срібного посуду, шовкових тканин, сукна, годинників та дорогих дрібничок вказують на те, що генерал зловживав контрибуціями на свою користь.

У двох реляціях від 4 жовтня та 17 листопада 1768 р. міститься інформація про те, що не лише Кречетников, але й інші офіцери привозили з Польщі підозрілі обози. Генерал-майор Ісаков, наприклад, затримав екіпаж поручика Кологривова, в якому виявили чотирьох хлопців і двох дівчат. Тринадцятирічна шляхтянка та православна чотирнадцятирічна єврейка були примусово видані заміж за кріпаків Кологривова. У фортеці св. Єлизавети у шляхтянці впізнали свою родичку два шляхтича і звернулись з вимогою про її повернення рідним³⁷.

Як свідчить документ, генерал-губернатор, дізнавшись про дивний екіпаж Кологривова, наказав затримати його до отримання резолюцій від начальства. Отримавши 9 листопада рескрипт, Воейков наказав віддати шляхтянку родичам, а інших польських підданих відіслати до генерал-майора князя Прозоровського для винесення рішення стосовно їх долі. Після того екіпаж відпустили.

Таким чином, основна маса документів складається з офіційного листування, яке стосувалося прикордонних військових конфліктів запорожців з татарами, дипломатичних відносин українців з поляками та турками.

Проаналізовані джерела свідчать, що сусідство з Польщею, Кримським ханством і деякими провінціями Османської імперії було важливою складовою політичної історії України XVIII ст., інкорпорованої до Російської імперії.

При публікації документів О. Андрієвський скористався звичними на той час правилами. Матеріали супроводив вступною статтею з примітками, де дав загальний огляд знайдених джерел. Вчений розумів, що реляції мають значне історичне значення, хоч і представлені лише в чернетках. Він видав найважливіші з цих джерел без скорочень, не зберігаючи орфографію оригіналів.

Отже, ми дійшли висновку, що опубліковані О. Андрієвським документи стосуються важливих подій української історії та є цінним джерельним матеріалом для дослідників. Вони суттєво доповнюють історичні факти та проливають світло на подробиці складних політичних стосунків між Україною, Польщею, Кримом та Туреччиною у XVIII ст.

¹ Андриевский Алексей Александрович // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – СПб., 1890–1907. – Т. I а. – С. 768; Вільшанська О. Андрієвський Олексій Олександрович // Енциклопедія історії України. – К., 2003. – Т. 1. – С. 82–83; Каманин И. Алексей Александрович Андриевский // Киевская старина. – К., 1902, № 9; Грушевський М. Олексій Андрієвський // ЗНТШ. – Львів, 1902. – Т. 49; Колесник В. Ф., Смутко І. І. Писемні джерела з історії України на сторінках журналу «Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца» // Вісник Київського університету. Історія. Вип. 34. – К., 1996. – С. 5.

² Андриевский А. А. Реляции Киевского генерал-губернатора за 1768 и 1769 гг. // Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца (далі – ЧИОНЛ). – К., 1893. – К. 7. – С. 75–211.

³ По рапорту Чугуевца о делах Едичкульских татар, о преследовании Запорожцами гайдамаков, о приезде в Очаков нового паши и пр. // ЧИОНЛ. – К., 1893. – Кн. 7. – С. 95–97.

- ⁴ Об окончании съезда пограничной комиссии // ЧИОНЛ. – К., 1893. – Кн. 7. – С. 106–107.
- ⁵ По репорту кошевого атамана о Татарских грабительствах и угрозах Турок, а равно о данном по этому поводу ордер кошевому от 3 ноября из Кременчуга // ЧИОНЛ. – К., 1893. – Кн. 7. – С. 108–111.
- ⁶ По поводу рескрипта о посылке нарочного в Едисанскую орду для привлечения ее в Российскую протекцию // ЧИОНЛ. – К., 1893. – Кн. 7. – С. 111–112.
- ⁷ Об отправлении с нарочными писем в Едисанскую орду // ЧИОНЛ. – К., 1893. – Кн. 7. – С. 115–116.
- ⁸ О возвращении одного из посланных к Едисанским мурзам эмиссаров и привезенных им сведениях // ЧИОНЛ. – К., 1893. – Кн. 7. – С. 164–165.
- ⁹ О невозвращении посланного к Едисанцам пленного татарина и о записке ас. Чугуевца по Едисанскому делу // ЧИОНЛ. – К., 1893. – Кн. 7. – С. 182.
- ¹⁰ По репорту Соловкова о военных приготовлениях Турок и Татар и о потворстве гайдакакам со стороны Гардового полковника // ЧИОНЛ. – К., 1893. – Кн. 7. – С. 104–106.
- ¹¹ О предписании кошевому атаману быть в готовности к обороне против Татар и к защите Елисаветградской провинции // ЧИОНЛ. – К., 1893. – Кн. 7. – С. 112–114.
- ¹² О полученных из Сечи чрез старшину Иоржа Татарских письмах, возбуждающих Запорожцев к измене // ЧИОНЛ. – К., 1893. – Кн. 7. – С. 117–118.
- ¹³ Об отправлении в Запорожскую Сечь высочайшей грамоты с майором Воейковым // ЧИОНЛ. – К., 1893. – Кн. 7. – С. 160.
- ¹⁴ Экстракт из репорта, поданного секунд-майором Воейковым 17 января 1769 г. // ЧИОНЛ. – К., 1893. – Кн. 7. – С. 162–163.
- ¹⁵ О присматривании в Запорожской Сечи за подосланным туда эмиссаром Тотлебенем // ЧИОНЛ. – К., 1893. – Кн. 7. – С. 159–160.
- ¹⁶ О происшедшем в Сечи бунте и усмирении оного капитаном Марковичем // ЧИОНЛ. – К., 1893. – Кн. 7. – С. 160–161.
- ¹⁷ О доставлении Могилевским приятелем сведений об армии визиря // ЧИОНЛ. – К., 1893. – Кн. 7. – С. 183–184.
- ¹⁸ О возмущении Порты причиненным гайдакаками разорением Балты и Голты и о принимаемых по этому поводу предосторожностях // ЧИОНЛ. – К., 1893. – Кн. 7. – С. 98–100.
- ¹⁹ По письму приятеля Поповича о военных приготовлениях Порты на границах // ЧИОНЛ. – К., 1893. – Кн. 7. – С. 100–101.
- ²⁰ О прибытии посланца с письмом от Очаковского паши // ЧИОНЛ. – К., 1893. – Кн. 7. – С. 100–101.
- ²¹ О требовании от графа Румянцева некоторого числа войска для г. Киева и о других мерах для защиты границ // ЧИОНЛ. – К., 1893. – Кн. 7. – С. 156–157.
- ²² Об усилении шаек в Уманской и Смелянской губерниях // ЧИОНЛ. – К., 1893. – Кн. 7. – С. 138; О поимке 101 человека гайдамак и атаманов их Неживового и Железняка // Там само. – С. 143–144; О поимке атаманов Швачки и Журбы и донесениях генерал-майора Подгоричани и полковника Чорбы // Там само. – С. 145–146.
- ²³ О производстве суда над попавшимися в гайдамацкой партии Запорожцами; Об отправлении поманных гайдамак в Польшу к графу Браницкому и присылке Едичкульскими татарами своих комиссаров в пограничную комиссию // ЧИОНЛ. – К., 1893. – Кн. 7. – С. 148–149; 149–150.
- ²⁴ Об умножившейся в Польской Украине гайдамацкой шайки и об отправлении для ее истребления карабинеров Московского полка и других команд // ЧИОНЛ. – К., 1893. – Кн. 7. – С. 138–141.
- ²⁵ Об окончании суда над Запорожцами // ЧИОНЛ. – К., 1893. – Кн. 7. – С. 149.
- ²⁶ Об отправлении осужденных гайдамак к Орловскому форпосту и об уведомлении о том хана Крымского и воеводы Балтского // ЧИОНЛ. – К., 1893. – Кн. 7. – С. 151–152.
- ²⁷ Андриевский А. Реляции Киевского генерал-губернатора за 1768 и 1769 гг. // ЧИОНЛ. – К., 1893. – Кн. 7. – С. 83.
- ²⁸ Об отправлении пойманных гайдамак в Польшу к графу Браницкому и присылке Едичкульскими татарами своих комиссаров в пограничную комиссию // ЧИОНЛ. – К., 1893. – Кн. 7. – С. 149–150.
- ²⁹ О Польских замешательствах, о посылке в Крым капитана Бастевика, и с экстрактов из репортов лиц, отправленных в Польшу для разведывания // ЧИОНЛ. – К., 1893. – Кн. 7. – С. 126–131.
- ³⁰ О присланных в Киев конфедератах // ЧИОНЛ. – К., 1893. – Кн. 7. – С. 152; Об отправке пленных конфедератов из Киева в Казань // Там само.
- ³¹ Об отправке трех партий пленных поляков в Казань, о требовании Репнина освободить пятерых

шляхтичей; О получении указа относительно отправления из Киева пленных; О получении рескрипта относительно пленных конфедератов и о числе отправленных в Казань // ЧИОНЛ. – К., 1893. – Кн. 7. – С. 163–181.

³² О числе отправленных из Киева в Казань пленных // ЧИОНЛ. – К., 1893. – Кн. 7. – С. 183.

³³ О напечатании в Киево-Печерской Лавре манифестов к славянским народам // ЧИОНЛ. – К., 1893. – Кн. 7. – С. 168.

³⁴ О причиненных неприятельским нашествием Елисаветградской и Екатеринославской провинциям разорениях; О приведении в безопасность обывателей Елисаветградской провинции // ЧИОНЛ. – К., 1893. – Кн. 7. – С. 175–177; 177.

³⁵ Об отправлении из Киева подполковника Каразина с манифестами // ЧИОНЛ. – К., 1893. – Кн. 7. – С. 170–171.

³⁶ О присланном в Киев из первой Армии Черногорском архимандрите, с приложением переводов писем, бывших у него // ЧИОНЛ. – К., 1893. – Кн. 7. – С. 186–192.

³⁷ Об отправленных поручиком Кологривовым из Польши в его экипаже шляхтянки и еврейки, выданных замуж за крепостных людей // ЧИОНЛ. – К., 1893. – Кн. 7. – С. 153; О том, как поступлено с экипажем поручика Кологривова // ЧИОНЛ. – К., 1893. – Кн. 7. – С. 155–156.

В статье рассмотрены археографические публикации украинского историка Алексея Андриевского, которые отражают политические отношения между Украиной, Польшей, Крымом и Турцией в XVIII в.

Ключевые слова: письменный источник, Алексей Андриевский, археография.

The article deals with the archeographic publications of Ukrainian historian Olexii Andrievskyi, which reflect the political relations between Ukraine, Poland, Crimea and Turkey in the XVIIIth century.

Keywords: written source, Olexii Andrievskyi, archeography.

ПОСТАТЬ ОЛЕКСАНДРА МУРАШКА (НА МАТЕРІАЛАХ СПОГАДІВ ВДОВИ ХУДОЖНИКА)

В статті проаналізовані неопубліковані записи Маргарити Мурашко, вдови українського художника Олександра Мурашка. Постать митця розглядається крізь призму спогадів, які є важливим джерелом комплексного дослідження його життя та творчості. Також проводиться текстологічний аналіз інших мемуарів, дотичних до заявленої теми.

Ключові слова: Олександр Мурашко, Маргарита Мурашко, спогади, мемуари, художник, джерело.

Важливим джерелом у дослідженні постаті Олександра Мурашка є спогади Маргарити Мурашко, дружини славетного українського художника, яку з упевненістю можна назвати його першим біографом. Залишені нею записи досі не публікувалися, проте їх значення важко переоцінити. По-перше, вони були і залишаються важливим першоджерелом для дослідників творчості митця. Свідченнями Маргарити Августівни послуговувалися Микола Бурачек¹, Дмитро Антонович², Юхим Михайлів³, а Євген Кузьмін⁴ і Микола Прахов⁵ неодноразово цитували великі фрагменти її рукопису. По-друге, це єдині з нині відомих спогадів про Мурашка, де він постає не тільки як знаний художник чи вправний педагог, а як люблячий чоловік, дбайливий батько й узагалі жива людина з усіма її достоїнствами та недоліками. По-третє, вони написані не просто дружиною митця, але й очевидцем подій фатальної ночі з 14 на 15 червня 1919 року, – відтак проливають світло на трагічну загибель Мурашка, даючи можливість заповнити білу пляму в його біографії.

Свої нотатки авторка присвятила їхній з Олександром доньці Катерині, тому вони доволі щирі та відверті, часом містять інформацію майже інтимну. У них розгортається історія стосунків подружжя, розкривається ставлення Маргарити до свого чоловіка і водночас його ставлення до дружини через призму її сприйняття. Сам живописець не залишив спогадів про свою родину, але в його епістолярній спадщині знаходимо декілька згадок про Маргариту. У листі до Миколи Прахова від 11 липня 1914 р. він пише: «Спасибо Тебе большое за то, что подбодрил Мусю (Маргариту. – Д. Д.), а то в ней гас святой огонек воодушевления. Причины тому и ее внутреннее, да и внешних немало. Помочь ей мне очень хотелось бы»⁶. Ще один штрих міститься у листі до художника Михайла Нестерова від 4 грудня 1915 р.: «После праздников в Москве думаю побывать, а если все будет благополучно, то на осень м[ожет] б[ыть] и совсем в Москву перекочую; вопрос, для решения которого необходима некоторая решимость, но мой ближайший помощник и сотрудник Маргарита Августовна смотрит на это очень бодро и этим поддерживает мою решимость»⁷. Навіть ці скупі рядки дають змогу відчувати, з якою повагою і ніжністю ставився Олександр Олександрович до своєї дружини. Поза

сумнівом, Маргарита була його музою, саме тому він неодноразово її портретував. Дослідникам творчості художника відомі щонайменше десять полотен із зображенням Маргарити, однак встановити місцезнаходження деяких із них, на жаль, поки не вдалося.

Безумовно, цінність спогадів полягає ще й у тому, що вони передають дух тієї доби, атмосферу тогочасного Києва, демонструють побут, звичаї, традиції та захоплення київської інтелігенції. Півмільйонне, однак усе ще провінційне, місто гуртувало зацікавлених мистецтвом мешканців у вузьке коло, а тому у мемуарах згадується багато людей, які відіграли далеко не останню роль у вітчизняній історії та культурі. Окрім членів родини, перед читачем постають мистецтвознавець та археолог Адріан Прахов, художник Ян Станіславський, архітектор Володимир фон Ейснер, оперні співаки Федір Орешкевич, Павло Андреев та його дружина Любов Андреева-Дельмас, акторка Марія Зверева, професор Університету св. Володимира Олексій Сєверцов, фотохудожник Микола Петров та інші.

«Тектонічні зрушення», що відбувалися в суспільстві після жовтневого перевороту, не змінили коло спілкування Олександра та Маргарити Мурашків: у 1919 р. до нього, як і раніше, входили представники мистецької інтелігенції, адвокати, інженери, викладачі. Попри різні сфери діяльності, усіх їх поєднували приятельські стосунки, багатьох з цих людей великий майстер портретував.

Після зникнення Маргарити Мурашко у 1936 р. рукопис спогадів разом з усім її архівом та безліччю паперів чоловіка перейшов до сім'ї Прахових, які мали міцні родинні зв'язки з Мурашками (Микола Прахов та Олександр Мурашко були одружені на рідних сестрах, доньках київського нотаріуса Августа Федоровича Крюгера). У червні 2014 р. оригінал мемуарів було передано Праховими до колекції міського музею «Духовні скарби України».

Блок спогадів Маргарити Августівни складається з двох рівних за обсягом, але різних за змістом і часовими межами текстів, кожен з яких має окрему назву та власну пагінацію. Перший («Воспоминания М. А. Мурашко. Катюше») охоплює майже чотири роки життя героїні від осені 1905-го до 19 квітня 1909 р., тобто від дня першої зустрічі Маргарити з Олександром аж до їхнього весілля. І хоча інформація подається за хронологічним принципом, однак вона є вибірковою, вміщує найцікавіше на погляд авторки. Описані в цьому фрагменті події відбуваються на тлі спокійного, розміреного життя Маргарити у батьківському домі.

У другій частині («Воспоминания. Смерть Саши») йдеться про останні десять днів життя Олександра Мурашка – з 26 травня до 4 червня за старим стилем (з 8 до 17 червня за новим). Основну увагу авторка приділяє подробицям загибелі чоловіка. Це вже не добірка окремих фактів, а чітко структурована та деталізована свідком послідовна фіксація того, що відбувалося. Звісно, у першому фрагменті спогадів Маргарита Мурашко також виступає очевидцем, проте увагу акцентує переважно не на самих подіях, а на викликаних ними емоціях. Натомість у другому фрагменті вона майже зі стенографічною точністю задокументувала всі подробиці, розуміючи їх важливість для себе та для історії. У читача навіть може скластися враження, що у центрі першої розповіді перебуває Маргарита Мурашко, а у центрі другої – Олександр Мурашко.

Автограф М. Мурашко не датований, однак ми схилиємося до того, що він відноситься до 1919 р. На цю думку наводять декілька нюансів. Текст другої частини дуже чіткий та деталізований, імовірно тому, що спогади про події були в пам'яті авторки ще свіжими. Мова – російська, але зі збереженням дореволюційної орфографії, – її подекуди використовували до кінця 1920-х, хоча реформу правопису було проведено в 1917–1918 рр. І найголовніше: у докумен-

тально-архівному фонді № 12 Національного художнього музею України (НХМУ) зберігається документ під назвою «Деятельность А. А. Мурашко в Киеве», написаний рукою дружини художника. Його чорнило та папір ідентичні чорнилу й паперу спогадів. У документі сказано: *«Ученики студии А[лександра] А[лександровича] почти все перешли в его мастерскую в Академии, где совместно с ним работали до весны текущего года. Последние три-четыре месяца до смерти А[лександр] А[лександрович] исполнял обязанности ректора Академии»*⁸. Отже, тут ідеться про 1919 р. Коли припустити, що обидва тексти створювалися одночасно, тоді публікований рукопис також варто датувати роком загибелі Олександра Мурашка.

Існують ще два документи, які певною мірою доповнюють спогади Маргарити Мурашко. Перший називається «Биографические сведения об А. А. Мурашко». Нині цей рукопис зберігається у документально-архівному фонді № 12 НХМУ⁹, куди його в 1961 р. разом з іншими документами архіву Олександра Мурашка (саме тієї його частини, що залишилася в родині Прахових після 1936 р.) передала племінниця Маргарити – Олена Прахова-Мазюк за сприяння Лариси Григорівни Членової, співробітника НХМУ, багаторічного дослідника та популяризатора творчості художника. Відповідь на питання, чому особисті спогади дружини митця не потрапили до архіву НХМУ у 1961 р. разом з іншими документами, криється у змісті самого рукопису, до котрого у сім'ї Прахових, як і в сім'ї Мурашків, ставилися як до родинної реліквії. Тож попри великий інтерес до постаті О. Мурашка, тема його трагічної загибелі у радянські часи була табуйованою, і Прахови вочевидь не хотіли мати через цей текст зайвих проблем.

Рукопис із НХМУ не містить ні підпису, ні дати, однак його зіставлення з автентичними спогадами та листом М. Мурашко у зібранні міського музею «Духовні скарби України» дозволяє твердити, що автором «Биографических сведений...» є саме Маргарита Августівна.

У тексті дуже стисло й сухо подано хроніку життя Олександра Мурашка з 1875-го до 1905 р. – від його народження до закордонної подорожі у компанії Олександра Ніколовича Терещенка. Як ми вже наголошували, ці записи є першоджерелом для дослідження життя художника. Однак значущості їм надає те, що вони написані Маргаритою Мурашко, відтак у тексті помітні її власні акценти й узагалі бачення професійного вектору діяльності чоловіка, про який зовсім не йдеться в її особистих спогадах.

Проте дата 1905 р. може вказувати і на іншу подію – знайомство Олександра з Маргаритою. Тоді один текст логічно продовжує інший, бо ж і чорнило, яким вони написані, досить схоже, а папір узагалі однаковий. Таким чином, загальна мета та період створення обох документів збігаються. Це свідчить про те, що спогади та біографічна хроніка, скоріш за все, становлять єдиний текст, розділений 55 років тому під час передачі до НХМУ. Додамо, що ці документи є лише частиною рукописних матеріалів, залишених Маргаритою Мурашко. Адже є ще численні переліки відомих їй картин із місцями їхнього зберігання, списки закордонних і київських виставок тощо.

Тексти спогадів Маргарити Мурашко не є повними, оскільки в них, на наш погляд, бракує ще як мінімум одного фрагмента. Підставу гадати так дає присвячена Олександрові Мурашку стаття мистецтвознавця, філософа, києвознавця, друга родини Крюгерів і Мурашків Євгена Кузьміна, надрукована у журналі «Червоний шлях» 1928 р. Завдяки допомозі професора Василя Іринарховича Ульяновського ми віднайшли рукопис цієї статті, що виявився значно повнішим від опублікованого в часописі матеріалу, зі збереженням перфектної кузьмінської мови. Під час її написання мистецтвознавець активно використовував рукопис Маргарити Мурашко або його копію: він кілька разів посилається на тексти дружини художника, наводить цитати

з «Биографических сведений об А. А. Мурашко» та «Смерти Саши». Разом з тим, він згадує деталі та події, про які не йдеться у відомих нам фрагментах «Спогадів». З одного боку, інформацію про весільну подорож Мурашків («Много лет спустя, гуляя с женой по набережной Неаполя, он показал ей через окно фешенебельной гостиницы, мимо которой проходили, на нелепый балдахин над кроватью с вызолоченными амурами, под которыми тогда [у 1905 р. – Д. Д.] ему приходилось ночевать»¹⁰) або коротку репліку про те, що під час виставки в Союзі російських художників у 1911–1912 рр. «Москва не приняла А[лександра] А[лександровича] так как ему этого хотелось»¹¹, він цілком міг написати по пам'яті. З другого боку, доволі об'ємна цитата, подана автором статті, дає підстави вважати, що існував ще один фрагмент спогадів. Наводимо її за рукописом Є. Кузьміна: «Весной 1914, – пишет его жена, – мы решили воспользоваться приглашением Е[катерины] Е[вгеньевны] Иваницкой и провести лето у нее в деревне Лучке Полтавской губ. Весной А[лександр] А[лександрович], продав наш дом на М[алой] Житомирской, приобрел клочок земли на Лукьяновке и, поручив архитектору постройку, уехал в деревню. Через неделю и я с няней и Катюшей¹² поехали туда же. А[лександр] А[лександрович] понравилась тихая и уютная обстановка огромного деревенского домика. Нам отведена была пристройка-мастерская (Е. Е. Ив[аницкая] – художница). А[лександр] А[лександрович] довольно долго не начинал работу. Но потом, в середине июня, начал сразу две вещи: «Прачку» и «Вечер». Помню эти чудные, ясные тихие вечера, когда мы взбирались с ним на гору, где я позировала для «Вечера»... Почти одновременно А[лександр] А[лександрович] начал писать семью крестьян в избе¹³, где его заинтересовала задача светового эффекта. Но в середине июля наш покой был нарушен – разразилась война. Помню, что А[лександр] А[лександрович] 17 июля уехал в Киев. Вернулся после этого возбужденный, почти радостный...

Он продолжал еще работать, но какая-то тяжесть стала давить нас, и в мир и ясность наших вечеров на горе вкралась нота меланхолии и печали.

В начале августа мы вернулись в Киев... Домик на Лукьяновке¹⁴ уже заканчивали, и 15 августа мы въехали в него. В это время грозный призрак войны коснулся и нас: в первом бою – 13 августа – был убит двоюродный брат А[лександра] А[лександровича] – Жорж Мурашко, еще юноша, способный и милый... А[лександр] А[лександрович] полагал, что придется закрыть студию, но ученики собрались и работа пошла своим чередом, хотя, конечно, интенсивность ее была утеряна»¹⁵. В усіх трьох цитатах ідеться про події, що відбувалися під час спільного життя подружжя – у 1909, 1911–1912 та 1914 рр. Та й слова Маргарити Мурашко у присвяті: «Мне хочется запечатлеть эти десять лет большого, глубокого счастья» хронологічно не відповідають змістові її записів. Тому, на нашу думку, у спогадах найімовірніше бракує частини авторського тексту. Зазначмо, що її місцезнаходження встановити на разі не вдалося, та й чи збереглася вона до наших днів, також невідомо.

Крім очевидної втрати фрагмента рукопису, ми припускаємо, що «Спогади» Маргарити Мурашко зазнали щонайменше одного редагування. Серйозним аргументом на користь цього можуть бути записи Миколи Прахова від 12 лютого 1949 р. Власні спогади про останні дні Олександра Мурашка, найімовірніше, були написані ним до 30-х роковин від дня смерті художника – саме тоді М. Прахов подав листа до міської влади Києва з проханням замінити дерев'яну огорожу на могилі Олександра Олександровича на металеву й узагалі взяти її на облік¹⁶. Перекладений українською мовою рукопис М. Прахова його нащадки вперше опублікували 2001 р. у виданні Всеукраїнського товариства колишніх політичних в'язнів і репресованих

«Зона»¹⁷. Микола Адріанович і сам був сучасником тих подій, однак не був їх свідком, тому здебільшого він цитує фрагменти спогадів Маргарити Мурашко, в яких ідеться про загибель митця. Ознайомитися з рукописом Миколи Прахова нам не вдалося через його відсутність (а можливо, і втрату), тому ми працювали тільки з україномовною публікацією 2001 року. За змістом ця стаття цілком відповідає свідченням М. Мурашко, однак, на відміну від Є. Кузьміна, М. Прахов наводить цитати зовсім не ідентичні рукопису з «Духовних скарбів». При порівняльному аналізі текстів одразу впадають в око їх суттєві відмінності. Так, у спогадах М. Прахова є інформація, яка у публікованому тексті Маргарити Мурашко взагалі відсутня. Це, по-перше, подробиці візиту до Мурашків художника Михайла Бойчука напередодні загибелі Олександра Олександровича. М. Прахов цитує нібито спогади Маргарити: *«...Прийшов він [Бойчук] увечері, коли ми з Сашею збиралися пити чай – стіл був накритий, самовар подано. На дзвоник Саша сам відчинив двері. Я запропонувала гостеві випити з нами чаю, але він відмовився, сказав, що поспішає додому, зайшов на кілька хвилин у справи. Обидва пройшли до кабінету, який слугував одночасно й вітальнею, Саша зачинив за собою двері, так що я не могла розібрати, про що там говорили. Спочатку говорив Бойчук, потім відповідав Саша. По голосу було чутно, що обидва про щось сперечалися. Саша дуже заїкався, голос Бойчука часом доходив майже до крику. Невдовзі обидва вийшли. Саша був червоний від хвилювання. Я знову запропонувала гостеві випити чашку чаю, але він відмовився і пішов. Саша пив чай мовчки, видно чимось розстроєний. Я не розпитувала у чому справа, знала, що він сам потім розповість, коли заспокоїться.*

Після чаю Саша зайшов до себе в кабінет і вийшов через хвилину з паперовим згортком, який розгорнув і зблід: у ньому були три нових довгих цвяхи.

«Що це таке?» – запитала, схвильована раптовою блідістю Саші. Та він вже опанував собою і спокійно відповів: «Це знайшов у себе на столі, мабуть, Бойчук забув».

Наступного ранку, після того як Саша поїхав у місто на якесь засідання до «Всевидаву», подзвонили. Прийшов несподівано Бойчук, привітався і попрямував до кабінету, до письмового столу: «Ось тут я забув учора маленький пакуночок. Я купив собі цвяхи, щоб збити підрамник». Взяв пакунок зі столу, попрощався швиденько і пішов»¹⁸.

Інший фрагмент стосується розслідування загадкової загибелі О. Мурашка: *«Молодий, симпатичний – він [слідчий. – Д. Д.] дуже гаряче взявся за справу. Кілька разів запрошував мене до себе, кілька разів я сама приходила в камеру довідатися, як просувається справа.*

Спочатку він сам мені подав надію, говорив, що намацає кінці, а одного разу, коли я прийшла до нього без запрошення, посадив мене в крісло і сказав: «Матроса Полупанова, який застрелив вашого чоловіка, я знайшов і допитав. Він зараз перебуває далеко, на Кримському фронті. Клубок дуже заплутаний і кінці від нього йдуть у такі високі кола, що я не беруся тепер його розплутувати і Вам не раджу продовжувати розшуки. Чоловіка Ви все одно не воскресите, а собі можете наробити великих неприємностей...»¹⁹.

Враховуючи наведені факти, припускаємо щонайменше два варіанти розвитку подій: або ми маємо справу з власними спогадами М. Прахова, які базуються на бесідах з удовою чи її усних розповідях, і які він згодом відтворював з пам'яті, вкладаючи свідчення в уста Маргарити Мурашко задля більшої автентичності; або існував ще один рукопис, який він використав при написанні власного тексту. Обидва варіанти цілком вірогідні. Маргарита Мурашко справді могла в приватних розмовах з Праховим, особливо з огляду на їхню багаторічну дружбу та родинні зв'язки, говорити про Михайла Бойчука та Андрія Полупанова, а в тексті, присвяченому

доньці, інформацію про них не наводити з невідомих нам міркувань. З другого боку, той факт, що у 1961 р. рукопис, який ми публікуємо, не було передано до НХМУ, дає підстави припускати існування ще одного тексту Маргарити Мурашко, який, либонь, ретельно приховували від сторонніх очей. Зрозуміло, що у 1949 р. М. Прахов писав свої нотатки виключно в шухляду, не показуючи їх нікому й не маючи на меті публікувати. А в 1961 р. його донька Олена Прахова-Мазюк, передаючи архів Мурашків до НХМУ, зі зрозумілих причин не наважилася віддати той фрагмент, де Маргарита Мурашко відкрито називає прізвище гаданого вбивці, що помер лише у 1956 р. Дещо міг би прояснити авторський рукопис М. Прахова, проте він, як ми вже зазначали, недоступний.

Іншим важливим нюансом цієї історії є наявність двох аркушів, що надійшли до музею «Духовні скарби України» разом з основним рукописом. Вони написані власноруч Маргаритою Августівною на тому ж папері й тим же чорнилом, зміст збігається з початком другої частини рукопису, однак кінцівка відсутня, тож є підстави вважати, що це і є другий примірник рукопису, що ним користувався Микола Прахов.

Нагадаймо, що М. Прахов є автором книги спогадів про художників «Сторінки минулого», у якій ідеться також про Олександра Мурашка. Він, зокрема, звертається до теми останніх днів художника, тож текст загалом повторює текст статті, проте тут інформації про М. Бойчука та А. Полупанова немає, як і в рукопису, про який нині йдеться. Це ще раз підтверджує важливість згаданих свідчень, написаних не для загалу. Проте походження й достовірність рукопису Миколи Прахова, датованого 1949 р., залишаються під сумнівом.

Питання стосовно вбивства Олександра Мурашка досі не вирішене. Опубліковано вкрай мало спогадів сучасників тих подій. Маргарита Мурашко не наполягає, що це було політичне вбивство, однак зауважує: *«Во всяком случае, это не были просто грабители: они оставили на нем ценную булавку, ботинки и т. д.»*. А от Георгій Лукомський та Микола Прахов глибоко переконані, що О. Мурашка застрелили саме з політичних міркувань, проте підозрюють у цьому кардинально різні політичні сили. М. Прахов і в рукопису 1949 р., і в книзі «Сторінки минулого», пише про прихильність портретиста до радянської влади, звинувачуючи у причетності до загибелі О. Мурашка українських націоналістів (і згадка про М. Бойчука в цьому контексті має відігравати роль непрямого доказу). Натомість Г. Лукомський дотримується іншої думки. Він пише: *«В чека был изрядный сумбур. Произошло много «ошибок» от спешки и неуверенности во власти и вот то, что постигло бедного А. А. Мурашко – несомненно, одна из таких ошибок, в связи с перепутанными списками, или случайно не зачеркнутой рукой Лациса (или Петерса) написанной, может быть, по другому делу фамилией на обрывке бумаги. Впрочем, А[лександр] А[лександрович], повторяю, несомненно был в украинских партиях – члены их подвергались гонению. В это время антибольшевистские войска шли уже от Житомира на Киев»²⁰*.

Не варто, втім, забувати, що Г. Лукомський написав і видав книгу в еміграції, тоді як М. Прахов фіксував свої спогади, живучи та працюючи в СРСР. На нашу думку, ці обставини суттєво вплинули на тексти обох авторів.

У радянській історіографії усталилася версія, що митець загинув від рук бандитів, які мали на меті пограбування²¹. Сьогодні це трактування не витримує жодної критики. І хоч убивство, найімовірніше, вже не буде розкрито остаточно, ми сподіваємося, що новознайдені джерела зможуть пролити на нього децицію світла.

Звернімо також увагу на зовнішні ознаки рукописів. «Спогади» складаються з одинадцяти паперових аркушів розміром 22,5×35 см, пронумерованих чорнилом у правому верхньому

куті. Папір – жовтуватий, тонкий, розграфлений прямими горизонтальними й вертикальними лініями рожевого та синього кольорів. Чорнило – двох кольорів: темно-коричневого і чорного, що свідчить про декілька сеансів. Текст написано рівним почерком із невеликою кількістю незначних помарок. «Биографические сведения...» з архіву НХМУ займають дев'ять аркушів, заповнених тільки з одного боку та склеєних між собою.

Нарешті, перейдімо до біографії автора, без знання якої важко було б зрозуміти сам текст. Одразу зауважимо, що віднайти відомості про Маргариту Мурашко було вкрай важко, тому ми наводимо тільки коротку хроніку її життя.

Маргарита Августівна народилася 14 квітня 1880 р. в родині Августа Федоровича та Катерини Олександрівни Крюгер. Батько за національністю був німцем і походив з держави Ліппе-Детмольд, що існувала на території сучасної Німеччини до 1918 р. У 1872 р. він придбав маєток у селі Збаржівка Таращанського повіту Київської губернії²². Юрист за освітою, А. Крюгер був власником нотаріальних контор у Сквирі (1883–1887) та Житомирі (1888–1890). У 1890 р. він переїхав до Києва, де мав власну справу, а також обіймав посаду нотаріуса при київському окружному суді. Контора А. Крюгера містилася в будинку Якова Бейзера на Хрещатику, 11²³, а його сімейство мешкало неподалік, у будинку № 17, перший поверх якого довгі роки займав аптека Альберта Зейделя. Мати Маргарити, Катерина Олександрівна, по батьківській лінії походила з давнього дворянського роду Новосільцових, а по материнській – з дворянської родини Муромцових. Бабуся, Єлизавета Матвіївна Новосільцова-Муромцова, доводилася по материнській лінії рідною племінницею київському генерал-губернаторові Дмитру Гавриловичу Бібікову, на чю честь було названо Бібіковський бульвар (нині бульвар Тараса Шевченка).

У Крюгерів було п'ятеро дітей, з них четверо дівчат: Катерина, Єлизавета, Анна, Маргарита, і хлопчик – Федір. Маргарита, або Міся, як її називали в сім'ї, була наймолодшою. Вона отримала ґрунтовну освіту – спершу вдома, а згодом у Петербурзі, у Смольному інституті шляхетних дівчат. Володіла декількома мовами, прекрасно орієнтувалася в музиці, театрі, живописі, багато подорожувала та мала бездоганне виховання. Цікавий факт: у 1890-х рр. сестри Маргарити Катерина та Анна відвідували Київську рисувальну школу Миколи Мурашка, де одночасно з ними навчався й Олександр Мурашко, тож дівчата цілком могли знати майбутнього чоловіка своєї молодшої сестри.

У 1902 р. старша донька Крюгерів – Катерина – відкрила приватну жіночу гімназію. Перші кілька років навчальний заклад розміщувався в їхньому будинку на Хрещатику, а згодом зайняв останні поверхи будинку № 44 по вулиці Фундуклеївській (нині Богдана Хмельницького). Катерина Августівна запросила працювати у власну школу своїх сестер: Єлизавета викладала там географію та музику, Анна – малювання, Маргарита – російську мову, сама ж вона – арифметику та Закон Божий. Гімназія діяла до серпня 1920 р., проте кілька останніх років Маргарита у ній не викладала²⁴.

19 квітня 1909 р. 28-річна Маргарита Крюгер та 33-річний Олександр Мурашко побралися. Таїнство вінчання відбулося у Десятинній церкві, для обох шлюб був першим. Свідками виступили п'ятеро осіб, які красномовно відображають коло спілкування молодят та їхніх сімей. Поручниками нареченої були студент Політехнічного інституту Йосиф Іванович Верисоцький та друг родини Крюгерів Михайло Михайлович Воскобойников, на той час приват-доцент київського Університету св. Володимира (через рік після весілля О. Мурашко написав портрет Михайла Михайловича, а в 1913 р., відкривши власну студію, запросив ученого читати курс лекцій «Біологічна основа естетики» (за іншими даними – «Філософія мистецтва»). Представ-

никами нареченого були статський радник Іван Йосифович Верисоцький, інженер-будівельник Володимир Єлисейович Трегубов і двоюрідний брат Олександра Олександровича по батьківській лінії Георгій (Жорж) Федосійович Мурашко. Які саме стосунки пов'язували батька та сина Верисоцьких із Крюгерами та Мурашками, поки з'ясувати не вдалося, однак причетність обох до вінчання доводить, що вони входили до найближчого оточення Олександра та Маргарити. Щодо Володимира Єлисейовича, то він був сином представника київської «Старої Громади» Єлисея Кипріяновича Трегубова і братом Катерини Єлисеївни Трегубової, яка впродовж декількох років викладала історію в гімназії Катерини Крюгер²⁵.

Дядько нареченого та незмінний керівник Київської рисувальної школи Микола Мурашко у день весілля Олександра та Маргарити записав у своєму щоденнику: *«Сват очень почтенный в обществе человек, сотня телеграмм ясно говорила о его хорошей популярности»*²⁶. Це свідчить про те, що родина Крюгерів була шанована та мала бездоганну репутацію у своєму колі.

Одразу по вінчанні молодята відбули у весільну подорож. Вони мандрували Італією, відвідали Венецію, Рим та о. Капрі, де саме в той час мешкала велика родина Прахових. Там Олександр створив яскраві, сонячні полотна, серед яких був і перший портрет дружини.

Повернувшись у липні з-за кордону, Маргарита та Олександр Мурашки оселилися на вулиці Малій Житомирській у будинку № 14, що на той момент належав вітчиму художника Олександрову Івановичу Мурашку. Упродовж навчального року Маргарита викладала в гімназії, а влітку супроводжувала чоловіка до сільської місцевості, де він працював на пленері, а вона допомагала, позуючи інколи для його картин. Улітку 1911 та 1912 рр. Мурашки були гостями у маєтку княгині Наталії Григорівни Яшвіль на хуторі Княгиніне поблизу села Сунки (нині – у Черкаській обл.). Саме там було створено полотна «Над старим ставом» (1911), «Неділя» (1911), «У човні» (1912).

У 1913 р. померла Катерина Олександрівна Новосільцова-Крюгер, хранителька домашнього вогнища Крюгерів. Того ж року в сім'ї Мурашків з'явилася дитина – дівчинка Катерина. На жаль, невідомо, хто були її справжні батьки, однак Мурашки вдовчили маля, коли йому було не більше року. Цю подію відображено у «Родинному портреті» (1913) та портреті 8-місячної Катерини (1913) – на обох полотнах зображено крихітну Катерину Олександрівну Мурашко.

Літні місяці 1914 р. подружжя разом з донькою провело на Полтавщині, на хуторі художниці Катерини Євгенівни Іваницької поблизу міста Лубни. Саме того літа Олександр Мурашко продав будинок вітчима й збудував власне житло на вулиці Багговутівській, куди родина переїхала восени 1914 р. на початку Першої світової війни.

У 1915 р. помер батько Маргарити Мурашко – Август Федорович Крюгер. Невдовзі Маргарита полишила викладацьку діяльність і надалі займалася тільки домашнім господарством.

Фатальний постріл уночі з 14 на 15 червня 1919 р. перервав життя Олександра Мурашка, перекреслив сімейну ідилію подружжя та завершив цілу епоху в українському мистецтві.

Після вбивства чоловіка Маргарита Августівна опікувалася його культурним спадком: сприяла виходу першої книги про Олександра Мурашка, надаючи її автору фактологічний та ілюстративний матеріал²⁷, дбала про те, щоб його полотна потрапили до державних і приватних зібрань. Про останнє свідчить щоденник Федора Ернста, мистецтвознавця, музеєзнавця, співробітника та завідувача мистецького (художнього) відділу Всеукраїнського історичного музею (нині НХМУ), в якому він неодноразово згадує про допомогу Маргарити «у справі картин Олександра Мурашка»²⁸. Завдяки їй у музейній колекції опинилися взірцеві полотна митця: «Старий вчитель (портрет М. Мурашка)», «Селянська родина», «Продавщиці квітів»

та інші. У 1925 р. Маргарита Августівна також передала Дніпропетровському художньому музеєві картину «Дівчина» (до речі, улюблену роботу майстра). Опубліковані листи живописця Михайла Васильовича Нестерова свідчать про те, що у 1927 р. М. Мурашко пропонувала твори чоловіка – портрети художника Бориса Михайловича Кустодієва та друга сім'ї Віталія Федоровича Дитятіна – Російському музею, але його керівництво відмовилося від придбання. Сьогодні доля цих робіт і нинішнє місце їх перебування невідомі.

До багатьох київських приватних колекцій (Квятковського, Сакрушина, Собкевича) роботи Мурашка потрапили саме від Маргарити Мурашко. Вона серйозно ставилася до вшанування пам'яті покійного чоловіка, тому на початку 1920-х рр. разом з художником Миколою Бурачеком навіть намагалася створити картинну галерею імені О. О. Мурашка, яка мала б розміщуватися в будинку художника на вул. Багговутівській, 25, однак її спроби не увінчалися успіхом. У 1922 р. із уже згадуваним Ф. Ернстом вони влаштували посмертну виставку творів митця та підготували її каталог. Маргарита Августівна створила ґрунтовний список більшості робіт О. Мурашка та перелік багатьох колекцій, де зберігалися його полотна. У цей час вона недовго працювала суфлером культпросвіту навчального телеграфно-телефонного полку Київського військового округу.

Упродовж 1920–1930-х рр. Маргарита Мурашко засвідчувала автентичність створених художником робіт. Саме такого роду підписані нею папери доводять, що принаймні до 1935 р. вона мешкала в Києві й носила прізвище покійного чоловіка. Останній знайдений нами документ підтверджує її перебування в Києві у 1935 р. Відомості про її подальшу долю побутують тільки на рівні легенди, яку в родині Прахових переповідають з покоління в покоління. Маргарита буцімто вдруге вийшла заміж за архітектора (або інженера) та переїхала чи то до Криму, чи то до Москви. У 1936 р. її разом з чоловіком було заарештовано, й відтоді вона зникла назавжди. Місце й точну дату смерті Маргарити встановити не вдалося, однак імовірно це сталося у 1938 р. Так склалася трагічна доля людини, яка залишила нащадкам коротку, але дуже глибоку історію свого життя в опублікованих у цій книзі текстах.

За тією таки сімейною легендою Прахових відтворюємо крихти інформації про названу доньку Маргарити та Олександра Катерину, якій і присвячено цей рукопис. Достеменно відомо, що вона рано вийшла заміж і швидко покинула родинне гніздо, а прізвище свого названого батька змінила на прізвище чоловіка, ставши Катериною Олександрівною Гай. У 1962 р., напередодні масштабної ретроспективної виставки творів О. О. Мурашка у Київському державному музеї українського мистецтва (нинішньому НХМУ), вона приїжджала з Москви, де на той час мешкала, до столиці України і передала музеєві чимало батькових робіт. Здебільшого це невеликі твори – ескізи, замальовки до відомих картин, начерки, етюди, тобто все те, що дивом збереглося в їхній сім'ї. Катерина Гай не підтримувала стосунків зі своєю тіткою Анною Августівною Крюгер-Праховою та її великою родиною й так і не зустрілася з ними під час приїзду. З того далекого 1962 р. про доньку великого майстра нічого не відомо.

Отже, записи Маргарити Мурашко становлять собою важливе джерело, яке дає змогу реконструювати невідомі й доповнити відомі факти життєпису майстра. Зокрема, вони заповнюють білі плями останньої сторінки його біографії, проливаючи світло на обставини трагічної загибелі живописця. У мемуарах Олександр Мурашко постає не тільки як знаний художник чи вправний педагог, а як люблячий чоловік, дбайливий батько й узагалі жива людина з усіма її достоїнствами та недоліками. Спогади занурюють читача в атмосферу Києва кінця 1910-х років, передають дух тієї доби, демонструють побут, звичаї, традиції та захоплення київської інтелігенції.

- ¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – Ф. 251. (Архів видавничого товариства «Друкар»). – Спр. 6.
- ² Антонович Д. Олександр Мурашко (1875–1919). – Прага, 1925. – 14 с.
- ³ Михайлів Ю. Майстер фарби й кольориту // Життя й революція. – 1929. – № 10. – С. 138–154.
- ⁴ Кузьмін Є. Олександр Мурашко (спогади) // Червоний шлях. – 1928. – № 11. – С. 240–253; № 12. – С. 200–209.
- ⁵ Прахов Н. Страницы прошлого. Очерки-воспоминания о художниках. Под общ. ред. В. Лобановой – К., 1958. – 308 с.; Прахов М. А. Останні дні О. О. Мурашка // Зона. – 2001. – № 15. – С. 83–93.
- ⁶ Лист зберігається в родині Прахових (Київ).
- ⁷ Документально-архівний фонд Національного художнього музею України (далі – ДАФ НХМУ). – Ф. 12. (Фонд Олександра Мурашка). – Од. зб. 14. – Арк. 3зв.
- ⁸ ДАФ НХМУ. – Ф. 12. – Од. зб. – 103. – Арк. 1зв.
- ⁹ Там само. – Од. зб. 100.
- ¹⁰ Там само. – Ф. 3. (Фонд Євгена Кузьміна). – Од. зб. 24. – Арк. 25.
- ¹¹ Там само. – Арк. 45.
- ¹² Приемной дочерью.
- ¹³ Эта картина недавно приобретена Киевским истор[ическим] музеем им[ени] Шевченко.
- ¹⁴ На Багоутовской ул. № 25.
- ¹⁵ ДАФ НХМУ. – Ф. 3. – Од. зб. 24. – Арк. 50–51.
- ¹⁶ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. – Ф. 581. (Спілка художників України). – Оп. 1. – Од. зб. 121. – Арк. 12.
- ¹⁷ Прахов М. А. Останні дні О. О. Мурашка. – С. 83–93.
- ¹⁸ Там само. – С. 87–88.
- ¹⁹ Там само. – С. 90–91.
- ²⁰ Лукомский Г. Венок на могилу пяти деятелей искусства. Памяти Е. И. Нарбута, В. Л. Модзалевского, А. А. Мурашко, К. В. Шероцкого и П. Я. Дорошенко. – Берлин, 1922. – С. 20.
- ²¹ Головченко І. Слідами давніх подій // Україна. – 1969. – № 29. – С. 18–19.
- ²² Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф. 486. (Київська палата цивільного суду). – Оп. 5. – Спр. 603. – Арк. 4зв., 5.
- ²³ Державний архів м. Києва (далі – ДАК). – Ф. 35. (Нотаріус А. Ф. Крюгер). – Оп. 1. – Од. зб. 1. – Арк. 1.
- ²⁴ ДАК. – Ф. 169. (Приватна жіноча гімназія Є. А. Крюгер). – Оп. 1. – Од. зб. 4. – Арк. 82–83.
- ²⁵ ЦДІАК України. – Ф. 127. (Київська духовна консисторія). – Оп. 1080. – Спр. 237. – Арк. 64зв., 65.
- ²⁶ ДАФ НХМУ. – Ф. 17. (Фонд Миколи Мурашка). – Од. зб. 3. – Арк. 242.
- ²⁷ Антонович Д. Вказ. праця. – С. 4.
- ²⁸ Нестуля О. О. Федір Людвігович Ернст і його щоденник «Художній відділ» 1925–1933 рр. – Полтава, 2008. – С. 140, 165, 185, 190.

В статье проанализированы неопубликованные записи Маргариты Мурашко, вдовы украинского художника Александра Мурашко. Личность художника рассматривается через призму воспоминаний, которые являются важным источником комплексного исследования его жизни и творчества. Также проводится текстологический анализ других мемуаров, касающихся темы.

Ключевые слова: Александр Мурашко, Маргарита Мурашко, воспоминания, мемуары, художник, источник.

Unpublished records of Margarita Murashko, the widow of Ukrainian artist Oleksandr Murashko, are analyzed in the article. The personality of the artist is seen through the prism of memories, which are an important source of comprehensive study of his life and work. Textual analysis of other memoirs relating to the theme were also carried out.

Keywords: Oleksandr Murashko, Margarita Murashko, memories, artist, source.

**БІЛЯ ВИТОКІВ ВІТЧИЗНЯНОГО КІНЕМАТОГРАФА:
ТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ АРНОЛЬДА (АНДРІЯ) КОРДЮМА
У 1911–1927 рр.**

Арнольд (Андрій) Кордюм – український кінорежисер, сценарист, актор, громадський діяч, публіцист першої половини ХХ ст. Він створив дев'ять художніх та дев'ять документальних фільмів. Частина його творів й досі співзвучна мистецьким потребам сьогодення, а їхня актуальність та практична цінність сконцентрована у векторах пошуку універсального аналітичного механізму задля цілісного осягнення розвитку українського кіномистецтва ХХ ст. Стаття присвячена кінематографічній діяльності А. Кордюма у 1911–1927 рр.

Ключові слова: український кінематограф, кінорежисер, Арнольд Кордюм.

Арнольд Володимирович Кордюм народився 13 липня 1890 році в Станіславові. При хрещенні отримав ім'я Андрій, але у юнацькі роки, коли працював у цирку, змінив його на Арнольд. Він був позашлюбною дитиною. Батька не знав. Мати Івга Кордяк була селянкою, походила з Косівщини, а після народження сина переїхала на Наддніпрянщину і оселилась у Катеринославі. Тут вона змінила ім'я на Євгенію Кордюм. Працювала наймичкою. Невдовзі одружилась з Єлисеєм Шапликом. Чоловік був талановитим художником-самоуком, працював малярем в залізничних майстернях¹.

Григорій Омельченко (22.01.1911–28.02.2002), колишній лоцман дніпрових порогів, працівник освіти, громадський діяч, засновник Музею дніпровських лоцманів у рідному селищі Лоцманська Кам'янка (зараз район Дніпра) згадував: «Не утримаюся, щоб не сказати принагідне слово й про Арнольда Кордюма – вихованця січеславських просвітян. Його вітчим Єлисей Шаплик був активістом січеславської «Просвіти» протягом усіх дореволюційних років її існування – малював декорації до Шевченківських свят як художник-самоук, декламував вірші і був приятелем піонера українського кіно Данила Сахненка. Три роки тому був оприлюднений лист активіста місцевої «Просвіти» поета Миколи Кузьменка до академіка Дмитра Яворницького. У далекому 1907-у році Микола Лаврінович клопотався перед Дмитром Яворницьким про майбутнього талановитого кінорежисера: «Перед Вами зараз стоїть всьому колу просвітян відомий, чесний, з гарним напрямком і не ледачий ні на яку роботу хлопець – 17-ти років, дуже бідної, нужденної, але талановитої, хоч і безталанної сім'ї – пасинок Ялисея Яковлевича Шаплика Андрій Кордюм-Шаплик... Бідує сім'я, бідує, недоїдаючи, навіть хлопець, з якого, сподіваємося, повинен вийти колись корисний громадянин, і робиться страшно, щоб молоде, зелене, забите нуждою та горем не схибнуло з прямого і чесного шляху і не зопсувалось, не зробилось нікчемним недолюдком»².

За спогадами Арнольда Кордюма: «Нужденне життя робітничої шапликівської сім'ї пом'яшувалось його художніми творами, що йшли на базар. У цій «творчій» роботі вітчим широко ви-

користовував дитячу працю свого «приблудного» сина який розтирав фарби, ґрунтував полотна, носив на базар «художню» продукцію, шукаючи споживача. Красиве і сите життя я бачив лише на картинах батька. Іноді на вітчима находило творче натхнення і він починав творити «для душі», тоді на сім'ю насувалося лихо – нічого було носити на базар і сім'я голодувала»³.

Знайомі вітчима по роботі у «Просвіті» допомогли влаштувати 11-ти річного Андрія на роботу складачем у земській друкарні. Втім, працювати у друкарні йому довелось недовго. Не встиг він вивчити касу та шрифти, як випадково розсипав гранки набору, за що його вигнали з роботи. Один з просвітян влаштував Андрія на металургійний завод в бесемерівській цех.

Тим часом обстановка вдома стала нестерпною. Як згадував Арнольд Кордюм, «...вітчим, опинившись у полоні «творчого натхнення», почав пиячити. Шапликівська сім'я безжалісно знущалася над моєю матір'ю ніби винною за пияцтво вітчима. Якось, рятуючи матір від побиттів, я вчинив таке, що довелося втекти з дому. Втекти назавжди. Рятуючись від голоду пішов в село Гупалівку, Новомосковського повіту, де у поміщика Бахмута служила ключницею моя бабуся Ганна. Там оприділили мене на конюшню (саме дороге і відповідальне місце поміщика) до коней скакунів. Почалося з об'їзду коней, згодом відправка їх на іподроми, участь у скачках. Загнали коня, треба було когось зробити винним. Обвинуватили мене – вигнали. Щоб не голодувати – пристав до цирку, тут спочатку вольтіж, гротеск, згодом став жокеєм. Почалося тяжке мандрування по всіх краях Російської імперії. В ці часи мої вихователі і дали мені ім'я якогось знаменитого жокея, бо добились від мене такого ж трюку який робив лише знаменитий Арнольд (до речі, якого я ніколи в житті не бачив). Одного разу я розбився, цирк рушив далі, ну, тепер жебрацтво». Андрію довелося попрацювати у декількох мандрівних циркух. Міняючи одного хазяїна на іншого, пройшов він важкий шлях виучки жокея. «Цю виучку невідступно супроводжував застрашливий свист шамбар'єра, виснажлива праця, які компенсувались мізерними «хазяйськими харчами»⁴.

Потім упродовж декількох років А. Кордюм гастролював з українськими трупами Яворського, Каганця, Савченка-Кубанського. Набрався сил і знову майнув до цирку, де й працював до початку Першої світової війни.

А. Кордюм став свідком перших кроків кінематографу в Україні. І не лише свідком, а й безпосереднім учасником самого процесу створення першого ігрового українського фільму.

Вітчизняне кіновиробництво розпочалося у місті Катеринославі. Тут в 1911 р. Данило Сахненко разом з комерсантом Щетініним заснували кінопідприємство «Южно-русское кинематографическое акционерное общество Щетинин, Сахненко и К°», яке розташовувалося у приватній садибі – в одній половині будинку жив акціонер, у другій – розташувалася кінолабораторія.

Д. Сахненко вже мав досвід кінематографічної діяльності. У 1906 р. він працював кіномеханіком у Катеринославі в кінотеатрі (тоді кінотеатр називався біоскопом) Е. Зайлера. Досконало освоївши кінопроекційний апарат, почав співпрацювати з фірмою «Брати Пате», яка надала йому кінознімальний апарат і запас плівки. Д. Сахненко знімав місцеву хроніку, а відзняте відправляв на фірму, за що й отримав від неї в якості гонорару кінознімальний апарат у власність, який вніс у статутний капітал організованого в Катеринославі кіноательє «Южнорусское ателье «Родина».

У 1908–1911 рр. Д. Сахненко працював хронікером фірми «Пате» та А/Т «А. Ханжонков і К°». Зняв декілька видових картин, присвячених красі української природи – «Повінь на Дніпрі», «Катеринослав» та ін., які, на жаль, не збереглися.

У липні 1911 р. у Катеринославі гастролювала трупа українського театру Миколи Садовського. Д. Сахненко зняв постановки театру – «Наймичку» і «Наталку Полтавку» з Любов'ю

Ліницькою в ролі наймички і Марією Заньковецькою в ролі Наталки. Фільм Д. Сахненко і М. Садовського «Наталка Полтавка» не сходив з екранів аж до 1930 року.

У 1911 р. на городі біля будинку, де розташувалося кіноательє, був облаштований знімальний павільйон, у якому розпочались зйомки першого повнометражного ігрового фільму українського виробництва – «Запорізька Січ».

Поруч із садибою акціонерного товариства жив вітчим А. Кордюма Є. Шаплик, який тоді брав активну участь у діяльності «Просвіти». Д. Сахненко по-сусідськи запросив його будувати й малювати декорації. Є. Шаплик розповів Д. Сахненку про свого пасинка, зокрема про те, як вправно той їздить верхи. Невдовзі Д. Сахненко запросив А. Кордюма на зйомки кінокартини.

За спогадами А. Кордюма: «Тут освітлення – сонце, а щоб декорації освітлювалися протягом усього дня, площадка поверталася за сонцем, як млин-вітряк за вітром. Бувало, напливе на декорацію тінь – учасники зйомки одностайно беруться за спеціальні дишла і повертають площадку до сонця.

Тільки-но зйомка закінчувалась, кіноапарат – дерев'яний «Пате» – негайно переносили до лабораторії. Розрядивши негатив, передавали його на проявлення, а в апарат вставляли електричну лампочку і друкували позитив. Таким чином, той самий апарат був і зйомочним, і копіювальним»⁵.

Про зйомки фільму повідомлялось у пресі. 24-го вересня 1911 р. катеринославський часопис «Дніпрові хвилі», а 30-го вересня київський «Засів» сповістили про початок роботи Д. Сахненка над новим фільмом: «Для цього вирішили зробити примірну баталію десь на місці колишньої Січі. Оглянули Дніпро на всьому протязі між Катеринославом і Александровськом і зупинились на Лоцманській Кам'янці, як на найбільш підходящому місці. На місці Дніпра побудували куріні, хати, трохи не півсела запросили взяти участь у «баталії». Для всіх учасників баталії пошито спеціальне історичне убрання. В цій баталії бере участь коло 400 душ, з гарматами і човнами на Дніпрі. Упорядники примірної баталії, яку зніматимуть для кінематографа, звертались за порадою до проф. Д. І. Яворницького. Сама баталія має одбутись цими днями»⁶.

Історики кіно подають й інші назви цього фільму – «Напад татар на Запорізьку Січ» і «Облога Запоріжжя». Зйомки відбувалися в одному із передмість нинішнього Дніпра – селі Лоцманська Кам'янка. Фільм розповідав про подвиги запорозьких козаків і кошового отамана Івана Сірка в боях проти татар та турків у XVII столітті.

У зйомках фільму «Запорізька Січ» були задіяні мешканці села Лоцманська Кам'янка, яких відібрав режисер і водночас оператор цієї стрічки Д. Сахненко. Музику для фільму написав Д. Векслер-Стрижевський, консультантом виступав відомий історик Д. Яворницький, який надав у розпорядження знімальної групи зразки старовинного одягу, зброї та начиння. Декорації виконав Є. Шаплик.

Метою створення фільму було прославлення козаків-запорожців, які боронили рідну землю від нападів ворогів, сміливо та мужньо боролися проти татар за волю. Робота над фільмом продовжувалась до початку 1912 р.

Залучений до фільму А. Кордюм добре запам'ятав зйомки: «У фільмі запорожці мужньо захищають від татар і турків українські села, землю України та її трудовий люд. Вони скачуть на конях, перепливають грізні дніпровські пороги. А такі події на екрані найбільше цікавили тогочасних кіноглядачів.

Сценарію картини в сучасному розумінні тоді ще не писали. Був лише список головних її епізодів, що нагадував якоюсь мірою лібрето.

...Тихе українське село. Мирна праця людей. Раптом нападають татари, підпалюють хати, спустошують село.

Тих, хто спробував захищатися, татари перебили, решту пов'язали й повели в неволю.

Ватажок розбійників, турецький паша, прив'язавши свого скакуна до тину, біжить до хати, де сховалися дівчата. Хлопець (це була моя роль) відв'язує коня і, скочивши на нього, мчить у степ. Вороги кидаються навздогін, та він звертає в ліс і зникає. Нападники повертаються в село по здобич, а гонець, вибравшись уночі з лісу, їде далі, на Січ, щоб сповістити козаків про наскок татар.

Запорожці перепливають пороги, поспішаючи навперейми ворогові. Засівши в ярах, вони бачать, як татари женуть степом невільників. Вихором налітають січовики на нападників і знищують усіх до одного. Звільнені люди повертаються додому.

Знову Січ. Запорожці одержують від султана попередження, що коли вони й надалі нападатимуть на його військо, він знищить усіх січовиків. Козаки збираються на раду і пишуть султанові відповідь, яка має славнозвісне закінчення: «...Місяць у небі, день у нас такий, як і у вас, поцілуй ось... куди нас!»⁷.

У ті часи кінорежисерів ще не було. Оператор та його помічник по організації й керівництву зйомками підпорядковували розробку епізодів картини технічним вимогам знімального процесу. Коли ж, розвиваючись, кіно почало перетворюватися з видовища на мистецтво, виникла потреба не лише в технічній, а й в творчій розробці. Тоді й став необхідним режисер, а згодом – і сценарист.

А. Кордюм згадував: «У постановці фільму «Запорізька Січ» головною творчою силою був ще оператор – володар таємниць кіновидовища. Знімаючи, він водночас давав команду своєму помічникові або вільному від зйомки актору, які стояли поруч з апаратом, а ті, передаючи команду, лементували: «Біжіть! Стійте! Падайте! Вмирайте!» – і супроводили свої вигуки відповідною жестикуляцією. Тому іноді цікавіше було дивитись на те, що діялось біля апарата, ніж на те, що відбувалося перед об'єктивом»⁸.

Фільм вийшов на екрани у січні 1912 р. під назвою «Запорізька Січ». Його вважають повнометражним (за довжиною плівки – 840 метрів, а це 40–50 хвилин). На жаль, жодної копії не збереглося. Залишилось лише декілька кадрів фільму.

А. Кордюм згадував: «Багато років сплигло відтоді, як перед апаратом я скочив на коня і помчав на Запоріжжя, до січовиків. Зовсім не думав у ту мить, що цей випадок так вплине на мою долю, ніколи не гадав, що майже все життя віддам кіномистецтву»⁹.

На початку Першої світової війни А. Кордюма мобілізували до армії і відправили до 15-ї ремонтної бригади, яка розташувалася у Владикавказі. Кіно, театри – все залишилося в минулому. Завдяки жокейському досвіду, він займався поповненням кіньми кавалерійських частин Турецького фронту. Потім до 1921 р. служив начальником агітаційного потягу, а наприкінці 1922-го р. за розпорядженням ЦК РКП(б) був відряджений в Україну, де у 1923 р. був призначений завідувачем агітаційно-пропагандистського відділу чернігівського Окружного.

13 березня 1922 р. на базі Всеукраїнського кінокомітету було створено Всеукраїнське фото кіноуправління – ВУФКУ. Ця державна організація об'єднала всю галузь, включаючи кіностудії, кінопрокат, кінопромисловість, кіноосвіту та кінопресу України та Криму.

У травні 1924 р. XIII з'їзд ВКП(б) ухвалив спеціальне рішення про створення комісії з питань кіно при ЦК партії на постійній основі. В резолюції йшлося про те, що кіно має бути могутнім засобом комуністичного виховання, освіти та агітації. Передбачалося відкликати в кінемато-

графію всіх комуністів, що колись працювали в кіно. Саме тоді, заповнюючи як делегат конференції КП(б)У відповідну анкету, А. Кордюм написав, що працював на кінопідприємстві в Катеринославі. Цього було досить, щоб його відкликали в розпорядження ЦК. Так А. Кордюм потрапив у Харків – тодішню столицю України, і там одразу вирішили питання про його роботу в кінематографії. У 1924 р. А. Кордюм був призначений на посаду ідеологічного директора ялтинської кінофабрики.

Тоді на чолі кожної кінофабрики стояли директор-розпорядник, комерційний директор та ідеологічний. Цей своєрідний тріумвірат колегіально вирішував усі творчо-виробничі питання.

А. Кордюм згадував: «Ялтинська кінофабрика... Майже на самому березі моря старовинний скляний павільйон, який під час штормів хитався і зловісно скиглив, немов попереджаючи, що, коли море не вщухне, він розвалиться і поховає під своїми уламками не тільки кінотехніку, а й тих, хто на ній працює.

Виробнича база – дерев'яні зйомочні апарати «Пате», освітлювальні «Юпітери».

Біда була з цими «Юпітерами»! Коли їх вмикали, міська електростанція ледве дихала й електричні лампочки блимали, наче лампадки. Не дивно, що коли кінофабрика починала зйомки, особливо восени, місто поринало в темряву. З цього користалися грабіжники, і темні вулиці раз у раз сповнювалися зойками: «Ря-ту-у-уйте!» Ходили навіть чутки, що коли увечері вулиці були нормально освітлені, грабіжники обурювались: «Чому затримується кінозйомка? Паскудство! Ніякої у них дисципліни!» А підпільне контрреволюційне охвістя в таких випадках часто навмисне організовувало карних злочинців, щоб порушувати спокій: знайте, мовляв, які у більшовиків порядки, більшовики – це анархія!

Кінець кінцем міські власті запротестували: «Годі! Ваші кінозйомки надто дорого обходяться!»

Довелося більшості павільйонних зйомок провадити при сонячному освітленні, і ми почали на спеціальних площадках споруджувати декорації. Часом штормовий вітер вщент руйнував їх – тоді на кінофабриці оголошувався аврал: усі, від головбуха до акторів, розбирали бурелом, а розібравши й розсортювавши, починали знову будувати»¹⁰.

В 1925 р. А. Кордюма перевели на посаду ідеологічного директора до Одеси на кінофабрику ВУФКУ. «Я вирішив більш глибоко вивчити кінематографію (кінематографічних учбових закладів тоді ще не було). З цією метою я попросив дозволити перевести мене на рік на постановочну роботу. Мені дозволили взяти для постановки невеликий фільм «За лісом» («Буряк»)»¹¹.

Так розпочалась режисерська робота А. Кордюма. Фільм «За лісом» став кінодебютом не лише для нього, а й для О. Довженка, який був членом кінознімальної групи. У фільмі розповідалось про боротьбу з пережитками старого побуту на селі.

М. Бажан у спогадах «Майстер залізної троянди» згадував про зйомки цього фільму: «Уперше почули ми шелестіння кіноапарата та тріщання юпітерів, запрошені режисером Арнольдом Кордюмом до Люботина, де Кордюм проводив натурні зйомки своєї першої картини на тему про класову боротьбу на селі. Нехитрий і навіть просто примітивний сценарій не змогли виправити ані мало тоді досвідчений режисер, ба ще й менш досвідчені редактори, що терпляче сиділи, засліплені підсвіткою та виблискуванням світловідбивачів, облиті потом від полуденного сонця і свого юнацького старання, заздро здивлені на прохолодні плеса люботинських ставків, де безтурботно хлюпалися люди, не зайняті такими серйозними справами, як ми, учасники – хай і не найактивніші – дивовижного процесу фільмування. Ми були дуже гордовиті й тільки після настирних умовлянь погодились, щоб оператор зняв нас на фото, яке і досі збереглося. Щасливо усміхнені, худі і довгі, стоїмо ми на пагорбі над ставком і ласкаво дивимось

на своїх кінематографічних колег, бо, хоча й були ми начальниками, вдвох не набрали ще й сорока п'яти років і тому мусили поводитись і гідно, і скромно»¹².

Оскільки зі зйомками фільму «За лісом» А. Кордюм упорався успішно, йому доручили більш серйозну роботу – постановку повнометражного фільму «Справа № 128».

Сценаристами цієї стрічки стали Л. Гуревич та М. Каплан. Оператором був Г. Дробін, художниками Г. Байзенгерц, І. Суворов. У фільмі знімалися актори С. Мінін, В. Піддубний, Б. Шелестов-Заузе, Ю. Кошевська, Л. Барбе, В. Хорошун, Д. Федоровський (II), К. Радмін. Прем'єра фільму відбулась у Києві 21 березня 1927 р.

А. Кордюм згадував про зйомки: «Творчий рівень фільму «За лісом» дав підставу керівникам ВУФКУ доручити мені більш відповідальну постановку фільму «Справа 128». Тема – вірність ідеям революції. Коротенько сюжет. Задовго до революції на одному кораблі чорноморського флоту мають засудити до плавучої тюрми матроса Павла Кудрю, але офіцер, що штовхнув свого матроса на це порушення, добивається щоб він лишився на кораблі. Двадцять років. Павло Кудря – на кордоні начальником застави. Одного разу на кордоні спіймали диверсанта. Виявляється, це офіцер, який колись залишив Кудрю на кораблі. Диверсанту загрожує трибунал і, можливо страта. Колишній офіцер і його жінка, що приїхала виручати чоловіка, умовляють Кудрю звільнити спійманого, адже в свій час офіцер врятував Павла Кудрю. Отож і йому слід за добро віддячити добром. Моряк вагається – що робити? Кудря одного разу навмисне послабив пильність і тим дав змогу старому знайомому втекти.

Через деякий час, Кудря, при перевірці на кордоні секретів спіткав трьох лазутчиків, один з них той, кого він якось пожалів. Зграя диверсантів накинулася на моряка та двох прикордонників, що були з ним, спалахнула боротьба, що закінчилася загибеллю Кудрі. Його прикінчив «знайомий» офіцер. Сюжет закінчується тим, що втеча ворога має десь принести нам велику шкоду. Її глядач чекає до кінця фільму, але вона має статися за екраном»¹³.

Цікаво, що в основу цієї стрічки були покладені реальні події, що відбулись на радянсько-турецькому кордоні. Фільм не виділявся з ряду пригодницько-детективних кінокартин того періоду, хоча й був позитивно оцінений пресою як такий, що виховує в молоді почуття пильності¹⁴.

У тому ж 1927 р. А. Кордюм зняв фільм «Непереможні», присвячений боротьбі італійського робітничого класу проти фашистських фалангістів. У цьому фільмі він виступав не лише як режисер, а й як сценарист у співавторстві з М. Княжанським. Сценарій був написаний за мотивами роману Лауренс Десберрі «Безсмертний» про боротьбу американських робітників з капіталістами та профашистськими організаціями. Лауренс Десберрі – це був псевдонім австрійської письменниці Гермінії Цур Мюлен. Її пригодницько-фантастичні романи були досить популярні у США і європейських країнах. Видавались вони і в СРСР. Операторами фільму були Мариус Гольдт, німецький фотограф і кінооператор, запрошений ВУФКУ ще у 1925 р. та Фрідріх Веріго-Даровський. Художником працював Георгій Байзенгерц. У фільмі знялись актори: О. Савельєв, А. Мусієчко, Д. Кадников, А. Сміранін, В. Крицький, І. Гранкін, Г. Спранце, М. Чаров, Мілі Таут-Корсо, М. Далматов, В. Корш-Саблін, О. Суслов (Резніков), Б. Каллаш-Вербицький. Жанр фільму визначався як драма.

Прем'єра художнього фільму «Непереможні» відбулася у Києві 22 січня 1928 р. Була у нього в прокаті і друга назва – «Антоніо Терметто». Кінофільм добре сприйняли і глядачі, і преса. На конкурсі у Ленінграді його визнали кращим революційно-агітаційним фільмом і всіх учасників фільму було премійовано. Прем'єра в Москві пройшла 15 квітня 1928 р.

Кінофільм «Непереможні» дав А. Кордюму змогу ще раз, після далекого 1911 року, зустріти

Д. Сахненка. «Та ось наприкінці 1927 року привіз я на перегляд у Харків робочий екземпляр свого фільму «Непереможні». А в цей час Центральна кінолабораторія ВУФКУ вже почала друкувати тиражні копії картини. Звернувся до начальника виробництва, щоб одну з них дали на громадський перегляд. Той пише записку: «Тов. Сахненко! Видайте кращу копію фільму «Непереможні».

Сахненко?.. Невже це той самий, що дав мені колись путівку в кінематографію?

– Хто цей Сахненко? – питаю.

– Колишній кінокапіталіст. Ми його заарканили, щоб попрацював на революцію.

– А він щось уміє робити?

– Він відомий кіноспеціаліст! Прямою до лабораторії.

– Де тут Сахненко?

– Ідіть у копіювальну.

Якимись суточками просуваюсь до копіювального приміщення. Відчиняю двері – кімната залита сонцем: провітрюється. На стільцях, на підлозі, на білому папері – частини розібраного до останнього гвинтика копіювального апарата. Над ними схилилася людина – уважно згвинчує. Простягаю записку, пильно вдивляюсь... Так, це він, той самий Данько Сахненко, «капіталіст», у якого головний капітал – знання і великий хист до своєї справи.

Розговорилися, що й як.

– А ось так. Складаю, згвинчую, лагоджу. Та це що? Он, дивись, яку кінолабораторію одгепали! І всього за місяць! – Сахненко з гордістю показав на відчинені двері, за якими весело крутилися барабани сушарки.

– А де ж ваші компаньйони?

У Сахненка блиснули в очах вогники.

– Немає більше компаньйонів! Ось мій головний компаньйон, – поклав він руку на плече свого помічника Таравердева (пізніше відомого кінолаборанта ВУФКУ), – ми з ним за добу по п'ятнадцять тисяч метрів кінострічки обробляємо!

От чому, згадуючи минуле з історії розвитку українського радянського кіно, я насамперед називаю ім'я Данила Сахненка – першого організатора кіновиробництва на Україні»¹⁵.

Бурхливі молоді роки А. Кордюма, авантюрна вдача, досвід роботи в театральних трупах, де переважали мелодрами і водевілі, мабуть, вплинули на вибір жанру його фільмів. Надалі всі його стрічки матимуть пригодницький відтінок, будуть сповнені духом романтизму і експресіонізму, котрий, щоправда, тією чи іншою мірою притаманний німому кіно в цілому.

Кіномистецьку спадщину А. Кордюма слід розглядати у контексті історичних умов. Його фільмам притаманна поетизація революційних сил і звершень. На нашу думку, це не стільки недолік, скільки відбиток епохи.

Створені А. Кордюмом кінофільми, поза сумнівами, мають почерк режисера. Він пристрасно змальовував складні, гострі соціальні конфлікти, надаючи їм глибоко драматичні й подекуди трагедійні риси.

*Арнольд Кордюм.
Фото 1911 року.*

Кадри з фільму «Запорізька Січ».

А. Кордюм.
1918 рік.

А. Кордюм.
Фото 1925 року.

Кисловодськ, 1918 рік.

«Справа № 128». Кіноплакат. (1927).
Художник К. Болотов.

«Справа № 128». Кіноплакат. (1927).
Художник невідомий.

«Непереможні» одержали першу премію.

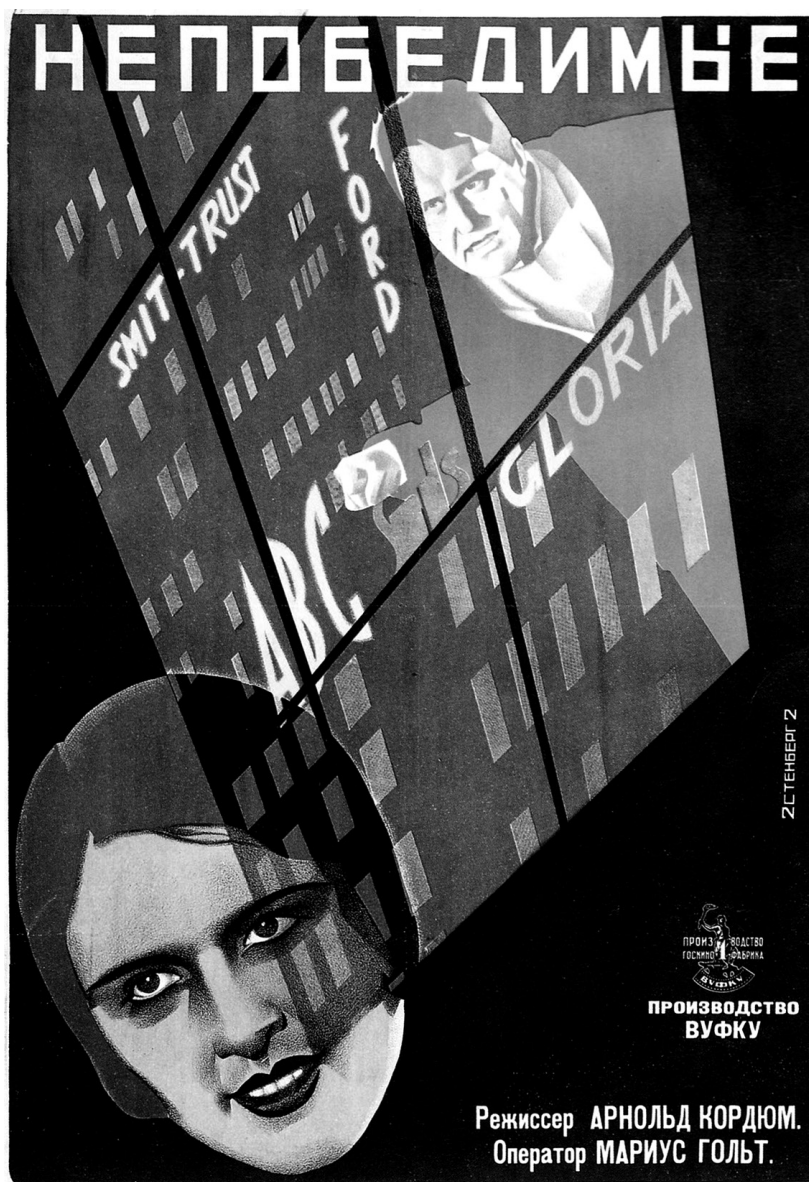
На клубному конкурсі, що його влаштувала Інженерно-Технічна Секція ВССР у Ленінграді, картину ВУФКУ «Непереможні» визнано за найкращий революційно-агітаційний фільм. Усіх учасників картини та постановщика-режисера А. Курдюма—преміювано.

На фото—режисер А. Курдюм.

Вирізка з газети з рецензією на фільм «Непереможні».

«Непереможні». Кіноплакат. (1927).
Художник К. Болотов.

«Непереможні». Кіноплакат. (1927).
Художник М. Длугач.

«Непереможні». Кіноплакат. (1927).
Художники В. та Г. Стенберги.

- ¹ Автобіографія Арнольда Кордюма. Машинопис. Сімейний архів родини Кордюмів.
- ² Чабан М. Останній лощман Дніпра // Слово просвіти. – Ч. 3 (120). – 2002. – 18 січня.
- ³ Автобіографія Арнольда Кордюма. Машинопис. Сімейний архів родини Кордюмів.
- ⁴ Там само.
- ⁵ Кордюм А. Минуле, яке лишається з нами. – К., 1965. – С. 10.
- ⁶ Огляд новин // Дніпрові хвилі. – 1911. – № 18–19. – С. 259.
- ⁷ Кордюм А. Минуле, яке лишається з нами. – К., 1965. – С. 15.
- ⁸ Там само.
- ⁹ Там само. – С. 17.
- ¹⁰ Там само. – С. 43–44.
- ¹¹ Автобіографія Арнольда Кордюма. Рукопис. Сімейний архів родини Кордюмів.
- ¹² Бажан М. Майстер залізної троянди. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.ukrcenter.com/Література/Микола-Бажан/20110/Майстер залізної троянди](http://www.ukrcenter.com/Література/Микола-Бажан/20110/Майстер_залізної_троянди)
- ¹³ Автобіографія Арнольда Кордюма. Рукопис. Сімейний архів родини Кордюмів.
- ¹⁴ Корнієнко І. С. Півстоліття українського радянського кіно. – К., 1970. – С. 37.
- ¹⁵ Кордюм А. Минуле, яке лишається з нами. – К., 1965. – С. 43–44.

Арнольд (Андрей) Кордюм – український кинорежиссер, сценарист, актер, общественный деятель, публицист первой половины XX в. Он создал девять художественных и девять документальных фильмов. Часть его произведений до сих пор созвучна художественным потребностям настоящего, а их актуальность и практическая ценность сконцентрирована в векторах поиска универсального аналитического механизма для целостного постижения развития украинского киноискусства XX в. Статья посвящена кинематографической деятельности А. Кордюма в 1911–1927 гг.

Ключевые слова: украинский кинематограф, кинорежиссер, Арнольд Кордюм.

Arnold (Andrii) Kordium – Ukrainian film director, screenwriter, actor, public figure and publicist of the first half of the twentieth century. He has created nine feature films and nine documentaries. Some of his works are still accordant with the artistic needs of the present, and their relevance and practical value are concentrated in the vectors of search of universal mechanism for integrated analytical comprehension of Ukrainian cinema of the twentieth century. The article is dedicated to the cinematographic activities of A. Kordium in 1911–1927.

Key words: Ukrainian film industry, film director, Arnold Kordium.

СТРАЙКИ НА МІСЬКОМУ ТРАНСПОРТІ КИЄВА (1901–2014)

У статті йдеться про страйки на київському міському транспорті з початку минулого сторіччя (квітень 1901 р.) до сьогодні (грудень 2014 р.), у загальному контексті історії Києва. Надано аналіз причин, що спонукали працівників до страйків у різний час, ефект і наслідки їхніх дій.

Ключові слова: Київ, міський транспорт, трамвай, тролейбус, робітничий рух, страйк.

Київ став першим містом Російської імперії та нинішньої України, в якому з'явився сучасний міський транспорт – електричний трамвай (у 1892 році). З моменту створення й до 1918 року київське трамвайне підприємство було власністю приватного акціонерного товариства. Його службовці були типовими найманими працівниками у приватного роботодавця. Питання про стосунки між роботодавцем і трамвайними службовцями в цей період – зокрема, про причини, характер і результати страйків службовців – слід розглядати в загальному контексті історії Києва й тодішнього робітничого руху.

Історію цього руху в Києві наприкінці XIX – на початку XX сторіччя досить докладно висвітлено в літературі. Брошуру В. В. Вакара (псевдонім – Б. Правдін) «Революционные дни в Киеве (история Киевской стачки)», в якій описано загальний страйк літа 1903 року, видано в Женеві в кінці того ж року¹; у 1924 році той самий матеріал, доповнений інформацією з архіву київського Охоронного відділення, розміщено у журналі «Летопись революции»², роком пізніше – перевидано в Києві окремою книгою³. До 50-річчя цього страйку вийшла монографія О. Парасунька⁴. Різні етапи революційного руху київських робітників описані як у радянській історіографії⁵, так і в сучасних українських виданнях⁶.

У радянський період, за винятком його останніх років, страйків на київському транспорті (принаймні офіційно оголошених) не було. Лише економічна й політична лібералізація, яка почалася в другій половині 1980-х років, призвела до того, що відкриті трудові конфлікти, зокрема страйки, знову стали реальністю. Ґрунтовний аналіз цього явища в контексті сучасної історії Києва, наскільки нам відомо, донині відсутній.

У першій частині статті детально висвітлено дореволюційну історію страйків київських трамвайних службовців, із залученням архівних матеріалів та публікацій у періодичній пресі. Багато джерел уперше вводяться до наукового обігу. Далі йде розповідь про страйки на київському міському транспорті пізньорадянського та пострадянського періодів, і на завершення – короткий порівняльний аналіз причин і наслідків страйків у різні часи.

Глибинною причиною будь-яких страйків є незадоволеність найманих робітників своїм (насамперед матеріальним) становищем і бажання «виторгувати» для себе кращі умови шляхом тиску на роботодавця. У Російській імперії до початку 1880-х років не існувало законодавства, яке б регулювало відносини найманих працівників з роботодавцями. Першим таким законом вважається⁷ закон 1882 року «О малолетних, работающих на заводах, фабриках и мануфак-

турах»⁸. Важливим елементом трудового законодавства стали «Правила о надзоре за заведениями фабричной промышленности и о взаимных отношениях фабрикантов и рабочих» 1886 року⁹. У цьому законі вводилося поняття трудового договору (що вважався укладеним з моменту видачі працівникові розрахункової книжки), а також обговорювалися права працівника й зобов'язання роботодавця: попередження про розірвання договору за два тижні, заборона на видачу зарплатні хлібом або товарами й т. д. Цей закон уводився в дію поступово, разом з розповсюдженням органів контролю – так званих фабричних інспекцій – на території різних губерній; у Київській губернії він набув чинності в 1894 році¹⁰. У 1897 році ухвалено закон «О продолжительности и распределении рабочего времени в заведениях фабрично-заводской промышленности»¹¹, що обмежував тривалість робочого часу до 11,5 годин (у нічний час, а також у суботу та напередодні свят – до 10 годин), забороняв роботу в неділю і встановлював 14 обов'язкових свят.

Перші страйки в Україні, як і в усій Російській імперії, мали характер стихійних бунтів. Відомо про виступ вільнонайманих друкарів Києво-Печерської Лаври в 1805 році (у результаті вони отримали підвищення зарплатні). Першим значним організованим виступом робітників після селянської реформи 1861 року був страйк на Грудецькому цукровому заводі Кам'янець-Подільського повіту в 1868 році. У той же період нерідко відбувалися страйки на будівництві залізниць, яке тоді велось інтенсивно¹². Перший великий організований страйк у Києві також був пов'язаний з транспортом. Відбувся він у березні 1879 року на найбільшому (за кількістю робітників) на той момент підприємстві міста – Головних залізничних майстернях Південно-Західних залізниць. Страйк був реакцією на рішення адміністрації про продовження робочого дня без підвищення зарплатні. Робітники домоглися скасування цього рішення¹³.

Київський міський транспорт до революції перебував у складі приватного акціонерного Товариства Київської Міської Залізниці (КМЗ), заснованого у 1891 році¹⁴, а також чотирьох незалежних приватних трамвайних підприємств (Святошинського, Кадетського, Деміївського, Дарницького)¹⁵ і автобусного підприємства, що існувало в 1913–1914 роках і належало місту¹⁶. До 1910-х років Товариство КМЗ стало одним з найбільших роботодавців у Києві. У 1906 році кількість службовців Товариства становила більше 500 (для порівняння, на початку XX століття в Головних залізничних майстернях працювало близько 2500 чоловік, на заводі «Арсенал» – до 800, на Південноросійському машинобудівному заводі – близько 900, на заводі Гретера й Криванека – понад 900¹⁷); у другій половині 1910-х років – близько 1000 (225 вагонів, на кожен припадало в середньому два вагоноводи і два-три кондуктори). У 1913 році валовий дохід Товариства досяг 3,878 млн рублів, а чистий прибуток – 2,237 млн рублів¹⁸, що становило майже половину міського бюджету на той же рік (4,710 млн рублів¹⁹).

Перший відомий нам трудовий конфлікт між Товариством КМЗ і його службовцями стався в 1901 році. У січні на ім'я начальника Київського губернського жандармського управління надійшла анонімна заява кондукторів і вагоноводів КМЗ, «жаловавшихся на притеснения их и обременение непосильною работою». Заявники скаржилися, що змушені працювати до 13,5 годин на день і виходити на роботу черговими навіть у свої вихідні дні. Пересилаючи скаргу губернатору, начальник жандармського управління зазначив, між іншим, що серед службовців поширюються «преступные прокламации <...> от Киевского Комитета Российской социал-демократической рабочей партии»²⁰.

Претензії службовців було розглянуто на початку квітня на нараді чинів фабричної інспекції та членів правління Товариства; підприємство погодилося поліпшити свій розпорядок (зокре-

ма, змінити призначення вагоноводів так, щоб тривалість їхнього робочого дня не перевищувала 11 годин). Однак 30 квітня (13 травня за новим стилем) вагоноводи Троїцького й Кузнечного парків, незадоволені оголошенням того самого дня новим розкладом робочих годин, вийшли на роботу, але відмовилися виїжджати на маршрути. У Троїцькому парку деякі вагоноводи мали намір стати до роботи, але колеги зупинили їх погрозами. У Кузнечному парку страйкарі заявили, що просять «оставить старое расписание, как более удобное на практике и дающее более свободного времени вагоновожатым», інакше вони залишать службу. Керуючий трамвайним підприємством Саханський, який незабаром прибув до парку, розглянув претензію службовців та погодився залишити старий розклад, і вагоноводи приступили до роботи. Наступного місяця було вироблено зручний для обох сторін розклад²¹.

Наступний страйк службовців київського трамвая став частиною загального політичного страйку робітників на півдні Росії влітку 1903 року. Вранці 23 липня (5 серпня) на мітингу в Головних залізничних майстернях зібралося близько 2500 страйкуючих, а по обіді того ж дня майже 3000 чоловік зайняли залізничні колії і перекрили рух потягів. Влада викликала війська; 8 осіб було вбито, багато поранено. Звістка про розстріл робітників (а також про арешт двох учасників мітингу на заводі «Арсенал»²²) поширилася містом, і наступного дня до страйку долучилися робітники та службовці багатьох підприємств, у тому числі міського і Святошинського трамваїв²³. Цікаво, що київська преса майже промовчала про ці події – очевидно, не бажаючи сприяти поширенню страйкового руху. Про страйкуючих київських трамвайників повідомила газета РСДРП «Искра»²⁴, що видавалася в Женеві, а також разове видання газетного формату українською мовою «Дневник Київського загального страйку», випущене Револьюційною Українською партією (майбутньою УСДРП) у Чернівцях²⁵. Консервативна газета «Киевлянин» обмежилася заміткою про «прекращение движения на городской железной дороге» (24 липня трамваї ходили лише на Подолі, 25 липня на лінію не вийшов жоден вагон), без будь-якого натяку про причину²⁶, та коротким повідомленням про відновлення руху вдень 27 липня²⁷. Інші міські газети – «Киевская газета»²⁸ і «Киевское слово»²⁹ – опублікували короткі замітки про страйк, не зазначивши прямо про участь у ньому службовців трамвая.

Трамвайний страйк тривав три дні; за офіційними даними, у ньому взяли участь 409 службовців, таким чином Товариство КМЗ втратило 1227 людино-днів³⁰. Узимку 1904–1905 років відбувся суд над 28-ма учасниками загального страйку за звинуваченням у спротиву владі. Двох обвинувачених було засуджено до 8 місяців арештантських рот, одного – до року тюремного ув'язнення, решту виправдано³¹.

Поразка Росії у війні з Японією і «кривава неділя» в Петербурзі 9 (22) січня 1905 року стали приводом до початку першої російської революції. Природно, що революційні події призвели до різкої активізації робітничого руху. Вже 12 січня в Києві застрайкували робітники Південноросійського машинобудівного заводу³². У наступні місяці цей рух поступово наростав; до страйків приєднувалися робітники різних підприємств. 4 червня кондуктори й вагоноводи київського трамвая подали до правління Товариства КМЗ петицію з 16 пунктів. Серед вимог було: впровадження товариського суду (аби правління не могло звільняти службовців на свій розсуд); підвищення оплати праці у святкові дні; 8,5-годинний робочий день (фактично службовці працювали тоді по 9 годин)³³. Не досягнувши домовленості із роботодавцем, 5 (18) червня, на свято Трійці, службовці розпочали страйк³⁴. Сторони дійшли згоди лише на третій день, 7 червня. Зокрема, правління погодилося виплачувати службовцям полуторну зарплатню в неділю й церковні свята; запровадити третейський суд; зобов'язати керівництво звертатися до

службовців на «ви». Цього разу і страйк, і його результати були досить детально висвітлені в київській пресі³⁵. Товариство зазнало збитків на суму близько 10 000 рублів.

Розгляд частини вимог страйкарів правління Товариства делегувало загальним зборам акціонерів. (Відповідно до Статуту Товариства, «дела, превышающие власть правления», підлягали обговоренню на загальних зборах³⁶.) Чергові збори відбулися лише 30 квітня 1906 року. Делегація кондукторів і вагоноводів висунула новий перелік вимог, зокрема: вважати службовців, які працювали більше року, штатними (щоб їх можна було звільнити лише за службові зловживання); надавати службовцям місячну оплачувану відпустку кожні два роки (до цього така відпустка надавалася їм кожні три роки); підвищувати зарплатню на 20% кожні два роки (від початкових 1 руб. 20 коп. аж до 2 руб. на день)³⁷. Більшість акціонерів на той час становили бельгійські капіталісти (які в 1905 році утворили Бельгійське акціонерне товариство київського трамвая³⁸). На зборах ухвалили створити особливу комісію для обговорення цих вимог. Представникам службовців запропонували увійти до її складу. Однак вони наполягали на негайному задоволенні усіх пунктів. Коли цього не сталося, працівники кілька днів збиралися на сходки і зрештою вирішили оголосити страйк, що повинен був «носити исключительно экономический характер и не сопровождаться никакими буйствами и насилиями». Службовці знову припинили роботу на Трійцю, яка припала на 21 травня (3 червня) 1906 року³⁹.

Цього разу роботодавець виявився значно підготовленішим до такого розвитку подій. Рух трамваїв не припинився, а лише скоротився, завдяки тому, що генерал-губернатор, він же командувач військами Київського військового округу генерал-лейтенант Володимир Сухомлинов надав близько 600 саперів для роботи вагоноводами і кондукторами. (Усього на той момент на київському трамваї служило 269 вагоноводів і приблизно стільки ж кондукторів.) Не обійшлося без пригод: так, 23 травня на Великій Васильківській вулиці вагон трамвая задавив трирічну дівчинку. Юрба, що зібралася, розбила камінням вікна вагона й, можливо, побила б солдатів, які керували вагоном, але козакий роз'їзд, що з'явився на місці події, заспокоїв і розігнав натовп. Одночасно бельгійці зробили оголошення – чи пустили чутку, аби вплинути на страйкуючих – про набір нового штату службовців⁴⁰. До саперів, які працювали в Києві, приєдналося близько 20 слюсарів та monterів; крім того, бельгійці виписали з інших міст, де вони також мали трамвайні підприємства, приблизно 50 вагоноводів. Це спричинило розбрат у лавах страйкарів. Виявилося, що багато з них «желали бы работать, но их смущают агитаторы не только словом, но и кулаком». Один з кондукторів погрожував службовцям, які виїхали з вагонами на лінію: «вы Христопродавцы, вас нужно камнями побить, зачем вы выехали!»⁴¹; інших потенційних штрейкбрехерів справді побили⁴².

25 травня директор правління Товариства Давид Марголін зустрівся в Троїцькому парку з представниками службовців і запропонував їм почати роботу на колишніх умовах, за винятком двох пунктів, які були поступками Товариства службовцям у результаті минулорічного страйку: наявності виборних представників вагоноводів і кондукторів, а також комісії з розгляду претензій службовців. «Забастовщики, – повідомляв газетний репортер, – крайне смущены были таким неожиданным для них исходом забастовки». Тепер службовці просили повністю зберегти попередні умови, але дирекція була непохитною. Протягом дня близько 250 осіб погодилися працювати й дали відповідну підписку⁴³. Правда, наступного дня далеко не всі вони стали до роботи, знову потрапивши під тиск агітаторів. Тоді правління залучило виписаних з інших міст службовців⁴⁴. Нарешті 27 травня (9 червня) всі київські вагоноводи й кондуктори стали до роботи⁴⁵.

Страйк тривав шість днів, але трамвайний рух повністю не припинявся. Товариство КМЗ зазнало збитків на суму більше 15 000 рублів; проте службовці не тільки нічого не досягли, але й втратили частину здобутків попереднього року. Найактивніших учасників страйку – двох вагоноводів і одного кондуктора – було вислано з Києва за розпорядженням влади⁴⁶, а одного вагоновода трамвая заарештовано за те, що 26 травня в Кузнечному парку він порвав список службовців, які вирішили припинити страйк⁴⁷. Організатори страйку могли отримати більш серйозні покарання. Найвищим указом від 2 грудня 1905 року було встановлено правила «о наказуемости участия в забастовках в предприятиях, имеющих общественное или государственное значение», згідно з якими «виновный в возбуждении служащих или рабочих на железной дороге, казенной или частной» підлягав тюремному ув'язненню терміном від восьми до шістнадцяти місяців⁴⁸. Міністр юстиції Іван Щегловитов доручив прокурору київської судової палати визначити, «не подходят ли деяния забастовавших кондукторов и рабочих трамвая» під дію цього указу; проте прокурор відхилив таке тлумачення, доповівши міністру, що «городской трамвай <...> не может быть признаваем предприятием[,] приостановление деятельности коего грозит общественным бедствием[,] и приравняем к железным дорогам», а також що «забастовка прошла тихо и закончилась»⁴⁹.

У липні того ж 1906 року застрайкували робітники головних трамвайних майстерень КМЗ, вимагаючи підвищення зарплатні на 20 %, скорочення робочого дня до 8 годин та інших пільг. І в цьому випадку правління Товариства запросило інших робітників замість страйкарів, останнім же запропонувало «представить расчетные книжки для учинения расчета». Представники робітників оскаржили дії Товариства в петиції на ім'я генерал-губернатора, проте влада, провівши розслідування, вирішила, що «Правление Городской Железной Дороги поступило совершенно правильно»⁵⁰.

Тверда позиція роботодавця та програш страйкарів стали, імовірно, надійним «щепленням» від подальших протестних акцій. У травні 1907 року службовці трамвая зібралися на сходку, на якій обговорювали питання про страйк⁵¹, але далі розмов справа не пішла. У січні 1909 року троє кондукторів заявили в проханні на ім'я генерал-губернатора: «Почти с основания Киевской городской железной дороги мы служим на ней в качестве кондукторов. С переходом дороги Бельгийскому Акционерному обществу условия службы сильно изменились к худшему и приходится дрожать почти за каждый день»⁵² – проте в ньому не було жодного слова про поліпшення умов праці. У грудні того ж року охоронне відділення знову отримало інформацію про можливий страйк вагоноводів і кондукторів з висуненням економічних вимог⁵³. Однак, наскільки нам відомо, нових страйків трамвайних службовців у Києві аж до 1917 року не відбувалося. У 1913 році поліція дізналася про те, що «служащие Лукьяновского парка продолжают вести разговоры о <...> забастовк[е] <...>, так как ввиду скорого выкупа городом у бельгийцев, эти последние немедленно удовлетворят все требования служащих, чтобы не уменьшают стоимости предприятия»⁵⁴, але до страйку не дійшло.

Для повного уявлення згадаймо про досить регулярні страйки візників – зокрема, у 1907, 1911, 1913, 1916 роках. Автомобільний рух Київ – Слобідка, що розпочався з 15 листопада 1911 року, спричинив 5 грудня страйк у Слобідці, на лівому березі Дніпра⁵⁵. Страйк тривав один день і зійшов нанівець, коли надвечір у Слобідку приїхало багато київських візників⁵⁶; і знов наявність охочих працювати замість страйкарів призвела до поразки останніх.

Світова війна й лютнева революція 1917 року викликали глибоку кризу в усіх галузях економіки, зокрема й у міському господарстві. У поєднанні зі скасуванням багатьох обмежень старо-

го режиму це призвело до зростання робітничого руху й, зокрема, кількості страйків. 16 вересня 1917 року союз службовців трамвая пред'явив економічні вимоги до правління Товариства. Основною була вимога про підвищення зарплатні (вагоновод і кондуктор, за розрахунками службовців, мали отримувати 240 рублів на місяць). Під наполяганням керуючого відділом відносин міністерства праці Івана Майського (майбутнього радянського дипломата, посла СРСР у Великій Британії), що перебував тоді в Києві, було створено погоджувальну комісію. Однак службовці, навіть не чекаючи початку її роботи, з 25 вересня (8 жовтня) оголосили страйк⁵⁷. Наступного дня страйк було припинено, і комісія розпочала роботу⁵⁸. Під час переговорів було вироблено проект колективного договору між Товариством КМЗ і трамвайними службовцями. У договорі було передбачено підвищення зарплатні службовцям, премії, соціальні гарантії (відпустки, оплачувані лікарняні дні), пільги (безкоштовні квитки для самих службовців і їхніх родичів), і окремо зазначено: «За бившую 25 сентября забастовку никто из служащих не должен пострадать»⁵⁹.

Однак Товариство затримало підписання практично готового договору, і опівдні 5 (18) жовтня службовці відновили страйк. Члени страйкового комітету наказали вагоноводам і кондукторам, які вийшли на другу зміну (о 2 годині дня), повернути вагони до парків, причому пасажирями в цих вагонах могли бути лише солдати. Того ж дня правління Товариства підписало колективний договір зі службовцями, задовольнивши їхні вимоги. Увечері про це було оголошено на зборах делегатів службовців, і однотайним рішенням страйк припинено. Вранці 6 (19) жовтня пасажирський рух відновився⁶⁰. На виконання однієї з вимог службовців із правління Товариства (що складалось із трьох членів і трьох кандидатів у члени) вийшов Еміль Дельфорж, на вилученні якого наполягали збори⁶¹.

Однак проблеми на цьому не закінчилися. Підвищення зарплатні службовцям означало різке зростання витрат Товариства, яке можна було компенсувати лише збільшенням трамвайного тарифу (що залишався незмінним з 1892 року). Це вимагало згоди міського управління. Місто не бажало йти назустріч Товариству, з яким воно на той час було у складних відносинах: міська управа мала намір викупити підприємство у Товариства, але сторони не могли дійти згоди в оцінці викупної суми, з приводу чого два роки йшла судова тяганина⁶². У результаті правління Товариства ухвалило, починаючи з 20 листопада, видавати зарплатню службовцям у неповному обсязі, мотивуючи своє рішення відсутністю коштів (підприємство на той час працювало зі значними збитками). У відповідь на делегатських зборах службовців було ухвалено оголосити з 25 листопада триденний страйк, а якщо протягом цього часу не буде вжито заходів до виплати належної платні – реквізувати підприємство (!) і явочним порядком збільшити тариф до необхідного розміру⁶³. 21 листопада було оголошено, що угода між містом і Товариством про викуп відбулася, і страйк не розпочався. 4 (17) грудня 1917 року трамвайний тариф було підвищено відразу вчетверо, з 5 до 20 копійок за дільницю⁶⁴.

Проте фактичний викуп трамвая так ніколи й не відбувся. Умови, запропоновані правлінням Товариства, містом і службовцями, не влаштували бельгійських акціонерів. Члени правління поїхали з Києва; управління підприємством перейшло до службовців, які не могли ефективно експлуатувати його в умовах тривалої кризи. Тепер конфлікт виник між службовцями, внаслідок чого одні службовці оголосили страйк проти інших, і трамвайний рух зупинився 18 березня 1918 року⁶⁵.

Того ж дня трамвай безоплатно перейшов у власність міста, що поклато край невизначеному становищу підприємства. У 1919 році до влади в Києві вдруге прийшли більшовики й націо-

налізували трамвай. Під час стабільної радянської влади про страйки транспортних працівників (у 1925 році на додачу до трамвая у Києві з'явився автобус, у 1935 – тролейбус, у 1960 – метро) не йшлося; втім, для таких акцій не було й приводів. Ситуація змінилася в результаті економічної кризи кінця 1980-х – початку 1990-х років у поєднанні з поверненням до виробничих відносин капіталістичного типу.

Перший транспортний страйк у сучасному Києві відбувся в липні 1990 року, проте він швидко закінчився (вимогу страйкуючих про підвищення зарплатні було задоволено) і тому залишився майже непомітним. У квітні 1991 року й кілька разів у 1992 році відбулися локальні страйки в окремих депо або автопарках⁶⁶. Тривалий загальний страйк працівників київського електротранспорту – трамвая та тролейбуса – почався 16 лютого 1993 року.

Спочатку транспортники висунули дві основні вимоги: підвищення зарплатні та нормалізація забезпечення рухомого складу запчастинами (відсутність яких загрожувала безпеці руху)⁶⁷. Однак уже наступного дня страйкарі додали до цих вимог політичні: відставка міської адміністрації на чолі з Представником Президента України в м. Києві Іваном Салієм і проведення референдуму про дострокові вибори в парламент. Того ж дня тодішній голова Народного Руху України В'ячеслав Чорновіл сказав: «Засоби інформації натякають, нібито за цим страйком стоять певні політичні сили. Ми теж думаємо, що це так. <...> Давайте замислимося, чи випадково ця деструктивна і надзвичайно шкідлива для долі країни і нашого народу акція в часі збіглася з першим етапом антидержавного заклоту з боку прокомуністичного угруповання у Верховній Раді <...>»⁶⁸.

Протидіючи страйку, місто організувало в ранкові та вечірні години «пик» рух відомчих автобусів за найпопулярнішими маршрутами трамвая і тролейбуса⁶⁹. Через кілька днів Кабінет міністрів України ухвалив рішення, аналогічне прийнятому київською військовою владою в 1906 році: закликати на спеціальні двомісячні збори в Києві 500 військовозобов'язаних з числа водіїв електромеханічного та автомобільного транспорту, які мали необхідну кваліфікацію⁷⁰. Так само, як 87 років тому, ці заходи змусили страйкуючих відступити. 24 лютого всі трамвайні і тролейбусні депо приступили до роботи – і лише тоді Федерація профспілок України й Київська міська державна адміністрація оголосили про можливість розгляду вимог електротранспортників. Разом з тим ще 22 лютого Представник Президента України в м. Києві видав розпорядження № 220 «Про реорганізацію державного комунального підприємства «Київелектротранс»⁷¹. Тролейбусне депо № 4, в якому перебував головний штаб страйку, було ліквідовано, а на його базі створено ремонтно-механічні майстерні⁷². Правда, вже наступного року «бунтівне» депо фактично відновило роботу, а з 1996 року й формально повернулося до колишнього статусу⁷³. Так само, як і на початку сторіччя, жорстка реакція роботодавця унеможливила подальшу боротьбу: масштабних страйків транспортників у Києві з тих пір не було.

Нарешті, 18 грудня 2014 року працівники всіх київських трамвайних депо (Дарницького, Подільського, ім. Шевченко) та Дарницького автобусного парку оголосили безстроковий страйк, з єдиною вимогою: ліквідації двомісячної заборгованості за зарплатнею. Місто організувало рух автобусів уздовж трамвайної лінії з найбільшим пасажиропотоком – борщагівського швидкісного трамвая⁷⁴. Зазначимо, що так само, як і в 1993 році, відразу пролунала думка про роль «зовнішнього чинника» в страйку. «Виявлено було людей, так званих диверсантів, <...> зовсім сторонні люди хотіли зірвати вихід всього комунального підприємства, – заявив генеральний директор підприємства «Київпастранс» Сергій Майзель у телеефірі. – <...> Служба безпеки України вже затримала кількох людей, вони вже дають пояснення, чому вони підбурювали в

такий важкий час для країни, для підприємства...»⁷⁵. Сам же страйк тривав усього один день. Переговори з організаторами акції завершилися відновленням роботи київського транспорту в повному обсязі 19 грудня⁷⁶.

Отже, історія страйків на київському міському транспорті дозволяє зробити певні висновки. Причини акцій були різними: від конкретних трудових суперечок (у 1901, 1906, частково 1993 роках – між службовцями і роботодавцем, у 1918 році – між групами службовців) до загальної ситуації в країні (у 1903 році, коли службовці страйкували не через претензії до роботодавця, а з класової солідарності). У 1917, 1993, 2014 роках безпосереднім приводом до страйку стало складне фінансове становище транспортного підприємства, однак першопричиною слід визнати загальну економічну кризу.

Роль міського транспорту в функціонуванні міста у житті його мешканців змінювалася з часом. На початку ХХ сторіччя єдиною альтернативою трамваю в Києві були візники. Їхні послуги були не по кишені багатьом містянам. З іншого боку, середня довжина маршруту в тодішньому Києві була значно меншою, ніж зараз; чимало містян регулярно ходили з роботи й на роботу пішки. Тому навіть повна зупинка трамвайного руху хоча й означала суттєві незручності, але не спричиняла транспортний колапс. У наші дні відстані значно довші, і в багатьох випадках уникнути поїздки на транспорті неможливо, проте є більше альтернатив (метро, маршрутні таксі, особистий автотранспорт). Тому нині, як і сто років тому, ефект від страйків транспортників є відчутним, але не катастрофічним.

Через це страйкарі не могли ні тоді, ні зараз повною мірою «шантажувати» роботодавця, а останній мав важелі зворотного впливу на бунтівників. Ця обставина, у поєднанні з рішучістю дій влади, призводила до того, що в деяких випадках (1906, 1993) результатом страйку були різноманітні санкції для страйкарів. Були, втім, і випадки (1901, 1905, 1917), коли справа закінчувалася повним або майже повним задоволенням вимог страйкуючих, а також епізоди (1990–1992, 2014), коли страйки швидко закінчувалися, без відчутних наслідків для сторін.

¹ Правдин В. Революционные дни в Киеве (история Киевской стачки). – Женева, 1903. – 125 с.

² Правдин В. Июльская стачка солидарности 1903 г. в Киеве // Летопись революции. – 1924. – № 4 (9). – С. 66–94.

³ Вакар В. (Правдин В.) Накануне 1905 г. в Киеве (июльская стачка 1903 года). – К., 1925. – 156 с.

⁴ Парасунько О. Массовая политическая забастовка в Киеве в 1903 г. – К., 1953. – 132 с.

⁵ История Киева: в 3-х т. – К., 1984. – Т. 2. – С. 232–242, 324–340, 360–375.

⁶ Павленко Ю. В. Нарис історії Києва. – К., 2003. – С. 309–316.

⁷ Валетов Т. Я. Фабричное законодательство в России до Октябрьской революции // Труды исторического факультета МГУ. – Вып. 39. – М., 2007. – С. 34–35.

⁸ Полное собрание законов Российской империи. – Собрание III (1881–1913). – Т. II (1882). – С. 265–267.

⁹ Полное собрание законов Российской империи. – Собрание III (1881–1913). – Т. VI (1886). – С. 262–270.

¹⁰ Валетов Т. Я. Фабричное законодательство в России до Октябрьской революции // Труды исторического факультета МГУ. – Вып. 39. – М., 2007. – С. 35–36.

¹¹ Полное собрание законов Российской империи. – Собрание III (1881–1913). – Т. XVII (1897). – С. 355–356.

¹² Енциклопедія українознавства. – Т. II/8. – Париж – Нью-Йорк, 1976. – С. 3068.

¹³ История Киева: в 3-х т. – К., 1984. – Т. 2. – С. 238–239.

¹⁴ Машкевич С. Трамвай як приватне підприємство: історія Товариства Київської міської залізниці // Етнічна історія народів Європи. – 2014. – № 44. – С. 114.

¹⁵ Машкевич С. К истории пригородных линий киевского трамвая // Збірник наукових праць міжнародної конференції «Мультинаукові дослідження як тренд розвитку сучасної науки», Київ, 13 квітня 2013. – К., 2013. – С. 100–103.

- ¹⁶ Машкевич С. До історії автобусного сполучення в дореволюційному Києві // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія». – 2013. – № 2 (115). – С. 38–41.
- ¹⁷ История Киева: в 3-х т. – К., 1984. – Т. 2. – С. 311.
- ¹⁸ Машкевич С. Трамвай як приватне підприємство: історія Товариства Київської міської залізниці // Етнічна історія народів Європи. – 2014. – № 44. – С. 121.
- ¹⁹ Киевская мысль. – 14 декабря 1912.
- ²⁰ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК). – Ф. 442. – Оп. 851. – Спр. 31. – Арк. 2–23в.
- ²¹ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 851. – Спр. 31. – Арк. 9–10зв, 12–14.
- ²² Центральний державний архів громадських організацій (далі – ЦДАГО) України. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1584. – Арк. 35.
- ²³ Правдин В. Революционные дни в Киеве (история Киевской стачки). – Женева, 1903. – С. 51.
- ²⁴ Искра. – 1 сентября 1903.
- ²⁵ Дневник Київського загального страйку. – 21 липня – 6 серпня 1903.
- ²⁶ Киевлянин. – 26 июля 1903.
- ²⁷ Киевлянин. – 28 июля 1903.
- ²⁸ Киевская газета. – 27 июля 1903.
- ²⁹ Киевское слово. – 25 июля 1903.
- ³⁰ Парасунько О. Массовая политическая забастовка в Киеве в 1903 г. – К., – 1953. – С. 100.
- ³¹ Правдин В. Июльская стачка солидарности 1903 г. в Киеве // Летопись революции. – 1924. – № 4 (9). – С. 91–94.
- ³² История Киева: в 3-х т. – К., 1984. – Т. 2. – С. 340–341.
- ³³ ЦДІАК. – Ф. 275. – Оп. 1. – Спр. 668. – Арк. 5–5зв.
- ³⁴ Киевлянин. – 7 июня 1905.
- ³⁵ Киевлянин. – 8 июня 1905.
- ³⁶ Устав акционерного общества под наименованием «Общество Киевской городской железной дороги» // Алфавитный указатель к собранию узаконений и распоряжений правительства, издаваемому при Правительствующем Сенате. – Санкт-Петербург, 1891. – С. 355.
- ³⁷ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 856. – Спр. 254. – Арк. 17.
- ³⁸ Annexe au Moniteur Belge. – 12 janvier 1905. – P. 179–182.
- ³⁹ ЦДІАК. – Ф. 275. – Оп. 1. – Спр. 923. – Арк. 66–67.
- ⁴⁰ Киевлянин. – 24 мая 1906.
- ⁴¹ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 856. – Спр. 254. – Арк. 15.
- ⁴² Киевлянин. – 25 мая 1906.
- ⁴³ Киевлянин. – 26 мая 1906.
- ⁴⁴ Киевлянин. – 27 мая 1906.
- ⁴⁵ Киевлянин. – 28 мая 1906.
- ⁴⁶ Киевлянин. – 29 мая 1906.
- ⁴⁷ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 856. – Спр. 254. – Арк. 8.
- ⁴⁸ О временных правилах о наказуемости участия в забастовках <...>: Именной Высочайший указ, данный Сенату от 2 декабря 1905 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание III (1881–1913). – Т. XXV (1905), отд. I. – С. 850.
- ⁴⁹ Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф. 124. – Оп. 44. – Д. 1296. – Л. 3–4.
- ⁵⁰ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 659. – Спр. 114. – Арк. 1–6.
- ⁵¹ ЦДІАК. – Ф. 275. – Оп. 1. – Спр. 1176. – Арк. 17–18.
- ⁵² ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 708. – Спр. 45. – Арк. 13.
- ⁵³ ЦДІАК. – Ф. 275. – Оп. 1. – Спр. 1746. – Арк. 19–20.
- ⁵⁴ ЦДІАК. – Ф. 274. – Оп. 4. – Спр. 15. – Арк. 28.
- ⁵⁵ Киевская мысль. – 6 декабря 1911.
- ⁵⁶ Киевская мысль. – 9 декабря 1911.
- ⁵⁷ Киевская мысль (утренний выпуск). – 25 сентября 1917.

⁵⁸ Києвлянин. – 27 сентября 1917.

⁵⁹ ГАРФ. – Ф. 827. – Оп. 1. – Д. 1298. – Л. 1–19.

⁶⁰ Южная газета. – 6 октября 1917.

⁶¹ Южная газета. – 7 октября 1917.

⁶² Машкевич С. Трамвай як приватне підприємство: історія Товариства Київської міської залізниці // Етнічна історія народів Європи. – 2014. – № 44. – С. 120–121.

⁶³ Києвлянин. – 23 ноября 1917.

⁶⁴ Києвлянин. – 3 декабря 1917.

⁶⁵ Державний архів м. Києва. – Ф. 163. – Оп. 54. – Спр. 379. – Арк. 140.

⁶⁶ Козлов К. П., Машкевич С. В. Київський тролейбус / Kiev Trolleybus. – К., 2009. – С. 358.

⁶⁷ Хрещатик. – 23 лютого 1993.

⁶⁸ Хрещатик. – 19 лютого 1993.

⁶⁹ Хрещатик. – 20 лютого 1993.

⁷⁰ Хрещатик. – 23 лютого 1993.

⁷¹ Козлов К. П., Машкевич С. В. Київський тролейбус / Kiev Trolleybus. – К., 2009. – С. 361–362.

⁷² Хрещатик. – 25 лютого 1993.

⁷³ Козлов К. П., Машкевич С. В. Київський тролейбус / Kiev Trolleybus. – К., 2009. – С. 363–364, 367.

⁷⁴ <http://www.rosbalt.ru/ukraina/2014/12/18/1349898.html>

⁷⁵ <https://www.youtube.com/watch?v=oMHGrPJdcmk>

⁷⁶ <http://txt.newsru.ua/press/19dec2014/tramvai.html>

В статье рассказывается о забастовках на киевском городском транспорте, от начала прошлого века (апрель 1901 г.) до наших дней (декабрь 2014 г.), в общем контексте истории Киева. Анализируются причины, побуждавшие работников к забастовкам в разные времена, эффект и последствия их действий.

Ключевые слова: Киев, городской транспорт, трамвай, троллейбус, рабочее движение, забастовка

This article deals with strikes on the Kiev public transportation, from the beginning of the last century (April 1901) to the present time (December 2014), in the general context of the history of Kiev. We analyze the reasons that motivated workers to strike at different times, as well as the effect and consequences of their actions.

Keywords: Kiev, public transportation, tram, trolleybus, workers' movement, strike.

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ НА ВОЛИНІ І РОМАН ШУХЕВИЧ

У статті, на основі аналізу джерел, здійснено спробу дослідити роль Романа Шухевича в діяльності націоналістичного підпілля на Волині у 1940-і роки.

Ключові слова: Роман Шухевич, УПА, національно-визвольний рух, ОУН.

Історія України ХХ століття, яка стала часом героїчних і драматичних подій, пов'язаних з виборенням українським народом національної і державної незалежності, навічно закарбувала на своїх скрижалях багато славних імен, котрі брали активну участь у визвольній боротьбі. Серед цих імен почесне місце належить Роману Йосифовичу Шухевичу (1907–1950 рр.), який 25 років свого короткого життя віддав діяльності в лавах українського визвольного руху, пройшовши шлях від бойовика Української військової організації (УВО) і підпільника ОУН до голови генерального секретаріату Головної визвольної ради (УГВР), головного командира Української повстанської армії (УПА), генерал-хорунжого.

Весь цей час він був об'єктом пильної уваги з боку польської поліції, нацистських спецслужб й каральних радянських органів, пережив страшний й трагічний за наслідками драму власної родини.

Перше знайомство з Волинню займає особливе місце в житті Р. Шухевича – «Шуха» (таким був його перший відомий псевдонім), коли він, підозрюваний у вбивстві польського шкільного куратора у Львові С. Собінського, скориставшись правом студента, в 1928 р. був зарахований спочатку до артилерійської частини у Володимир-Волинському, а потім до підстаршинської школи, так званої «підхорунжівки», яку він успішно закінчив. Але через донос до поліції про приналежність Р. Шухевича до таємної української організації, його було позбавлено права однорічної служби у війську і направлено простим вояком до однієї з артилерійських частин¹.

Після закінчення військової служби на Волині сталися значні події і в особистому житті Романа Шухевича. У 1930 р. він одружується на доньці пароха с. Оглядова на Радехівщині – Наталії Березинській. У 1933 р. у них народився син Юрій.

Впродовж 1930-х років Р. Шухевич (з новим псевдо «Дзвін») брав безпосередню участь в організації і здійсненні кількох бойових акцій ОУН, які мали широкий суспільний резонанс як в польських колах, так і серед українського населення Галичини та Волині. У 1938–1939 рр. він бере участь в організації збройних сил Закарпатської України – «Карпатської Січі».

Пакт Молотова – Ріббентропа 23 вересня 1939 р., початок нової світової війни, розгром Польщі і приєднання західноукраїнських земель до УРСР-СРСР – нова політична ситуація в регіоні вимагали переосмислення стратегії і тактики ОУН. В той час, коли старша генерація в Проводі ОУН з початком німецько-радянської війни чекала від нацистів позитивного вирішен-

ня українського питання, крайові члени ОУН, очолювані С. Бандерою, відстоювали позицію боротьби за самостійність і державність. Тому зусиллями керівництва організації, насамперед представників молодого покоління, прибічників більш радикальної та революційної бандерівської частини утворювалися нові ланки ОУН в селах і містах, в результаті чого на початку 1940 р. на всіх західноукраїнських землях активізувався український рух. На Волині та прилеглих до краю територіях створювалися нелегальні загони, розвідувальні школи, склади з озброєнням і спорядження для підготовки збройного повстання. Вже влітку 1940 р. за даними радянських спецслужб чисельність ОУН в західних областях України досягла 5,5 тис. осіб².

За межами краю з 1940 р. ОУН посилює, а часом і відновлює старі контакти у середовищі німецької військової розвідки та особисто з німецькими військовими, які з тих чи інших причин не відкидали можливості співпрацювати з українцями, з тими хто розпочав боротьбу проти радянського режиму. Одним з етапів співпраці стало створення в межах німецької армії українського легіону з 700 українських добровольців в складі двох батальйонів «Нахтігаль» і «Роланд» під збірною назвою «Дружини українських націоналістів»³. Керівником куреня (батальйону) «Нахтігаль» став сотник Р. Шухевич. Саме цей батальйон з початком німецько-радянської війни вранці 30 червня 1941 р. увійшов до Львова, де надвечір того ж дня, за доручення Проводу ОУН-Б, Ярослав Стецько проголосив Акт про відновлення Української Держави. Це викликало невдоволення фашистського командування, і спочатку були заарештовані С. Бандера та члени уряду на чолі з Я. Стецьком, а згодом розпочалися арешти рядових членів організації.

Саме цей період і подальше перебування у 201 охоронній частині в Білорусії, радянська влада взяла за основу «ліплення» з Романа Шухевича пропагандистських міфів про його колабораціонізм та участь у погромі євреїв. Схема фальшування з організацією «спогадів свідків», «опертям на документи» бере свій початок з наказу про проведення цієї спецоперації 1959–1960 років. Є навіть відомості про нагородження причетних до спецоперації.

Із вступом гітлерівських військ на українську землю населення Волині першими відчуло так званий новий порядок. По всій території краю діяли розгалужена мережа наділених необхідною владою каральних організацій. Характеризуючи ситуацію на Волині Улас Самчук у своїх споминах писав: «Наближається перша зима цієї війни, настрої понурий, невиразний... вже не було й сліду захоплення «визволенням», розмови виключно про «контингенти», замкнені млини, чотириста грамів зерна на душу і вмираючих полонених. Наростав опір – понурий і тяжкий, сильно пахло підземною силою»⁴.

Невдоволення населення політикою нацистів наприкінці 1941 – початку 1942 рр. досягло критичної відмітки, за якою починався стихійний спротив мас. За цих умов не могли залишитися осторонь боротьби з окупантами й сили українського руху Опору. Саме в цей час розгортається підготовка до реалізації ідеї створення своїх власних збройних формувань та організацій на їх основі Української Народної Революційної Армії. Документи свідчать, що суттєві досягнення у формуванні УНРА мала Волинь, де керівником мережі бандерівської ОУН був енергійний підпільник В. Робітницький, а військову рефентуру очолював вмілий організатор С. Качинський⁵. В першій половині липня 1941 р. останній віддав наказ приступити до формування «Січей», які мали бути зародками українського війська. Достеменно відомо про існування трьох «Січей», створених бандерівцями, і однієї «Січі» організованої на Поліссі прихильником уряду УНР отаманом Т. Боровцем – «Бульою».

Найкраще військово підготовлені націоналісти – бандерівці наприкінці літа – восени 1941 р. скеровувалися Проводом організації де нелегальних і напівлегальних вишкільних курсів для

навчання молодших і старших офіцерів. Так офіцерська школа під кодовою назвою «Холодний Яр» існувала в с. Колки. Взимку 1941–1942 рр. в ній навчалося 30 курсантів, яким, крім усіх необхідних військових дисциплін, викладали історію України, географію та природознавство. Комендантом Колківської школи був Д. Клячківський⁶ – «Клим Савур», «Кошіль», «Старий». Одночасно з повноцінними військовими школами бандерівці організували у містах і селах Волині таємні короткотермінові курси радистів і санітарів та польові вишкільні табори. Військовий референт Ковельського окружного проводу ОУН(Б) Ю. Стельмашук⁷ («Рудий», «Кайдаш») мав зустріч у с. Піддубці Теремнівського району із Д. Клячківським та В. Іваховим і прозвітував про військовий вишкіл на Ковельщині.

У цей же час слідом за «Поліською січчю» Т. Боровця-Бульби на Волині-Поліссі починають формуватися у вигляд груп самооборони перші збройні загони – «боївки» ОУН(Б). Ця робота проводилася з початку 1942 р. за вказівкою Проводу. Ставилося завдання об'єднати три села у куш (15–45 озброєних осіб), створити у кожному повіті рухливу сотню бійців, а в окрузі – курінь у складі трьох – чотирьох сотень.

Так формувався зародок майбутньої підпільної армії – Української Повстанської. Перша військова сотня була сформована під керівництвом військового референта Проводу ПЗУС Сергія Качинського («Ореста») 14 жовтня 1942 р., а до кінця цього ж року на Волині діяло вже шість сотень, які охороняли українські села від нападів німців, поляків та червоних партизанів. Початок створення восени 1942 р. перших оунівських повстанських відділів дозволили в 1947 р. керівництву національного підпілля на чолі з Р. Шухевичем визначити день 14 жовтня 1942 р. символічним днем заснування УПА.

За задокументованими даними на початковому етапі підготовки ОУН(Б) до антинімецького збройного повстання в період літа 1942 р. – лютого 1943 р. штаб майбутньої повстанської армії знаходився в с. Піддубці під Луцьком. Саме вихідцями з цього села були Анатолій Козяр («Гай», «Володимир»), обласний провідник ОУН; Микола Якимчук-Ковтонюк («Гриша», «Олег»), надрайонний провідник ОУН Луччини, майбутній перший командир групи УПА «Турів»; Люба Гнатюк («Біла», «Русалка», «Квітка»), референт жіноцтва Ковельської округи; Василюк Демчинська («Циганка»), майбутній керівник військових лікарень УПА на Колківщині.

15 лютого 1943 р. в Піддубцях відбулася зустріч Д. Клячківського та В. Івахова⁸ з керівниками окружних військових референтур на якій з'ясовувалась кількість бійців та старшинських кадрів, зброї в кожному районі, визначалися завдання на випадок загального повстання. Головним командиром УПА став В. Івахів, а після його загибелі у травні 1943 р. – Д. Клячківський. Саме підпис Д. Клячківського («Клима Савура») від імені Головної команди УПА стоятиме до 26 січня 1944 року.

Початок 1943 р. засвідчує й «повернення» до активної діяльності в середовищі ОУН Романа Шухевича. На початку січня 1943 р. Р. Шухевич, щоб не потрапити в німецьку тюрму, таємно переходить в підпілля.

У цьому ж місяці він бере участь у двох нарадах теренового Проводу Волині у Луцьку, на яких приймається рішення переорганізувати існуючі вже дрібні збройні відділи та організувати широко розплановану роботу по створенню власних українських збройних сил.

Враховуючи доволі успішну розбудову УПА на Волині, керівництво бандерівської ОУН наприкінці весни 1943 р. вперше серйозно задумалося над поширенням діяльності Повстанської армії на території Галичини. Наприкінці травня – влітку Р. Шухевич, який замінив на посаді керівника підпілля ОУН М. Лебеда, відправив із інспекційною поїздкою на Волинь і Полісся свого

бойового побратима по батальйону «Нахтігаль» Олександра Луцького. Крім цього для швидкої та ефективної організації самооборонних відділів в регіоні, частину їх, створених влітку 1943 р., було відправлено на Волинь, де вони влились в УПА.

Наслідком успішної боротьби УПА з німецьким окупаційним режимом стало намагання повстанців узяти під свій контроль суцільні території, в тому числі захоплені районні центри. Камінь-Каширськ, Олика, Клевань, Горохів, Деражне, Дубровиця, Мізоч, Володимирець, Степань, Людвипіль по черзі побували під контролем УПА, але для утримування їх на довгий час сил у командування Повстанської армії не вистачало. Тому «повстанські республіки» здебільшого виникали в лісистій сільській місцевості під Ковелем, Цуманню, Колками, Острожцем, Деражно, Володимир-Волинським, Маневичами та ін.

У жовтні 1943 в ході підпільної конференції ОУН у Львові, де розглядалися звіти референтів Головного проводу, які вивчали досвід повстанської боротьби на Волині, враховуючи поляриність думок і поглядів О. Луцького та Р. Волошина, Р. Шухевич попросив лідерів Організації дозволу здійснити йому особистий інспекційний візит на волинські терени, щоб детально ознайомитися з досвідом розбудови УПА і визначити, наскільки доцільно застосувати його на інших територіях України.

У листопаді того ж року він відбув на Волинь. Побачене, судячи з усього, справило на нього сильне враження. «Повстанські республіки» з цивільною адміністрацією, школи, система медичного обслуговування населення, підприємства, які виробляли сірники із символікою місцевої армії, млини, молочарні, мармеладні і макаронні фабрики, майстерні, з пошиття уніформ і ремонту зброї, офіцерські та підофіцерські школи – все це виглядало наче цілком інша реальність, яка не вписувалася в загальну історичну картину⁹. Після цих місячних відвідин Р. Шухевич став безперечним прихильником поширення волинського досвіду на інші терени. Збройні відділи УПА на Волині 1942–1943 рр. провели 2 тисячі 526 антинімецьких акцій, в яких загинуло 12 тисяч 427 німців та їхніх союзників, 2047 – поранено, 2448 – захоплено в полон¹⁰. Повстанці втратили в боротьбі з німецькими окупантами 2 тисячі 252 побратима убитими, 475 – пораненими, 536 – полоненими¹¹.

Перебуваючи на Волині «Тарас Чупринка» взяв участь у першій конференції поневолених народів Східної Європи і Азії, яка відбулася 21–22 листопада у с. Будераж на Рівненщині. Участь у ній взяли 39 осіб, які представляли національні легіони в УПА і були вихідцями з 13 радянських республік чи автономій. Тільки 8 вересня 1943 р. з німецького гарнізону м. Торчин до УПА перейшло 50 узбеків з повним озброєнням. В Острозькому районі Рівненської області до лав українських повстанців вступило 142 вояка азербайджанської національності.

У листопаді 1943 р. було створено Головну команду УПА, на чолі якої став полковник Р. Шухевич, та Головний військовий штаб котрий з грудня очолив майор Олекса Гасян, а з січня 1944 р. – майор Д. Грицай. Одночасно розпочалося формування підпільного парламенту – позапартійного керівного органу воюючої України та політичної надбудови УПА – Головної вивольної ради (сформована в липні 1944 р.)

26 січня 1944 р. наказом Головної команди УПА було завершено формальне об'єднання двох основних територіальних угруповань повстанської армії: волинського і галицького. На базі УПА була створена УПА-Північ на чолі з майором Д. Клячківським («Клим Савур», «Омелян Кримський»), галицька УНС була реорганізована в УПА-Захід і її командиром призначено майора В.Сидора («Ростислав Вишитий», «Шелест»).

З вступом радянських військ на територію західноукраїнських земель у 1944 р. Роман Шухе-

вич вів дві війни – за незалежність України і за те, щоб якомога довше мати змогу командувати українською армією і просто жити. Ця війна була таємна і в ній він був один на один із чекістами.

Офіційно початок полювання на «Вовка» – так НКВС і НКДБ називали свого ворога – було оголошено 3 вересня 1944 року. Саме з цього дня репресивні органи розпочали масові розшукові дії проти Р.Шухевича. На той час чекісти вже знали, що Роман Шухевич користувався псевдонімами «Шух», «Дзвін», «Лозовський», «Степан», «Чернець», «Тур», «Тарас Чупринка», «Хмара» і «Білий». Знали і те, що має підроблені документи на ім'я Максима Орловича. У запасі у нього завжди було кілька конспіративних схронів і квартир в Галичині та Волині. Саме на Волинь, до себе, Р. Шухевич намагається у квітні 1945 року переправити свою сім'ю. З невідомих причин цьому плану не судилося здійснитися: у липні 1945 року Наталку заарештовують. Дітей – сина Юрія та дочку Марію направляють у спеціальний будинок-інтернат в Київській області, де вони перебувають під постійним негласним наглядом.

На Волині конспіративні схрони, де перебував Р.Шухевич були розташовані в декількох прилеглих місцевостях з тим, щоб у разі загрози можна було швидко змінити місце перебування. Тому і схованка в с. Романів під Луцьком у Марії Панащук була строго законспірована.

У листопаді 1945 р. в містечку Торчин з'явився з повинною в органи НКВС-НКДБ роєвий особистої охорони Р.Шухевича Павло Бондарук (псевдо «Чорний»). Саме за допомогою Чорного у першій половині грудня 1945 р. в с. Романів було викрито 9 схронів, в тому числі і у хаті М. Панащук. Подобиці того трагічного дня у розповіді доньки Марії Євдокимівни Панащук – Фіонії Григорівни: «Це було якраз на свято Андрія. Мама, бабуся Оксенія, я (мені вже виповнилося сім з половиною років) і мої менші брати Толік та Юра сиділи у хаті. Раптом здригнулися двері і в хату увірвалися озброєні енкаведисти і декілька романівських стрибків. Схрон вони знайшли відразу, у сінях. Видно вже знали де вхід в нього. Самі спускатися в схрон побоялися, тому через певний час привели сусідку Надію Ковжук. Вона спустилась в схрон та невдовзі піднялась і сказала, що там нікого не побачила. А насправді це хлопці-повстанці їх так підказали говорити. «Не виявила» в схроні нікого і моя мама. Тоді енкаведисти почали закидати схрон гранатами. Від вибухів гранат загорілася стеля в сінях, почали падати бальки. Один і вбив маму, коли впав на неї. Хата вже починала горіти. Підперши хатні двері ззовні енкаведисти кинулися на дворище. Вже потім з'ясувалося, що були ще три запасні виходи зі схрону: в саду, до Чумаків і до смужави. Відстрілюючись, саме на цих виходах і загинули хлопці. А ми в хаті задихались в диму. Змилостивився над нами один з місцевих стрибків, коли потайки відсунув колоду від дверей ззовні. І ми, босі, роздягнені, по снігу в мороз почали тікати від свого подвір'я. Прибіглися ми, бабуся і нас троє малих дітей, до наших родичів – тітки Надії та дядька Федора Пугінців, котрі жили на колишній ботинській дорозі, недалеко від границі. Влада нас не вислала в Сибір тільки тому, що наш тато, Григорій Панащук, загинув на фронті. Так і жили ми троє дітей з бабусяю Оксенією. З літа 1946 р. переселилися в нову хатинку на Шляху, нашвидкуруч зібраний із рештків старої хати»¹².

Під час бою вбито референта СБ крайового проводу Модеста (Коренюка Василя 1919 р. н., с. Уїздці Рівненської області) і ще двох командирів (псевдо і прізвища невідомі). Саме серед цих двох невідомих зрадник «упізнав» «Тараса Чупринку». У Москву, до Л. Берії і Й. Сталіна, полетіла доповідна про ліквідацію Р. Шухевича, хоча в ту пору його в Романові не було. За таку «успішну операцію» ряд чекістів наркомом НКВС Т. Строчаком було представлено до нагороди орденами Вітчизняної війни 1 ступеня та Червоної зірки.¹³

Совершенно секретно

Тов. СТАЛИНУ

18 декабря 1945 г.

Направляю вам докладную записку Народного комиссара внутренних дел УССР тов. Рясного В.С. о ликвидации в Волынской области руководящих участников ОУН.

Народный комиссар
внутренних дел Союза ССР – (Л. Берия)

Совершенно секретно
Из КИЕВА
Москва, НКВД СССР – товарищу БЕРИЯ.

Докладываю о ликвидации группы руководящих оуновцев в Волынской области.

После того, как был убит «Клим Савур» (февраль 1945 г.), занимавший положение руководителя северо-западного краевого провода ОУН (в который входят Волынская и Ровенская области, а также Полесье Белоруссии) и командующего УПА, на его место был назначен «Чупрынка». До этого «Чупрынка» являлся референтом СБ краевого провода.

7 декабря с. г. в Торчинский райотдел НКВД явился с повинной бандит «Черный», который на допросе сообщил, что он продолжительное время находился в личной охране «Чупрынки».

«Черный» также показал, что «Чупрынка» скрывается в селе Романово Теремновского района Волынской области.

«Черный» был завербован и влит в спецгруппу, руководимую агентом «Твердым», состоявшую из 7 человек. В эту группу был влит также оперуполномоченный Волынского УНКВД Берестнев. Группе была поставлена задача разыскать место убежища «Чупрынки» и ликвидировать его.

По указаниям «Черного» группа явилась в село Романово к гр-ке Панасюк, легендируя представителями Луцкого окружного провода ОУН. Панасюк, будучи убеждена, что она говорит с бандитами, согласилась связать нашу спецгруппу с тремя представителями ОУН, укрывавшимися в схроне ее дома.

Панасюк, спустившись в схрон, сразу была там расстреляна скрывавшимися бандитами, после чего бандиты, выбросив 6 гранат и открыв огонь, пытались пробраться через спецгруппу но ответным огнем были убиты.

Убитыми оказались: «Чупрынка», референт СБ краевого провода «Модест» и следователь краевого СБ, псевдоним которого не установлен.

Продолжая операцию, спецгруппа «Твердого» по указанию бандита «Черного» обнаружила второй схрон со скрывавшимися в нем бандитами. Будучи обнаруженными, бандиты открыли сильный огонь по спецгруппе и на предложение сдаться ответили отказом. На помощь спецгруппе было выслано соединение 277 стрелкового полка войск НКВД и группа оперработников Волынского УНКВД. В связи с отказом бандитов сдаться, схрон был взорван. При раскопке схрона извлечено 2 трупа: труп личного секретаря командующего

«Чупрынки» – Тимошука Николая Петровича и труп шефа связи краевого провода ОУН по кличке «Влас».

13 декабря спецгруппой «Твердого», продолжавшей действовать, по данным бандита «Черного», в одном из схронов были обнаружены 3 бандита, которые также отказались сдаться. Было произведено выкуривание поджогом соломы, в результате чего бандиты были удушены дымом. Среди извлеченных трупов опознан пропагандист краевого провода ОУН под псевдонимом «Вик». Два трупа не опознаны.

При проведении указанных операций захвачены трофеи: ручных пулеметов 4, автоматов 11, пистолетов 11, винтовок 3, гранат 30, патронов 5000, раций 3, пишущих машинок 2 и 5 мешков разных документов и нацистской литературы.

Нарком внутренних дел УССР – В. С. Рясной¹⁴

Щодо самого Романа Шухевича, то він, за спогадами жительки села Романів Бондарчук (нині Бачинської) Галини Федорівни, 1930 року народження, переховувався на горіщі їхньої хати у серпні 1949 року та у Різдвяні свята 1950 року, за два місяці до загибелі.

Наприкінці 1947 р., посилаючи свого емісара В. Дишканта на зустріч з Романом Шухевичем, Степан Бандера просив передати йому про необхідність «демобілізації УПА і зведення до мінімуму бойових виступів», в зв'язку непоправними кадровими втратами повстанців. Хоч В. Дишкант у 1948 р. по дорозі до України був схоплений у Варшаві і переданий МДБ УРСР, але ті пропозиції, які він мав передати Р. Шухевичу, були останнім усвідомлені самостійно, про що свідчить наказ від 3 вересня 1949 р., згідно з яким всі підвідділи і штаби УПА тимчасово припиняли свою діяльність як бойові одиниці і органи управління. Від цього часу основний тягар боротьби з тоталітарним режимом покладався на підпілля ОУН, до якого увійшли військовики УПА, а бойові акції поступово відходили на другий план.

Тим часом чекісти настирливо шукали місце перебування Р. Шухевича та лінії зв'язку до нього. Наприкінці лютого 1950 р. вважалося, що він ховається десь на стику кордонів Волині і Львівщини. Водночас велася робота й по Львову. Загинув Роман Шухевич ранком 5 березня 1950 р. в селі Білогорщі біля Львова. Загибель Романа Шухевича стала непоправною втратою українського національно-визвольного революційного руху.

Визнаючи незаперечний факт великих втрат ОУН-УПА в збройній боротьбі з радянським тоталітарним режимом, потрібно разом з тим зауважити, що у моральній площині революційно-визвольний рух в західних областях України все-таки не був подоланим, бо його учасники зберегли і донесли до наших днів віру в незалежну й самостійну Україну.

¹ Роман Шухевич: Матеріали до навчально-виховних занять. / Упор.: В. Островський, Н. Уманців, Я. Козленко. – Тернопіль, 2010. – С. 22.

² Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950). / Під заг. ред. В. Сергійчука. – К., 2007. – Т. 1. – С. 96.

³ Ісаюк Олесь. Роман Шухевич. – Харків, 2015. – С. 102.

⁴ Самчук Улас. На білому коні. Спомини і враження. – Вінніпег, 1972. – С. 236.

⁵ Сергій Качинський («Остап») – перший командир відділу УПА, син бідного селянина із с. Піддубці. Батьки і сестра Зіна депортовані радянською владою в 1940 році. Командир першого куреня Українського Війська ім. Холодного Яру (27.07.1941 р.). Керівник структур ОУН на Волині-Поліссі. Один з організаторів повстанської армії на просторах між Брестом та Гомелем (січень 1943 р.) та Крайового військового

штабу (КВШ). Загинув в ніч на 11 березня 1943 р. у бою з гітлерівцями в с. Оржів.

⁶ Дмитро Клячківський («Клим Савур») нар. 1911 р. в м. Збараж на Тернопільщині. Більшовицька пропаганда називала його «волинським поміщиком». Після закінчення гімназії прагнув продовжити навчання в університеті, але через брак коштів полишив його. У 1940 р. працював референтом юнацтва в Станіславському обласному проводі ОУН. Перебуваючи у підпіллі, був заарештований НКВС і засуджений до розстрілу в січні 1941 р. на «процесі 59» у Львові. З початком війни у липні 1941 р. разом з іншими в'язнями тікає з бердичівської тюрми. Крайовий провідник ПЗУЗ (січень 1942 – лютий 1945 рр.). Член Проводу ОУН, організатор і командир УПА в 1942–1944 рр. З 26 січня 1944 р. – крайовий командир УПА-Північ. Загинув 12 лютого 1945 р. у бою з підрозділами НКВС на теренах Оржівських хуторів у Клеванському р-ні Рівненської обл. Посмертно присвоєно звання полковник УПА.

⁷ Юрій Стельмашук, нар. 17 жовтня 1920 р. в с. Коршів Луцького району. Син купця, у 1939 р. закінчив гімназію в Луцьку. Один із перших організаторів УПА. Командир ВО «Турів» в ранзі хорунжого від серпня 1944 р. Член КВШ УПА-Північ. Загинув 5 листопада 1945 р. в Києві.

⁸ Василь Івахів («Сон», «Сонар», «Рос») нар. 1910 р. в Перемишлянському р-ні на Львівщині. Військовий референт ОУН на ПЗУЗ (1942–43 рр.). Військовий керівник перших збройних відділів УПА. Загинув 13.05.1943 р. коло села Черниж Маневицького р-ну.

⁹ Патриляк І. К. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.) – Львів, 2012. – С. 153.

¹⁰ Результати успішних бойових дій воїнів УПА керівники радянських загонів у своїх бравурних донесеннях у Москву приписували керованим ними партизанським загонам НКВС, особливий склад яких літаками сотнями перекидався з території СРСР у волинські ліси.

¹¹ Кентій А. В. Збройний чин українських націоналістів. 1920–1956: Історико-архівні нариси. – К., 2008. – Т. 2. – С. 97.

¹² Сорока Ю. М. За Україну, за її волю, за її долю. – Вишгород, 2015. – С. 186.

¹³ Історія органів державної безпеки на Волині: документально-публіцистичне видання (наук. ред. М. М. Кучерепа). – Луцьк, 2012. – С. 102.

¹⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2579. – Арк. 10–14.

В статье, на основе анализа источников, предпринята попытка исследовать роль Романа Шухевича в деятельности националистического подполья на Волыни в 1940-е годы.

Ключевые слова: Роман Шухевич, УПА, национально-освободительное движение, ОУН.

An attempt to explore the role of Roman Shukhevych in nationalist underground in Volhyn in 1940ies on the base of analysis of sources was made in the article.

Keywords: Roman Shukhevych, Ukrainian Insurgent Army, national liberational movement, Organisation of Ukrainian Nationalists.

ТОРГІВЛЯ НА КОЛГОСПНОМУ РИНКУ В ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ СІЛЬСЬКИХ ЖИТЕЛІВ УРСР В 1940–1960-Х РОКАХ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

У статті розкривається роль торгівлі на колгоспному ринку в повсякденному житті селянства УРСР в середині 1940-х – на початку 1960-х років, за матеріалами Чернігівської області. Розглянуто причини, які сприяли участі селян в торгівлі на базарах. Проаналізовано особливості ведення ринкової торгівлі у досліджуваний період. Висвітлено тогочасний асортимент товарів на ринку, питання ціноутворення, транспортування селянами товарів для торгівлі.

Ключові слова: колгоспний ринок, базар, торгівля, селянство, товари, сільськогосподарська продукція.

Торгівля на ринках, як елемент повсякдення, відігравала досить важливу роль у житті населення в умовах дефіциту, одноманітності продуктів харчування в містах та низького рівня доходів селян в радянську епоху. Населення називало ринки «базарами», ця назва залишилась у вжитку й сьогодні, офіційно в СРСР вони іменувались «колгоспними ринками». У післявоєнний період роль базарної торгівлі в містах значно зросла у зв'язку з відсутністю ефективної торгівельної мережі та невеликим асортиментом товарів в магазинах. У той же час через посилення фіскального тиску на підсобні господарства й різноманітні обмеження у його веденні, селяни були змушені продавати на колгоспних ринках значну частину вирощеної на присадибній ділянці або отриманої на трудовні сільськогосподарської продукції. У житті радянського селянства в 1940–1960-ті роки торгівля на колгоспних ринках залишалась одним із головних джерел наповнення коштами сімейного бюджету. Навіть із покращенням матеріального забезпечення колгоспників в кінці 1950-х років, у зв'язку із збільшенням грошової оплати праці, селяни продовжували торгувати на базарах. На сьогодні торгівля на ринках залишається актуальною в повсякденному житті населення нашої країни, особливо для жителів сіл, невеликих міст та містечок, як джерело наповнення бюджетів.

Торгівля на колгоспних ринках та її роль в у житті населення СРСР завжди цікавила науковців. Однак за радянської доби питання ролі торгівлі на колгоспних ринках в житті селянства залишалось практично поза увагою істориків. Починаючи з 1990-х років, з'явилися дослідження присвячених торгівлі на колгоспних ринках в СРСР серед них праці Є. Д. Твердюкової, Л. Є. Маріненко, А. С. Москвитіної, О. О. Баклажко¹. Однак це питання потребує додаткового вивчення, отже, враховуючи це, метою статті є дослідження ролі ринкової торгівлі в повсякденних життєвих стратегіях селян в 1940–1960-х роках в УРСР на прикладі Чернігівської області.

Внутрішня роздрібна торгівля в СРСР поділялася на державну, кооперативну і колгоспну. Державна торгівля здійснювалася підприємствами та установами міністерств торгівлі СРСР і союзних республік, відділами робітничого постачання деяких галузей народного господарства, а також спеціалізованими торговими організаціями різноманітних відомств. В основному державна торгівля відбувалася через магазини. Кооперативна торгівля в СРСР здійснювалася через систему установ споживчої кооперації, вона включала в себе й заклади громадського харчування. Колгоспну торгівлю вели сільськогосподарські підприємства (колгоспи і радгоспи) і селяни, які продавали частину своєї продукції на колгоспних ринках. Також на базарах торгували містяни, які мали присадибні ділянки. Наприклад, станом на 1950 р., державна торгівля складала 62,9% від внутрішнього роздрібного товарообігу в СРСР, кооперативна – 23,1%, колгоспна (у тому числі й на ринках) відповідно – 14,0%². Однак це лише офіційна статистика, яка не враховувала наявність «поза ринкових» торгівельних відносин, у тім числі й угод безгрошового прямого обміну товарів на продукти харчування, що мали місце в повсякденному житті населення СРСР. Селянство було основним постачальником продуктів харчування на колгоспні ринки. Так, наприклад, від загального обсягу реалізованої продукції через колгоспні ринки на території УРСР у 1952 р. лише 17% товарів були реалізовані колгоспами, решта одноосібними господарствами³. Селяни окрім торгівлі на ринку, реалізовували продукти, продаючи їх державним заготівельним та кооперативним організаціям.

Початок правової регламентації функціонування ринків в УРСР у радянську епоху був покладений рішенням Комісії по внутрішній торгівлі УРСР від 16 січня 1922 р., що було затверджене Постановою РНК УСРСР від 2 лютого 1922 р. «Про порядок створення ринків і базарів та затвердження їх внутрішнього розпорядку», згідно якого затверджувався порядок утворення ринків, їх функціонування, органи, що займались наглядом за ними⁴. Із згортанням НЕПу в 1929 р. базарна торгівля для селян, особливо зерном, була суттєво обмежена, із проведенням суцільної колективізації в СРСР. Легалізація базарної торгівлі відбулась згідно із Постановою ЦВК і РНК СРСР «Про порядок торгівлі колгоспів, колгоспників і самозайнятих одноосібних селян і зменшення податку на торгівлю сільськогосподарськими продуктами» від 20 травня 1932 р. Діяльність ринків регламентувалась «Типовими правилами торгівлі на колгоспних ринках», затвердженими Наказом № 110 Народного комісаріату торгівлі СРСР від 4 березня 1939 р.⁵. Нагляд за базарами здійснювали адміністрації ринків та міліція.

Війна та повоєнна відбудова загострили дефіцит товарів широкого вжитку та продуктів харчування, що змусило державне та партійне керівництво піти на активізацію торгівлі на ринках. Управління торгівлі Чернігівської області у перші післявоєнні роки для забезпечення продуктами харчування міського населення та збільшення прибутків від ринкового збору, давало вказівки дирекціям ринків активно залучати селян та колгоспи до торгівлі на базарах. Для цього проводились виїзди працівників адміністрацій ринків до сіл, де проводились зустрічі з головами колгоспів та сільрад, селянами, з метою агітації за збільшення обсягів вивезення продуктів харчування та інших товарів для продажу на ринки⁶. Практичних результатів ці акції майже не мали, адже колгоспи не завжди могли надати транспорт колгоспникам для підвезення продукції.

У післявоєнний період колгоспні ринки існували в містах, містечках, селищах, при залізничних станціях, їх мережа постійно зростала. У Чернігівській області у 1947 р. функціонувало 48 офіційних ринків, 1949 р. вже 60, у 1952 р. – 68⁷. Нагляд за ринками здійснювали ветеринарна служба, санепідемслужба, адміністрації ринків та відповідні відділи районних управлінь торгівлі при місцевих радах депутатів⁸.

За загальним правилом, ринки починали свою роботу рано-вранці і закінчували о 18–19-й годині. Традиційно так званими «базарними днями» вважались вихідні дні, однак торгівля відбувалась і в інші дні тижня, але в менших масштабах, і тільки на міських ринках Чернігова та найбільших міст області. Масштаби торгівлі були різними. Наприклад, на 5 ринках Чернігова у вихідні дні в 1949 р. торгувало в середньому 800–1500 осіб на кожному, тоді як на Добрянському базарі (райцентр) ця цифра становила 300–500 осіб.⁹ З початком весняно-польових робіт й до настання осені кількість торгуючих колгоспників на базарах зменшувалась, оскільки селяни були змушені працювати у колгоспах та в своїх підсобних господарствах, тоді як в холодну пору року їх кількість зростала¹⁰. Взимку при сильних морозах, в дощові дні через відсутність критих павільйонів на ринках кількість торгуючих зменшувалась, покупців в такі дні також було менше. Гострою проблемою залишалось доставка продукції селянами на ринок, адже власного транспорту колгоспники у переважній більшості не мали. Це питання вирішували по різному. У деяких випадках селяни брали коней з возами в колгоспах, прохали знайомих, що їхали на базар підвезти їх. У кон'юктурному огляді колгоспного ринку м. Бахмача за 1949 р. зазначено, що більшість селян привозять свою продукцію залізницею та гужовим транспортом¹¹. Починаючи з 50-х років, для перевезення невеликих об'ємів товарів масово використовували велосипеди. Ринки, окрім базарів Чернігова, Ніжина та Прилук, не мали власного транспорту.

У післявоєнний період, враховуючи економічну ситуацію, території ринків були погано облаштовані, мали недостатньо павільйонів, прилавків та столів. Санітарний нагляд за якістю продуктів був дуже низький. Не було створено на той час плану розміщення секторів продажу окремих товарів на території ринку, що призводило до того що покупці витрачали багато часу на пошук необхідного товару. Не вистачало вагів для зважування продукції. Ситуація покращилась із введенням Санітарних правил для колгоспних ринків у 1946 р., згідно з нормами яких відбувався ремонт старих та будівництво нових ринків; проводилось розмежування зон продажу різних категорій продуктів (м'ясо та м'ясні продукти, риба та рибні продукти, молоко та молочні продукти, овочі, фрукти та ягоди, жива худоба та птиця, непродовольчі товари); відбувалось обов'язкове розміщення холодильних камер на базарах; створення достатньої кількості рядів яток та столів на ринках; введення систематичного санітарного контролю за якістю продукції; запровадження санітарних книжок для працівників ринків та колгоспів, які торгували на ринку; забезпечення ринків водопостачанням, каналізацією та санвузлами; створення зон паркування для гужового та вантажного транспорту¹². Варто відзначити, що Указом Президії Верховної Ради СРСР від 15 січня 1948 р. було встановлено відрахування 30% від суми разового ринкового збору на ремонт, експлуатацію та управління ринками в спеціальний фонд, що значно покращило матеріальне забезпечення ринків.

Селяни за торгівлю на ринку платили одноразовий ринковий збір, також вносили плату за використання вагів, розрубання м'яса, зважування товару, користування фартухами та гумовими рукавицями, зберігання продукції в холодильних камерах, за дозвіл від ветеринарного лікаря на торгівлю м'ясом та салом, паркування транспорту. Окремо збиралась плата за продаж коней, великої рогатої худоби, свійської птиці живою вагою. Очевидець згадує, щодо своєї участі в тогочасній базарній торгівлі: «Щоб торгувати на ринку ми платили «містове» (ринковий збір за місце на ринку) «базарному» (посадовій особі), і торгували. Пізніше можна було взяти у них (в адміністрації ринку) веса й гирі, для цього оставляли в заставу гроші»¹³.

Дуже часто формувались стихійні ринки, що розміщувались на міських площах та тротуарах, біля залізничних вокзалів, іноді імпровізовані ринки утворювались біля території офіцій-

них. Ці явища розцінювались як «позаринкова торгівля». У таких ситуаціях керівники органів контролю торгівлі та дирекції ринків звертались до міліції, але в більшості випадків це не давало значних практичних результатів. Наприклад, директори ринків скаржились в доповідних записках голові обласного управління торгівлі М. Бухману в 1946 р., що працівники органів НКВС не допомагають в боротьбі із несанкціонованою торгівлею на «толкучках», посиляючись на нестачу вільних кадрів, що призводить до втрати виручки офіційними ринками¹⁴. Непоодинокими були випадки, коли селяни намагались уникнути сплати ринкового збору, завдяки поганому облаштуванню території ринків (відсутність належної кількості облаштованих ларьків, павільйонів, торгових місць, чіткого їх розмежування), вони часто змінювали торгове місце, уникаючи зустрічі із збирачем, або взагалі відмовлялись платити збір¹⁵.

На думку О. Баклажко, базари стали певним культурним феноменом, де панувала «торгаш-на психологія» – обмін або продаж чогось давало можливість отримати щось необхідне¹⁶. Невисокий рівень доходів населення, особливо в перші післявоєнні роки, сприяв, тому що покупці та продавці торгувались до останнього. Дефіцит товарів та їх висока вартість в повоєнний період створили особливу культуру «торгівлі без грошей», продукти, одяг, цінні речі ставали своєрідною валютою¹⁷. До речі офіційно товарообмін на ринку суворо заборонявся й карався штрафом, але це не зупиняло таку торгівлю.

Селяни пояснювали участь в торгівлі на ринках в УРСР в післявоєнний період важкими матеріальними умовами, низьким рівнем заробітної плати, посиленням фіскального тиску з боку держави. Наприклад, респондент згадує щодо причин участі в тогочасній базарній торгівлі: «У те время после войны тяжело было жить. Люди в селе тогда держали и корову, были и свини, куры и гуси, город. Что вырастим, те и продамо, бо жили бедно, грошей много в колхозе не заработаешь»¹⁸. Інший очевидець пригадує: «Бувано торгували на базарі. Треба гроші налог заплатити, батько погрузить пару мішків зерна, жито, пшеницю, поїде на Борзну продасть на базарі, щось заробить»¹⁹. Отже, для селян роздрібна торгівля з містом давала можливість отримати, кошти необхідні для існування, адже на трудовні платили дуже мало грошей, в більшості зароблене виплачували сільськогосподарською продукцією, і то скоріше за все в кінці року. Збільшення виплати в грошовому еквіваленті заробітної плати колгоспникам розпочалось лише в середині 1950-х років.

Ціноутворення на продукцію, що реалізувалась на колгоспних ринках, залежало від її походження. Ціни на товари, що продавались установами державної та кооперативної торгівлі встановлювались державою; ціни на продукцію, що реалізувалась колгоспами встановлювались їх керівництвом; селяни мали право продавати продукцію, за цінами, що склались на ринку²⁰. У перші післявоєнні роки ціни на колгоспних ринках були набагато вищими ніж у закладах державної та кооперативної торгівлі, адже відчувався гострий дефіцит продуктів харчування в містах, а селяни змушені виконувати обов'язкові норми поставки сільськогосподарської продукції державі та були обкладені високими податками, що аж ніяк не сприяло активізації торгівлі на колгоспних ринках. Як наслідок, у перші післявоєнні роки продуктивний ажіотаж в СРСР лише зростав, особливо із відміною карткової системи отримання продуктів у 1947 р. Однак протягом 1948–1950 рр. ціни на основні товари на колгоспних ринках зростали повільно або навіть знижувались на певні категорії товарів, їх поступове зростання розпочалось лише із початком 1950-х років. Селяни намагаючись виручити за вирощену продукцію якнайбільше продавали дорожче ніж колгоспи або держава. Наприклад, колгоспники на базарах в 1952 р. продавали свою продукцію в середньому по СРСР на 17% дорожче ніж колгоспи²¹. Це можна

пояснити, тим що обсяги продукції реалізованої колгоспами складала менше п'ятої частини від загальної кількості реалізованих товарів, що давало можливість селянам, як основному постачальникові, впливати на формування цін на товари на ринках та заробляти на цьому. Традиційно міське населення сприймало ціни на товари на колгоспних ринках як завищені, але це не призводило до зменшення їх популярності. На території регіону ціни на базарах Чернігова, Ніжина, Прилук, Новгород-Сіверська, Щорса були на 10–15% вище ніж в середньому по області²². Це пояснювалось тим, що в цих найбільших містах попит на продукцію був вищим і витрати для селян на транспортування продукції були більшими.

Помітною тенденцією 1950–1960-х років став виїзд селян для торгівлі на базари за межі Чернігівської області, для отримання максимального прибутку та придбання необхідних, дефіцитних товарів. Селяни виїжджали на ринки Києва, Гомеля, Москви, Ленінграду, де були більш вигідні умови для продажу, що зменшувало обсяги реалізованої продукції в регіоні.²³ Очевидець тих часів щодо цього явища пригадує: «Були такі, що возили смородину й клубніку аж в Москву»²⁴. У той же час на базарах Чернігова, Ніжина можна була зустріти торгуючих селян із сусідніх областей УРСР, БРСР та РСФРР²⁵.

В умовах відносно вільного ціноутворення на товари на базарах постійним явищем була спекуляція, як сільськогосподарськими так і промисловими товарами. Наприклад, дуже часто куплені за державними цінами товари перепродувались на базарах дорожче. Наприклад, заступник керівника обласного управління торгівлі М. Дихно у своїй доповідній записці міністру торгівлі УРСР зазначав, що тільки за третій квартал 1947 р. на ринках м. Чернігова було виявлено 8 випадків спекуляції вином, пивом, милом, панчохами, вершковим маслом, крупами, з осіб які займалися цією діяльністю троє були місцевими колгоспниками²⁶.

Непоодинокими були випадки перепродажу сільськогосподарської продукції. Селяни продавали свої товари особам, які постійно торгували на ринку. Це вважалось порушенням законодавства, адже дозволялось торгувати лише особисто колгоспникам²⁷. Наприклад, лише у кон'юнктурному огляді Семенівського колгоспного ринку за 3-й квартал 1949 р. зазначено, що було виявлено 5 фактів перепродажу товарів. Особи, що займалися цією діяльністю, були покарані позбавленням волі строком від 3 до 8 років за «дрібну спекуляцію»²⁸.

Асортимент товарів на колгоспних ринках був дуже різноманітним, це були не лише продукти харчування. На базарах нерідко торгували й містяни, які продавали різноманітні товари (тканини, мило, одяг, взуття), особливо це було помітно в перші повоєнні роки. На базарах того часу можна було зустріти кустарів, які продавали свої вироби різноманітних промислів та ремесел (гончарний посуд, вироби з дерева, взуття власного виготовлення, кінську зброю). У переважній більшості селяни торгували сільськогосподарською продукцією, в основному це були зерно та зернові продукти, свіжі овочі та фрукти, м'ясо й сало, молоко та молочні продукти. Наприклад, інформант, щодо тогочасної ринкової торгівлі, зазначає: «Грошей в колгоспі мало платили, а все зерном, то ми те зерно на базарі продавали»²⁹. У 1946–1947 рр. держава навіть заборонила торгівлю зерном та зерновими продуктами для колгоспів та селян аби заготовити більше цієї продукції. Також можна було купити на ринках області різні соління, мед та продукти бджільництва, свіжі та сушені гриби, тютюн і махорку, домашнє вино, що привозились селянами для продажу³⁰. Респондент пригадує, щодо асортименту товарів, якими торгували в ті часи колгоспники: «Продавали ми (селяни) на базарі різні продукти: яйця, молоко, сир, сметану, овочі, м'ясо, сало, махорку»³¹. Також колгоспники торгували на ринку в післявоєнні роки не тільки продуктами харчування, а й сіном, соломомою дровами. Нерідко селяни на ринку

продавали коней, корів, кролів, свиней та свійську птицю (курей, качок, гусей) живою вагою³². Поширеним явищем на базарах в ті часи була нелегальна торгівля самогоном, з нею адміністрації ринків разом із міліцією вели постійну боротьбу.

Згідно офіційної статистики на одну сім'ю колгоспників в середньому по СРСР у 1956 р. припадало реалізованого на ринку зерна, борошна та круп – 110 кг., картоплі – 127 кг., інших овочів – 67 кг., фруктів та ягід – 21 кг., м'яса та сала – 14 кг., молока – 38 л., яєць – 91 шт.³³. Ці дані були вищими ніж цифри напередодні війни. Поступове зростання об'ємів реалізованої продукції селянами на колгоспних ринках в післявоєнні роки йшло врозріз із політикою керівництва СРСР, яке вважало, що з часом приватні економічні відносини зникнуть повністю разом із колгоспними ринками. Уряд СРСР на чолі із М. С. Хрущовим у 1959 р. розпочав кампанію поступової ліквідації приватних підсобних господарств: було заборонено тримати велику рогату худобу в містах і робітничих селищах; скорочено розміри присадибних ділянок у майже в 2 рази; обмежено можливість володіти худобою селянськими підсобними господарствами, збільшено податкові ставки на власників корів. Зазвучали лозунги про важливість суспільних господарств та шкідливість приватних селянських господарств, нерідко в засобах масової інформації головними ворогам «соціалістичного устрою» проголошували «спекулянтів та тунеядців», що торгують на ринках, нерідко до них зараховували й селян. Доля товарообігу продуктів харчування в роздрібній торгівлі, яка припадала на колгоспні ринки зменшилась із 1955 р. – 8,7 %, до – 4,5% у 1960 р.³⁴. Така політика разом із іншими невдалими аграрними реформами дуже швидко дала про себе знати, вже у 1962 р. ціни на основні продукти харчування в закладах державної та кооперативної торгівлі зросли на 25–30 %, тоді як на колгоспних ринках збільшились в 1,5–2 рази, що відразу позначилось на купівельній спроможності населення. Продовольча криза в СРСР, що розпочалась в 1962 р. призвела до появи практики закупівлі зерна закордоном, ці обставини призвели до послаблення тиску на підсобні селянські господарства, що забезпечували й надалі додаткове надходження продуктів харчування для населення міст та містечок із сіл до кінця існування СРСР.

Якщо в місті відчувався дефіцит продуктів харчування, особливо в перші післявоєнні роки, та їх відносно невеликий асортимент, то в селі існувала проблема забезпечення промисловими товарами. Магазинів у післявоєнний період у сільській місцевості було досить мало, в них досить часто були відсутні окремі категорії товарів чи відчувався їх дефіцит, тому за багато чим селянам доводилось їздити до міста. Купували потрібні товари, не лише в магазинах, але й на базарах. У післявоєнні роки розпочалась кампанія за розміщення магазинів та торгових точок установ та закладів державної та кооперативної торгівлі на ринках для проведення так званої «зустрічної торгівлі». Наприклад, респондентка згадує про роки післявоєнної відбудови: «Як виходила я заміж. треба було мені плаття гарне. То я взяла мішок муки, повезла на базар, продала, на гроші купила собі плаття, матерії (сукно) і кофтину»³⁵. Серед товарів, які користувались популярністю серед селян було цукор, свіжа риба, взуття, готовий одяг, посуд, меблі, сільськогосподарський інвентар, будівельні матеріали, інші промислові товари, однак попит на них не завжди задовольнявся в повному обсязі³⁶.

Окрім того, в кінці 1940-х років на базарах області почали з'являтися мережа закладів із побутового обслуговування населення: майстерні з ремонту одягу, взуття, годинників; перукарні; фотоательє³⁷. Для селян, це давало можливість задовольнити свої потреби, адже в сільській місцевості таких установ практично не було.

Ринок, особливо в перші післявоєнні роки, залишався криміногенним місцем. Непоодинокі-

ми були випадки вчинення крадіжок, пограбувань. Фіксувались випадки, коли на ринках торгували краденими речами. Як наслідок, Виконавчий комітет Чернігівської обласної ради депутатів трудящих Постановою від 19 серпня 1945 р. «Про міри благоустрою і покращення роботи колгоспних ринків», зобов'язав керівників районних відділів міліції організувати постійні пости чергування на території базарів³⁸.

Популярність колгоспних ринків серед міського населення області була спричинена кількома обставинами: відсутність черг; наявність широкого асортименту товарів порівняно із магазинами; свіжість продуктів харчування; можливість прямого обміну сільськогосподарської продукції на промислові товари; відсутність фіксованих цін, що давало змогу «торгуватись до останнього». Для багатьох базар перетворився на місце де можна було не тільки купити необхідне чи щось продати, а тут можна було обговорити останні новини та плітки або навіть просто прогулятися ознайомившись із асортиментом товарів.

У структурі доходів сім'ї колгоспників торгівля на ринку в 1940–1960-х роках займала важливе місце. Наприклад в 1952 р., згідно даних офіційної статистики, 52% доходів селянська родина отримувала від свого особистого господарства, тобто від реалізації вирощеної продукції, у 1956 р. цей показник знизився до 45%³⁹. Тенденція до зменшення мала місце і в наступні роки, що було пов'язано із зростанням заробітної оплати колгоспників та покращенням їх матеріального забезпечення. Однак враховуючи, що із сумарного доходу сім'ї селянина в середньому по СРСР на 1956 р. 56% прибутку припадало на натуральний дохід від отриманої на трудовні та вирощеної у підсобному господарстві для своїх потреб продукції, тоді як лише 44% лише складала прямі грошові надходження, отримані шляхом від оплати праці й реалізації продукції на колгоспних ринках та державним і кооперативним організаціям⁴⁰. Згідно офіційної статистики, у 1956 р. на одну селянську сім'ю а в середньому по СРСР сумарний дохід в грошовому еквіваленті складав 7628 крб., з них дохід за продану вирощену продукцію становив 2622 крб., а власне прибуток від продажу сільськогосподарських товарів на колгоспних ринках – 2082 крб., решта – 540 крб., припадало на реалізовану продукцію державним та кооперативним організаціям⁴¹. Тобто дохід сім'ї колгоспників на 27,3% складався із коштів отриманих від торгівлі на колгоспних ринках. У той же час, обсяг грошових надходжень від базарної торгівлі в структурі доходів сім'ї колгоспників зменшувався порівняно із довоєнним періодом. Так згідно офіційної статистики у 1940 р. цей показник складав 50,6% в середньому по СРСР, у 1952 р. – 36,8%, у 1955 р. – 32,0%, у 1956 р. вже 27,3%⁴². Однак все ж майже третина отриманих коштів надходила від торгівлі на колгоспному ринку, що свідчить про значну роль базарної торгівлі у повсякденних життєвих стратегіях селянства в досліджуваний період. Базарна торгівля була одним з головних джерел прямих надходжень грошей до сімейного бюджету в другій половині 1940-х – першій половині 1960-х років.

Отже, базарна торгівля в після воєнні роки була невід'ємним елементом радянського повсякдення, як для селян, так і для містян, в силу багатьох обставин, залишаючись джерелом наповнення бюджетів сімей колгоспників та джерелом додаткового забезпечення продуктами харчування для міського населення. Для селян в повоєнні роки базарна торгівля була способом отримати грошові кошти для оплати податків, у ситуації коли фіскальний тиск на підсобні господарства значно зріс, а оплати праці в колгоспі не вистачало для задоволення матеріальних потреб. Зменшення ролі ринкової торгівлі у наповненні бюджету селянських родин в 1950–1960-х роках відбулось внаслідок зростання грошової оплати праці в колгоспі, обмеження ведення підсобних господарств та покращення забезпечення продуктами харчування місь-

кого населення. Базарна торгівля стала елементом повсякденного життя радянських людей у зв'язку з хронічним дефіцитом багатьох товарів. Непослідовна й невдала політика керівництва держави в аграрному секторі економіки країни призвела до дефіциту багатьох товарів та попиту на продукти харчування в міського населення до кінця існування СРСР, підтвердженням чого була активна торгівля на колгоспних ринках. По-суті, колгоспні ринки були місцем збереження ринкових відносин в державі із соціалістичним устроєм, яка ігнорувала та обмежувала капіталістичні відносини в цілому, але через об'єктивні обставини змушена була піти на збереження базарної торгівлі.

¹ Твердюкова Е. Д. Колхозная торговля Ленинграда 1930-х годов // Весник Санкт-Петербургского государственного университета: науч. журн. – 2007. – № 4 – С. 126–132; Мариненко Л. Е. Колхозная торговля как источник доходов сельского населения в 1930-е гг. // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – Тамбов, 2014. – № 10. – Ч. 1. – С. 104–106. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gramota.net/materials/3/2014/10-1/27.html>; Москвитина, А. С. Рыночная торговля в Красноярском крае в послевоенный период (1945–1957 гг.) // Молодежь и наука: сборник материалов X Юбилейной Всероссийской научно-технической конференции студентов, аспирантов и молодых ученых – Красноярск, 2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://conf.sfu-kras.ru/sites/mn2014/directions.html>; Баклажко О. О. Базарна торгівля в повсякденних стратегіях мешканців Чернігова в 1943–1945 рр. // Гуманітарний журнал. – 2013. – № 3. – С. 133–136. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gumj_2013_3_15

² Народное хозяйство СССР за 1913–1956 гг.: краткий статистический сборник / ЦСУ СССР. – М., 1957. – С. 135.

³ Советская торговля: статистический сборник / ЦСУ СССР. – М., 1964. – С. 77.

⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 423. – Оп. 1. – Спр 9. – Арк. 2.

⁵ Типовые правила торговли на колхозных рынках утв. Приказом Наркомторга СССР № 110 от 4 марта 1939 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://istmat.info/node/23680>

⁶ Держархів Чернігівської області. – Ф. Р-5050. – Оп. 1. – Спр 360. – Арк. 116.

⁷ Там само. – Арк. 47.

⁸ Санитарные правила для колхозных рынков утвержденные Народным комиссариатом здравоохранения СССР, Народным комиссариатом торговли СССР от 9 ноября 1945 года. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lawru.info/dok/1945/11/09/n1194015.html>

⁹ Держархів Чернігівської області. – Ф. Р-5050. – Оп. 1. – Спр. 360. – Арк. 25.

¹⁰ Там само. – Арк. 135.

¹¹ Там само. – Арк. 215.

¹² Санитарные правила для колхозных рынков утвержденные Народным комиссариатом здравоохранения СССР, Народным комиссариатом торговли СССР от 9 ноября 1945 года. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://lawru.info/dok/1945/11/09/n1194015.html>

¹³ Записав Кузьменко В. М. 12 жовтня 2015 року в с. Халимонове Бахмацького району Чернігівської області від Дулі Любов Миколаївни 1940 року народження

¹⁴ Держархів Чернігівської області. – Ф. Р-5050 – Оп. 1. – Спр. 71. – Арк. 29.

¹⁵ Там само. – Арк. 53.

¹⁶ Баклажко О. О. Базарна торгівля в повсякденних стратегіях мешканців Чернігова в 1943–1945 рр. // Гуманітарний журнал. – 2013. – №3. – С. 135. [Електронний ресурс] – Режим доступу http://nbuv.gov.ua/UJRN/gumj_2013_3_15

¹⁷ Там само. – С. 136.

¹⁸ Записав Кузьменко В. М. 12 жовтня 2015 року в с. Глибоке Бахмацького району Чернігівської області від Кобець Ганни Григорівни 1938 року народження.

¹⁹ Записав Кузьменко В. М. 12 жовтня 2015 року в с. Шаповалівка Борзнянського району Чернігівської області від Логвин Горислави Василівни 1939 року народження.

²⁰ Типовые правила торговли на колхозных рынках утв. Приказом Наркомторга СССР № 110 от 4 марта 1939 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://istmat.info/node/23680>

- ²¹ О продаже сельскохозяйственных продуктов и ценах на колхозных рынках в 1952 году / Статистический бюллетень ЦСУ СССР №1(211) 7 января 1953 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://istmat.info/node/39969>
- ²² Держархів Чернігівської області. – Ф. Р-5050. – Оп. 1. – Спр.686. – Арк. 5.
- ²³ Там само. – Спр. 679. – Арк. 70.
- ²⁴ Записав Кузьменко В. М. 27 жовтня 2015 року в с. Халимонове Бахмацького району Чернігівської області від Собори Віри Миколаївни 1930 року народження
- ²⁵ Держархів Чернігівської області. – Ф. Р-505. – Оп. 1. – Спр. 679. – Арк. 71.
- ²⁶ Там само. – Спр 229. – Арк. 35.
- ²⁷ Типовые правила торговли на колхозных рынках утв. Приказом Наркомторга СССР № 110 от 4 марта 1939 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://istmat.info/node/23680>
- ²⁸ Держархів Чернігівської області. – Ф. Р-5050. – Оп. 1. – Спр. 380. – Арк. 36.
- ²⁹ Записав Кузьменком 18 жовтня 2015 року в с. Бахмач-1 Бахмацького району Чернігівської області від Шульгана Миколи Івановича 1932 року народження.
- ³⁰ Держархів Чернігівської області. – Ф. Р-5050. – Оп. 1. – Спр. 686. – Арк. 5.
- ³¹ Записав Кузьменко В. М. 27 жовтня 2015 року в с. Халимонове Бахмацького району Чернігівської області від Собори Віри Миколаївни 1930 року народження
- ³² Держархів Чернігівської області. – Ф. Р-5050. – Оп. 1. – Спр. 71. – Арк. 60.
- ³³ Советская торговля: статистический сборник / ЦСУ СССР. – М., 1964. – С. 79.
- ³⁴ Там само. – С. 78.
- ³⁵ Записав Кузьменко В. М. 12 жовтня 2015 року в с. Халимонове Бахмацького району Чернігівської області від Семеренко Марії Іванівни 1936 року народження.
- ³⁶ Держархів Чернігівської області. – Ф. Р-5050. – Оп. 1. – Спр.71. – Арк. 59.
- ³⁷ Там само. – Спр. 229. – Арк. 118.
- ³⁸ Там само. – Арк. 19.
- ³⁹ Бюджеты колхозников, рабочих, инженерно-технических работников и служащих / ЦСУ СССР – М., 1957. – С. 25. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://istmat.info/files/uploads/22118/byudzhety_sssr_obshchie_byudzhety.pdf
- ⁴⁰ Там само. – С. 26.
- ⁴¹ Там само. – С. 27.
- ⁴² Там само.

В статье раскрывается роль торговли на колхозном рынке в повседневной жизни крестьянства УССР в середине 1940-х – в начале 1960-х годов по материалам Черниговской области. Рассмотрены причины, которые способствовали участию крестьян в торговле на базарах. Проанализированы особенности ведения рыночной торговли в исследованный период. Освещен тогдашний ассортимент товаров на рынке, вопросы ценообразования, транспортировки товаров крестьянами для торговли.

Ключевые слова: колхозный рынок, базар, торговля, крестьянство, товары, сельскохозяйственная продукция.

The article deals with the role of trade at collective farm market in everyday life of farmers of Ukrainian SSR in the middle of 1940s – early 1960s in accordance with data of Chernihiv region. Reasons which contributed to farmers' participation in trade at the markets have been addressed. Peculiarities of market trade during this period of time have been analyzed. Variety of goods, the issue of price formation, transportation of goods for farmers' trade in those times have been studied.

Keywords: collective farm market, market, trade, farmers, goods, farm products.

РОСІЙСЬКА БІДНІСТЬ З ТОЧКИ ЗОРУ ІСТОРІЇ МЕНТАЛЬНОСТЕЙ

В статті наголошується на необхідності підвищення ролі істориків та їхніх досліджень в інформаційному протистоянні з Росією у тій гібридній війні, яку вона веде проти України та інших країн. Увага звертається на можливості історії ментальностей. Виходячи із її засад, розглядаються обставини, що зумовили специфіку російської цивілізації і виявилися в феномені бідності. Парадокс полягає у тому, що Росія є водночас і багатогою, і бідною. Ресурси розподіляються вкрай нерівномірно, що створює значне соціально-психологічне напруження. Проте впродовж століть відпрацьовано механізми його послаблення, що використовуються і сучасним російським керівництвом. Зокрема, це нагнітання агресивності, спрямованої назовні. Висвітлення зазначених обставин необхідно використовувати українській контрпропаганді.

Ключові слова: історія, ментальність, бідність, російська цивілізація, природно-кліматичні фактори, православна церква, гібридна війна.

Нині для нашої держави надзвичайно зростає значення роботи фахівців в галузі історичної науки. Головне призначення історика – допомагати розумінню сучасності через осмислення минулого. Це необхідно для формування стратегії і тактики розвитку як на рівні держави, так і на рівні окремої особи. Важливе усвідомлення тих обставин, що склалися історично і продовжують діяти на сучасному етапі, впливаючи на державну політику і особисту поведінку. Впродовж тривалого часу у вітчизняній історіографії переважала увага до політичних і соціально-економічних факторів, які визначали поступ тієї чи іншої спільноти. Під тиском «єдино вірного вчення» і «ідеологічної одностайності» радянських часів не одержали належного розвитку історична психологія а також історія ментальностей. В цьому плані ситуація надто відрізняється від досягнень наших закордонних колег. Хоча не можна сказати, що ніяких спроб в цьому плані не робилося¹.

Іншою обставиною, яка зумовлює значущість ролі українських істориків, є важливість протидії російській пропаганді, яка потужно задіяна у гібридній війні проти України та інших країн світу, – наголосив Президент України П. Порошенко під час виступу перед студентами-істориками КНУ імені Тараса Шевченка 6 жовтня 2016 р. Наші суперники всіляко використовують можливості впливу саме на ментальні підвалини як свого народу, так і психологію решти народів, зокрема, українства. На жаль, Міністерство інформаційної політики, Держтелерадіо, інші відповідні інституції у своїй діяльності не належним чином звертають на це свою увагу і увагу споживачів свого інформаційного продукту. Ймовірно через те, що у підготовці працівників названих агенцій останніми роками послаблена саме історична підготовка, а також акцент на ролі історії в ідеологічному протистоянні з нашим північно-східним суперником.

Історія ментальностей, зокрема, російської, дає безліч відповідей на складні питання сучасності. Серед них – про сутність російської бідності та її вплив на ситуацію в країні і навкруги. Висвітленню названої проблеми присвячено пропонувану до уваги розвідку.

Бідність не є унікально російським феноменом, проте російська злиденність відрізняється від нестач в інших країнах. Її профіль соціологи визначають так: безробітні, працівники з низькою оплатою праці, неповні родини і багатодітні сім'ї, молодь, пенсіонери, інваліди, мігранти, біженці. В інших країнах контингент незаможних теж складається з перелічених категорій населення. Однак в Росії – свої особливості. Вони стали предметом досліджень російських науковців². У їхніх студіях вказується, що більш ніж дві третини населення бідують в країні, яка вважається найбагатшою за ресурсами в світі. В Російській Федерації оформилася особлива бідність: незаможними є працюючі люди, значна частина яких має високу освіту і кваліфікацію. Їх вже назвали «новими бідними». За умов кризи, в яку занурюється РФ, чисельність «соціально вразливих» зростає, що становить загрозу не тільки національній безпеці, а й безпеці інших країн, можна сказати, усього світу. Бажаючи відвернути увагу свого населення від цієї гострої проблеми, Кремль вдається до агресивної зовнішньої політики. Вже стала крилатою фраза відомого кінорежисера А. Кончаловського: «Росія живе від війни до війни, прагнучи приховати свою убогість».

Агресія Москви спрямована і на Україну. Вона поєдналася із сепаратистськими настроями в Криму і на Сході нашої країни. Зайве казати, що тамтешні мешканці у більшості своїй прагнули приєднатися до Росії. Відчайдушні заклики «Путін, прийди!» зумовлювалися не стільки політичними, скільки економічними міркуваннями. Люди сподівалися на значно більші, ніж в Україні зарплати і пенсії, оскільки були переконані, що «Росія – багата країна». Неабияку роль у тому, що вони вітали агресію, відіграла інформаційна складова гібридної війни з боку Росії. В ній втілювалася одна з рис російського національного характеру: не бути, а здаватися. А ще такий візантійський елемент, як введення в оману іншої сторони, засліплення удаваною величчю і багатством, аби привернути на свій бік. Від часів Візантії, спадкоємницею якої стала Московія, прийнявши після Константинополя ідею єдиної справжньої царственості («Москва – третій Рим»), брехня посідає чільне місце в російському арсеналі засобів впливу.

Тобто, країна не багата, а бідна? Однією з провідних рис цієї спільноти від давнини до сучасності є суперечливість. Про це писав російський філософ М. Бердяєв: «Росія – країна великих контрастів здебільшого, – ніде немає таких протилежностей висоти і ницості, блискучого світла і первісної темряви... неосяжна велич Росії та особливості її історії породили небачені контрасти і протилежності»³. У даному випадку суперечливість виявляється у тому, що Росія і багата, і бідна водночас.

Дійсно, Московія багата територією, запасами енергоносіїв, інших природних ресурсів. Дійсно, російська столиця вражає світ своїм блиском, а «нові росіяни» шокують іноземців своїми розкошами. Дійсно, середня зарплата донедавна в два – три рази перевищувала українську. Але «середня температура по лікарні» складалася із показників Москви і периферії. Остання ж тривалий час перебуває у стані стагнації, коли на спустошених просторах жевріють руїни без газу, водопроводу і каналізації. Взимку в домах на смерть замерзають старі люди, а по телебаченню закликають збирати гроші на дрова для пенсіонерів. Незаперечно, сприятлива світова кон'юнктура на енергоносії впродовж 14 років дала змогу дещо підвищити рівень зарплат та соціальних виплат, проте 2015 рік поклав цьому край. Закриваються заводи, скорочуються штати працівників, урізаються і тривалий час не виплачуються зарплати, скасовується індек-

сація пенсій на тлі постійного зростання цін та комунальних тарифів. Чисельність незаможних громадян зростає. Серед росіян все частіше спостерігається невдоволення витратами на утримання Криму і ДНР-ЛНР, тобто стосовно тих, хто сподівався на свій шматок пирога, який останнім часом має тенденцію до катастрофічного зменшення.

На одній шостій частині суходолу утворилася особлива цивілізація. Історія свідчить, що специфіка тієї чи іншої цивілізації визначається насамперед двома факторами: природою і пануючою релігією. Цими факторами зумовлюється і лад життя з усіма його складовими. Наразі доречно говорити про етос – сукупність норм, зразків, ціннісних орієнтацій, які фактично регулюють діяльність людей. Звичайно, типи етосу сильно варіюються в залежності від країни, етносу, ділової та організаційної культур і типу особистості. Проте у кожному соціумі, великому чи малому, є домінуючий етос. На нього також визначальним чином впливають природа і релігія.

Всі цивілізації починались як аграрні. Власне, сама поява цивілізації як такої зумовлювалася складанням осілості на основі землеробства. Особливості його ведення сильно залежали від природно-кліматичних умов. Російські не можна назвати сприятливими. На величезних просторах країни переважна більшість територій відноситься до зони негарантованого ведення сільського господарства. Підраховано, що сільськогосподарський цикл тут триває в середньому 180 днів на рік. Природа привчила російську людину до надмірної короточасної напруги своїх сил, до того, щоби працювати швидко, гарячково, російською мовою «споро». З іншого боку, не сформувалася звичка до розміреної і постійної праці, як у більшості інших спільнот як Заходу, так і Сходу. Життя російського селянина прилаштовувалося до природно-кліматичних циклів. Наприклад, в багатьох губерніях селяни майже усю зиму спали, а харчувалися один раз на добу. Взимку темнішає рано, електрики не було (чимало сіл сучасної Росії мають з нею проблеми), дрова і харчі треба було економити, сили берегти.

Вживати за таких умов по одинці було складно. Російська цивілізація належить до комунального типу цивілізацій, тобто таких, де основною чарункою суспільного устрою була община. Общинність – втілення колективізму (за часів СРСР – «основа основ» радянського способу життя). Колективізм як норма людських відносин в рамках російської цивілізації має певні особливості. Насамперед, це тривала общинна традиція. Община несла відповідальність за всіх. Общинник не вповні відповідав навіть за себе. Общинність, колективізм – це протилежність індивідуалізму, тобто невизнання цінності людської особистості та її інтересів. Врешті решт, презирство до особистості, що є протилежністю настановам цивілізацій Заходу. Якщо в західних спільнотах людина прагнула виявити свої кращі сторони, показати себе, в російській общині склалася настанова «бути, як всі, не висовуватися». Типові вирази, що мають зтягти людину до низу: «Тебе что, больше всех надо? Ишь, какой умный выискался!» Врешті решт сформувалося негативне ставлення до людської особистості. Людські втрати ніколи не зупиняли ані владу, ані тих, хто їй корився. Нині часто можна почути: «Так, війна буде! Нехай ми загинемо, але наб'ємо морди америкосам!». Це ще раз вказує на те, що в Росії панує усвідомлення першості спільноти і вторинності особи. Можна згадати слова дуже популярної за радянських часів пісні «Была бы страна родная – и нету иных забот!», тобто готовність йти на будь-які жертви і виправдовувати будь-які втрати.

Якщо говорити про бідність, то поширена серед розвинених країн протестантська свідомість вважає її або карою Божою, або хворобою. Психічною: нездатністю розпорядитися наявними ресурсами. Чи цінує багата Росія свої людські ресурси, не кажучи про чужі? В наш час це питання можна поставити у зв'язку із політикою Москви по відношенню до Чечні, Грузії, України, Сирії.

У комунальній цивілізації особа не може протиставляти свої права колективу. Насамперед це стосується прав власності, зокрема на землю. На відміну від Європи і Америки, де право на приватну власність є головною несучою конструкцією суспільного устрою, в російській цивілізації, подібно до цивілізацій стародавнього Сходу, існувала система «влада-власність». Буквально: земля належить верховному правителю – царю, він її за службу надає своїм дворянам, ті передають її у користування за виконання певних оброків і сплати податей своїм покріпаченим селянам, об'єднаним в общини.

При чому час від часу земля перерозподілялася між общинниками. Від 1893 р. перерозподіл землі в общині став здійснюватися через кожні 12 років. Можна побачити, що усі головні події російської історії XX ст. так чи інакше пов'язані із переділами, які проводилися у 1905 р. (перша російська революція), 1917 р. (революції лютнева і жовтнева), 1929 р. – початок сталінської колективізації, коли скасували приватну власність на землю і селяни вдруге були покріпачені. Колективізація знищила куркульство, тобто тих, хто волів жити заможніше, ніж інші. Можливість реалізації таких намірів давала допущення приватновласницьких відносин, проте радянська влада їх знищила як підривні.

Негарантованість приватної власності і безпеки приватного власника – давня російська традиція від часів кріпацтва до «ночі довгих ковшів» (знесення маси кіосків у Москві у лютому 2016 р.), яка є одним з пояснень бідності. Головним наслідком російського історичного процесу, що продовжує впливати на сьогодення, є панування селянської свідомості, яка завжди мріяла про свою землю, та майже ніколи не одержувала омріяного.

Хоча більшість сучасного населення є городянами, проте це городяни у першому чи другому поколінні із селянською психологією. Наочний приклад: чому люди на вулицях часто кидають недопалки, обгортки або лушпиння не в урни, а собі під ноги? Тому що такі особливості сільської побутової культури, і досі важко звикнути до нового середовища. Селянська етика зберігається не тільки серед тих, хто працює на землі, її додержуються і ті, хто працює на заводах чи в офісах. Можна забути своїх селянських предків, але сповідувати ті ж самі цінності, наприклад, принцип довіри тільки до найближчих, бажано родичів або друзів. Ось чому в Росії такий поширений непотизм.

Зворотнім боком медалі є те, що в Росії не склалося буржуазної свідомості. Селянська свідомість в країнах південно-східної Європи та в Росії збереглася значною мірою через візантійську спадщину. В країнах християнства візантійського зразка буржуазія як політичний та економічний клас почала складатися принаймні на п'ять сторіч пізніше, ніж у Західній Європі. Свою роль також відіграли ті обставини, що передумови виникнення буржуазної свідомості були знищені татаро-монгольською навалою, а потім калькуванням Московією типової східно-деспотичної моделі, основою якої і була система «влада-власність».

Община (колгосп) виступала посередником у відносинах людини і влади, чи то її втілював поміщик, чи держава. Саме в ній закладалися ментальні підвалини росіян на століття. Від Візантії походить російське переконання: «А що я можу, я – людина маленька». В результаті: уникання відповідальності, перекладання її на інших, несамотійність, слабка здатність до самоорганізації, а отже, пасивність і терплячість. Небажання брати на себе відповідальність через впевненість у тому, що життя визначається зовнішніми силами, є однією з провідних рис авторитарного характеру, який також є дуже суперечливим. Про це в свої книзі «Втеча від свободи» писав Е. Фромм. З одного боку, авторитарній особистості притаманне відчуття власної неповноцінності, безпорадності, ницості, а з іншого – бажання поставити інших, більш «слаб-

ких» людей в залежність від себе, прагнення знущатися над ними⁴. Авторитарна особистість є носієм авторитарного синдрому, основні характеристики якого, аналізував Т. Адорно⁵. Це – нав'язлива ідея величчя, ірраціональне ставлення до влади, сліпа віра в авторитет і небажання критично оцінювати керівника країни, пошук зовнішнього ворога і самоствердження за рахунок слабкого, тобто готовність нападати на те, що здається слабким і у суспільному відношенні прийнятне в якості жертви.

Усі ці симптоми авторитарного синдрому легко виявити у переважній більшості сучасних росіян від президента до звичайного пенсіонера. Наприклад, перекладати відповідальність на «ворогів народу». Так у зниженні рівня життєвого рівня людей В. Путін наприкінці грудня 2015 р. звинуватив спекулянтів, які підняли ціни на продукти, товари і послуги. А старі люди у російській глибинці звинувачують президента США у тому, що вони невчасно одержують свої пенсії. Ходить приказка: «Росіяни ніколи не жили так погано, як при Обамі». Це він «заважає російській державі піклуватися про своїх громадян».

Треба зазначити, що серед характерних рис російського національного характеру – патерналізм та етатизм. Інакше кажучи, покладання на те, що держава має надавати людям необхідне для життєзабезпечення. Вважається, що у 2000 р. В. Путін уклав із населенням негласний соціальний контракт: я вам безпеку і підвищення рівня життя, а ви погоджуєтесь із обмеженням прав і свобод. Проте вже у 2004 р. президент у своєму зверненні аргументував відмову від державного патерналізму, за чим розпочалися реформи у сферах охорони здоров'я, пенсійна, муніципальна, освіти та ін., тобто держава знімала з себе значний тягар із соціального забезпечення населення. За умов теперішньої кризи ситуація все більше погіршується і з безпекою, і з правами, і з життєзабезпеченням. Тобто бідність зростає.

Авторитаризм Е. Фромм називає одним з механізмів «втечі від свободи». Свобода – це можливість вибору. Західна ментальність наполягає на відповідальності за нього. Російська – ухиляється. Пошуки бога, царя, героя і поклоніння йому – втілення прагнення втекти від свободи, перекласти відповідальність на когось. А також нехтувати виконанням обов'язків. Ніде в світі немає таких широких можливостей уникати роботи, красти казенне, підміняти справу словами, а слова не вважати справою, як в Росії. Суспільство невибагливе до людини, а людина невибаглива до себе. Звичайна справа – обдурити когось. Пройдисвіти навіть викликають захоплення.

Це на Заході від часів давнього Риму «*Dura lex, sed lex*» (суворий закон, але закон), а в Росії до законів ставляться зневажливо. Народні прислів'я: «Закон, что дышло: куда повернешь, туда и вышло» або: «Чья власть, того и сласть». Той, хто дозволяє собі обходити закон, не засуджується, навпаки. Це стосується і корупціонерів, які хизуються закордонними і місцевими маєтками, і кримінальних елементів, які демонструють свої татуювання як культурні символи.

Справа в тому, що з історії відомі дві форми соціальної організації. В основі першої – закон, в основі другої – ієрархія. Росія ґрунтується на другій. Ієрархія визначає розподіл ресурсів, віддаючи перевагу власній користі можновладців і обділяючи широкий загал. В результаті у сучасній Росії – шокуючий розрив між невеликою купкою багатіїв на чолі із президентом, і злиденністю більшості. Закони не захищають громадян, ними крутять, як завгодно, судді виносять неправомірні вироки, юристи цінуються за те, що можуть підказати, як закон обійти і т. ін. З іншого боку, досвід розвинених країн світу показує, що основою добробуту суспільства є суворе додержання законів, особливо стосовно приватної власності. Один з наслідків їх недодержання – демотивація у праці, переконання, що чесною роботою добробуту не досягти. Так було за

часів злиденної царської Росії, так було за часів радянської зрівнялівки на рівні «підтримання штанів», так і зараз. Тобто жива і актуальна народна російська приказка: «От трудов праведных не наживешь палат каменных». Їх можна здобути тільки нечесними засобами.

Філологи підраховували, що в російській мові для слова «работать» у десять разів менше синонімів, ніж для слова «красть». А ще російський фетиш – «халява», любов до якої виховується казками про щуку, що мотається – виконує бажання Ємелі-ледаря на печі, скатертину-самобранку, золоту рибку тощо. Сподівання на фарт, щасливий випадок, збіг обставин, любов до ризику і невміння працювати – типові риси азартної натури, яка не боїться відповідальності («Бог не выдаст, свинья не съест»).

Російському національному характеру притаманні такі риси, як «безшабашность» або «безбашенность». Інакше кажучи, це брак раціональності, що впливає із певного інфантилізму. Саме дітям притаманне переважання емоцій над розумом, тобто незрілість свідомості. Стриманості і розважливості європейців часто протиставляється нерозважливість росіян, їхня весела безтурботність і неошадливість. Але з іншого боку вона обертається невмінням планувати, передбачати і думати про завтрашній день. Немає нічого бридкішого для російської людини, ніж бачити поруч із собою іншу особу, яка активно будує своє життя, а ще з перспективою на майбутнє. Тут дух росіянина повстає, і починає цькувати буржуя, куркуля, «Гейропу» або Україну. Адже всі вони прагнуть жити краще, ніж він. Це – неправильно, а як правильно, знає лише Росія, яка несе світові «справжню духовність», втілену у вірі.

Як вже йшлося вище, специфіка цивілізації у всіх її проявах крім природно-кліматичних факторів, визначається домінуючою релігією. А основою зростання добробуту суспільства є збільшення додаткового продукту, що створюється в процесі праці. У кожній спільноті – своя етика праці, на яку значний вплив має віра. Християнство – католицизм, протестантизм, православ'я – по-різному вплинули на формування етики в цілому, етики праці зокрема. Західне християнство, особливо протестантизм (праця М. Вебера «Протестантська етика і дух капіталізму»⁶) виявилось більш прагматичним, ніж східне. В результаті – вищий рівень життя в західних країнах.

В основі західного і східного християнства – різні духовні типи, у першого – петровський, у другого – іоанівський. Апостол Петро – втілення життєвої активності практичної заповзятливої людини, апостол Іоанн тяжів до внутрішнього, споглядального життя. Для віруючого західних християнських конфесій людиною в праці рухає особистий інтерес, самоствердження, для православного найвищою вважається праця молитовна і споглядальна. У православ'ї інтерес до практичного, господарського життя витіснився орієнтацією на вічне і позачасове – пошуками абсолютного добра і абсолютної правди, які полягають у рівності всіх перед Богом. Послаблення інтересу до практичної, господарської діяльності зумовлюється все тим же – неможливістю заробити на краще життя. Бо для авторитаризму, традиційного для Росії, заможне населення становить небезпеку. Бідними легше правити.

На відміну від дуалізму світської і духовної влад на Заході, в Росії – спадкоємниці Візантії, затвердилася зверхність світської влади над церковною, що особливо виразно помітно на позиції теперішнього керівництва Російської православної церкви Московського Патріархату. Від візантійських часів і донині церква підтримувала владу і всі дії кесаря будь-якими засобами. До цього слід додати, що на глибинному, ментальному рівні православна моральна парадигма передбачає набуття самоактуалізації людиною не у задоволенні потреб, а у стримуванні пристрастей, тобто стримуванні енергії. Західна мораль, особливо сформована протестантськими настановами, орієнтована на зняття факторів, які обмежують активність індивіда.

Добре відома «піраміда потреб А. Маслоу», в якій на п'ятому, вищому рівні – потреба у самореалізації. Протестантська етика вчить, що робота – це життєва місія людини, в праці особа самореалізується. Іншим є ставлення до роботи в Росії, де впродовж століть праця була підневільною, тяжкою, неспроможною вивести із бідності. Помічено, що у відсталих країнах до праці ставляться як до повинності: працюють, аби жити. В країнах динамічного розвитку ставлення інше: люди живуть, щоби працювати.

Зайвим буде доводити: у самореалізації найголовніше – свобода. Проте свобода, можна сказати, складна система, оскільки передбачається множинність варіантів для вибору, над яким треба думати. Православ'я ж недовіжливо ставилося до людських роздумів, навчаючи не роздумувати, а вірувати. Особливе ставлення до простоти, бо абсолютної правди – рівності не можна досягти у складності, а тільки у простоті. З одного боку, любов до простоти веде до формування звички до соціального приниження, до убогства, до низького рівня життя, шанування бідності. Не дарма у російській культурі поважне місце займає «благородний злидар» як моральне мірило (твори Ф. Достоєвського, М. Горького, В. Короленка та ін.). У бідності вбачається найвищий прояв свободи – свободи від відповідальності, насамперед, від відповідальності за приватну власність, за добробут свій і ближніх. Православ'я вчить жити у бідності і покорі. Життя у нестачах вважається за чесноту. Попри найбагатші ресурси країни в ній панує настанова не жити, а виживати. Хоча сучасні ієрархи РПЦ МП вражають своїми розкошами.

З іншого боку, консервативність православ'я перешкоджає модернізації, яка важлива для того ж подолання бідності. У російської і західних цивілізацій різні принципи життя. Для Заходу притаманна інтенція – прагнення, спрямованість свідомості, волі і почуттів, яку висловлено в ідеї прогресу, невинного удосконалення людини, суспільства і структур влади. В російській цивілізації відсутнє яскраво виражене прагнення до прогресу, це – проміжна цивілізація, яка час від часу робить спроби відійти від традиційного типу і перейти до інноваційного, проте кожного разу це їй не вдається. Відбувається відкочування назад, повернення до старих засад. І кожного разу після провалу чергової спроби модернізуватися Росія вдається до агресії. Головна причина невдач – те, що ініційовані верховною владою заходи вдаються до запозичення зовнішніх форм, проте глибинні цінності залишаються незмінними, традиційними. Яскраве тому підтвердження – відданість юліанському календареві, через який, зокрема, святкування Нового року і Різдва завдають сильного удару не тільки по здоров'ю, але й по економіці тих країн, які йому слідує. В той час, як в країнах Заходу 2 січня розпочинається новий цикл економічного життя, у православних ще довго святкують, відзначаючи Різдво і «старий Новий рік».

Модернізація – це оновлення, ускладнення, що відповідає настановам одного з провідних наукових напрямів сучасності – синергетики. Розвиток сучасного світу спрямований в бік ускладнення, в якому має робити свій самостійний вибір людина. Отже, об'єктивно провідна віра російської цивілізації у теперішньому своєму вигляді виступає в якості гальма модернізації. До того ж авторитарній владі зайві ускладнення не потрібні. Адже в результаті модернізації рівень добробуту може зрости, базові потреби будуть задоволені, людина бачитиме далі і може ставити незручні питання і вимагати дотримання її прав і свобод.

Як показала недавня історія, підвищення рівня життя частини населення призвело до появи середнього класу (різні дослідники оцінювали його чисельність від 10 до 20% усього населення Росії). Це люди, які не поклалися на державу, а самі могли забезпечити собі фінансову незалежність. А фінансова незалежність породжує прагнення мати політичну незалежність від влади, здійснювати над нею контроль, впливати на неї. Тобто це вже демократичні зрушення.

Вони виявилися у протестних виступах 2011–2012 рр., що заперечували результати парламентських і президентських виборів.

Проте Кремль зробив свої висновки і вдався до певних дій. В результаті сьогодні розхожою стала цифра 86% населення РФ у підтримці політики В. Путіна (про це свідчать офіційні дані, однак вони не можуть вважатися за достеменні, оскільки під час опитування людина, аби не наражатися на можливі складності для себе і своїх близьких, може давати «правильні» відповіді, які в дійсності не відповідають її внутрішнім переконанням). Тобто з нею не погоджуються приблизно 14%, що не є критичною масою для впливу, тим більше, що ця частина населення швидко зменшується. З одного боку, в результаті кризи погіршується економічна ситуація, відбувається абсолютне і відносне зубожіння найбільш кваліфікованих працівників, які у розвинених країнах складають основу середнього класу. З іншого боку, значна їх кількість їде з країни (взагалі, йде погіршення людського ресурсу: великі втрати від війн, репресій, голодоморів, еміграції, хвороб, алкоголізації). При чому емігрують здебільшого люди молоді, із новим мисленням, в якому не надто впливова селянська складова. У тих, хто залишається, за результатами соціологічних опитувань, особистісні свободи і ліберальні цінності на перше місце ставлять не більш, ніж 5%. Тобто у більшості – психологія селянська. Ця обставина зумовлюється і тим, що православна свідомість орієнтована на аграрно-патріархальне суспільство, а не індустріальне, а тим більше постіндустріальне.

Окремо можна розглянути схожі настанови православ'я і більшовизму, який так само використав головні складові селянської свідомості в аграрній країні, де панувала ідея «вищої справедливості», щоб всім однаково рівно було. Радянська влада створила суспільство, де, безперечно, загальний рівень життя був вищим, ніж за часів царату. Переважав комплекс гарантованого захисту від безробіття, мінімуму соціальних послуг (охорона здоров'я, освіта, відпочинок, турбота про дітей, пенсії) і віра в те, що ці послуги мають надаватися рівномірно. Сформувалася так звана соціалістична ментальність, в якій так само поєднувалися формальна лояльність до влади, патерналізм, сподівання на допомогу із зовні, конформізм, ухиляння від особистої відповідальності, а також низька культура праці, безгосподарність, пасивність. Голодних не було. Люди заробляли небагато, проте не бачили тих, хто відкрито одержував мільйони. Не було заздрості, натомість «впевненість в завтрашньому дні» і у тому, що рух відбувається від хорошого до кращого.

Однак у 1991 р. Радянський Союз як геополітична реальність припинив своє існування. Система життєвих координат докорінно змінилася. Виявилось, що ринкова економіка – це новація, винахідливість, широта поглядів, розрив із традиціями, із минулим. Польський соціолог П. Штомпка у своїй праці, присвяченій культурній травмі, яку зазнало населення у посткомуністичному суспільстві⁷, вказував, що примітивний егалітаризм, запізнілий інфантилізм прийшли у протиріччя із вимогами нарощування індивідуального конкурентного ресурсу – розрахунку на самого себе, почуття відповідальності, заповзятливості.

Бідність, про яку раніше не прийнято було говорити, стала реальністю для значної частини населення. Насамперед для тих, хто не мав достатніх соціальних і особистісних ресурсів, аби вбудуватися у нові реалії або хоча б зберегти своє становище. Здебільшого це – люди старшого віку, люди з низьким рівнем освіти, селяни. Особливої складності додало руйнування системи орієнтирів, що існували доти. Населення впало у стан аномії. Складностей додавала та обставина, що із становленням суспільства масового споживання (товари купувалися за кордоном за нафто-долари) поширювалася свобода вибору. А це було незвичним для людей, які впродовж десятиріч були її позбавлені.

Почалася швидка і болісна соціальна диференціація із значними відмінностями між багатіями і злидарями. Утворився цілий прошарок незаможних, так званих «соціально вразливих» осіб. Все це не вписувалося в рамки ідеології всезагальної рівності радянського соціального порядку. Поява в Росії багатих і супербагатих людей змінювала вигляд багатьох сфер обслуговування, таких як торгівля, реклама, ЗМІ, що в решті решт посилювало відчуття бідності у незаможних прошарків населення як неможливість мати ті чи інші продукти та послуги для себе і своїх родин.

До цього додалося й те, що до Росії докотилася «революція претензій» або «революція зростаючих очікувань» – раптове і необґрунтоване масове зростання «нетерплячих» споживачьких очікувань у суспільстві, а також формування нового типу особистості – суб'єкта життєвих претензій, що збільшуються. З іншого боку – «революція тиха або мовчазна» – міжгенераційний зсув, викликаний збільшення чисельності людей похилого віку в загальній чисельності населення. Це було зумовлено зростанням середньої тривалості життя (загальносвітова тенденція), а також порівняно низьким порогом виходу на пенсію, що встановився за часів СРСР (60 років для чоловіків і 55 років для жінок). Саме серед пенсіонерів виявилось найбільше бідних. За умов кризи різко зменшилася народжуваність в країні. Питома вага молоді скорочувалася. Плюс її прагнення за будь-яку ціну виїхати з країни, де перспектив досягнення гідного рівня життя законним шляхом також було обмаль.

Реакція на безвихідь становища – формування культури бідності, яка стала не тільки її продуктом, але й джерелом. Такий стиль життя передається з покоління у покоління, при цьому виникає «пастка бідності», з якої злидарям та їх дітям складно вибратися. Від раннього дитинства такі діти, обертаючись у середовищі злиденності, не уявляють собі іншого способу існування, всмоктують притаманні їй «цінності». Можна говорити про габітус бідності, тобто систему сталих набутих схильностей, вироблених об'єктивним соціальним середовищем. Він заважає злидарям у майбутньому реалізувати соціальні та індивідуальні можливості, які з'являються (наприклад, розтринькати гроші від благодійності, або влізти у споживчі кредити на якісь престижні речі). Згасає трудова і життєва мотивація. Тобто відбувається масове відтворення бідності.

Нужденні дуже часто схильні перекидати відповідальність за свої невдачі на «середовище», яке їх «заїло», а заможних громадян звинувачують у непорядності. З боку заможних – докори у лінощах, утриманстві, схильності до шкідливих звичок тощо. При цьому збереження злиденності підтримується поширенням серед людності уявлень про невідворотність бідності в країні, заземленість зазіхань, звичку до нестач і довготерпіння російського народу.

Сучасна Росія – занепадаюча індустріальна країна, в якій популістська автократія від 2000-го року підкупала населення за рахунок надходжень від продажу енергоносіїв. Впродовж 2014 – 2015 рр. ситуація різко змінилася, фінансові можливості значно скоротилися. Зростає хронічна бідність. За даними соціологічних опитувань, проведених на початку 2016 р., від 55 до 87% респондентів помічають погіршення в економіці, занепокоєні зростанням цін та заощаджують на продуктах. І раніше урядові заходи соціальної підтримки були не надто ефективними, а зараз вони значно послабшали. Політичні акції російського керівництва потребують значних коштів. Життєві сили і психологічний тонус переважної частини населення підірвані.

Заради зміцнення своїх позицій влада вдається до репресій, а найголовніше, пропаганди. Дуже потужно працює телебачення, його аудиторія – це приблизно 95% населення. Пересічний росіянин проводить перед телеекраном приблизно чотири години на день, тому не дивно,

що ефект від ідеологічної обробки колосальний. Навіть якщо людина не дивиться телевізор, вона спілкується з тими, хто дивиться, і починає сприймати їхні погляди.

На скруту реагують так: «Ми підвелися з колін. Ми перетерпимо». Продовольче ембарго, ініційоване В. Путіним, підтримує більшість, не збираючись виходити на акції протесту (хоча деякі спроби мають місце, як то з боку водіїв-далекобійників взимку 2016 р. або фермерів влітку того ж року). А чого протестувати, якщо у всьому винна Америка? Тобто середньостатистичний росіянин не ставить погіршення економічної ситуації в провину владі. Скрута працює не на конфронтацію громадян і держави, а на згуртування населення навколо влади проти зовнішньої загрози. Тим більше, що влада вдало розігрує карту великої держави, з якою ніхто не хоче рахуватися. Важливу роль відіграють творення міфів, зокрема історичних (у дезавуванні яких слід посилити роль українських істориків), підтримка релігійних ідеологізованих форм мислення як захисної реакції знервованого суспільства. Люди підміняють тяжку реальність захопленням минулим, ідеалізацією традицій. Безперечно, традиції важливі, але вони не повинні заважати змінюванню спільноти або особи у відповідності до трансформацій оточуючого середовища. В російському суспільстві – все навпаки.

Людині, тим більше маленькій, бідній, треба чимось пишатися, відчувати приналежність до чогось великого і сильного. До Великої Росії, яку «боїться увесь світ». Патріотизм, названий російським президентом «національною ідеєю», набуває агресивного характеру, під ним розуміється нетерпимість до «інших» і повна покора владі. Він став психологічною опорою для цілої нації і компенсацією за комплекс громадянської неповноцінності. Робиться ставка на мілітаристсько-патріотичну ідентичність, що водночас має сприяти легітимзації влади В. Путіна і відволікати увагу мас від гострих внутрішніх проблем.

Професор-психолог Московського державного університету О. Соколова в інтерв'ю «Новой газеті» пояснила, чому в країні так багато людей, якими легко маніпулювати: «Соціальна реальність стає все більш складною, непередбачуваною і лякаючою своєю невизначеністю. А телебачення ще й нагнітає страхи, умисно доводячи людей до стану хаосу і паніки. В ситуації створеного сильного стресу можливі «поламки» механізмів раціонального мислення. Люди легко уподібнюються натовпу, де діють архаїчні інстинкти, найпростіші емоції зараження та одностайності. Людські і особистісні риси при цьому змиваються. Люди чекають і прагнуть знайти тих «сильних», хто запропонує їм «порядок» і заспокоїливі марення. Маніпулятор не думає про те, що стане з людиною, його відрізняє емоційна холодність, безсердечність, тупість свого роду. По суті, психологія маніпулятора – це психологія вбивці»⁸.

Докладає зусиль і РПЦ МП, наголошуючи, що російський народ – мученик, найбільш терплячий і кроткий з усіх народів, бажаючий нести їм добро і «справжню духовність». Це свідчить про те, що інертна свідомість визначає політику і економіку інертної держави, що суспільство є інерційним, що має місце інволюція, яка суперечить необхідності модернізації. Ціла низка традиційних цінностей перешкоджають руху суспільства у відповідності до вимог часу. Тим не менш відбувається згуртування його озлоблених членів навколо національного лідера, і це рятує від загальнонаціональної депресії. Сподіватися на найближчі зміни в ментальних структурах російської цивілізації не слід.

Разом із тим варто замислитися над проблемами змінювання національної свідомості українства, бо проблема бідності для нього також важлива. Перед українськими дослідниками постає необхідність вивчити ментальні особливості нашого населення, а також ті впливи, які воно відчуває з боку північно-східної сусідки. І те, й інше варто брати до уваги тим, хто має відношення до формування інформаційного середовища в середині держави і за кордоном.

¹ Орлова Т. В. Новые возможности изучения движения декабристов с точки зрения истории ментальностей // Декабристы в Україні: дослідження і матеріали. – К., – 2003. – Т. 3. – С. 113 – 128.

² Бедность: альтернативные подходы к определению и измерению: Коллективная монография / Под ред. Т. М. Малевой. – М., 1998. – 282 с.; Бедность в России: меняются ли тенденции? (Материалы аналитического доклада сотрудников ОЭСР «Социальный кризис в Российской Федерации») // Человек и труд. – 2001. – № 7. – С. 19–24; Бобков В. Российская бедность: измерение и пути преодоления // Общество и экономика. – 2005. – №3. – С. 19–37; Ишмуратова В. Г. Особенности российской бедности в условиях трансформационной экономики // Проблемы современной экономики. – 2011. – № 2. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article>; Ситнова И. В. Причины российской бедности: структурный и ментальный уровни // Мировая экономика и международные отношения. – 2012. – № 2. – С. 57 – 69; Ефимова Е. А. Проблема бедности в России: причины и поиски решений // Вестник Саратовского государственного социально-экономического университета. – 2013. – № 5 (49). – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article>; Добрынина Е. Социологи выяснили, почему в России бедности стало меньше, а нуждающихся все больше. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rg.ru/2013/06/21/bednost.html>; Лежнина Ю. П. Социально-демографические особенности бедности в Российской Федерации. // Социологические исследования. – 2014. – № 1. – С. 20 – 28; Пилипенко О. С. Социологический портрет российской бедности. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.scienceforum.ru/2015/1052/10910>; Попов Н. П. Бедные в богатой стране. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.indem.ru/PUBLICATION/Popov/bednie.htm>

³ Бердяев Н. Судьба России. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://lib.ru/HRISTIAN/BERDQEW/rossia.txt_with-big-pictures.html

⁴ Фромм Э. Бегство от свободы. Пер. с англ. А. Лактионова. – М., 2009. – С. 140–143.

⁵ Адорно Т. Исследование авторитарной личности. – М., 2001. – 416 с.

⁶ Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. Пер. з нім. О. Погорілого. – К., 1994. – 261 с.

⁷ Штомпка П. Социальное изменение как травма // Социс. – 2001. – № 1. – С. 6–16.

⁸ <http://ru.krymr.com/content/article/26776846.html>

В статье акцентируется необходимость повышения роли историков, а также их исследований в информационном противостоянии с Россией в той гибридной войне, которую она ведет против Украины и других стран. Внимание обращается на возможности истории ментальностей. Опираясь на ее основы, рассматриваются обстоятельства, обусловившие специфику российской цивилизации и проявившиеся в феномене бедности. Парадокс состоит в том, что Россия является одновременно и богатой, и бедной. Ресурсы распределяются крайне неравномерно, что создает значительное социально-психологическое напряжение. Однако на протяжении столетий отработаны механизмы его ослабления, что используются и современным российским руководством. В частности, это нагнетание агрессивности, направленной вовне. Освещение названных обстоятельств необходимо использовать украинской контрпропаганде.

Ключевые слова: история, ментальность, бедность, российская цивилизация, природно-климатические факторы, православная церковь, гибридная война.

The article emphasizes the importance of promoting the role of historians and their studies in the informational opposition to Russia in the hybrid warfare it is waging against Ukraine and other countries. Attention is driven to the opportunities of the history of mentalities. Building on the fundamentals of the latter, reviewed are the circumstances that have conditioned the specifics of Russian civilization and manifested themselves in the phenomenon of poverty. The paradox is that Russia is at the same time rich and poor. Resources are distributed in an utterly uneven way, this creating significant social and psychological tension. But throughout centuries mechanisms have been de-

veloped to alleviate it, which mechanisms are employed by the current Russian government as well. One of them is escalating outward aggression. Bringing these circumstances into the light is important for Ukrainian counter-propaganda.

Keywords: history, mentality, poverty, Russian civilization, climatic factors, the Orthodox Church, hybrid warfare.

САКРАЛЬНІСТЬ ОСТРОВА ХОРТИЦЯ В ЖИТТІ РУСЬКОГО ПРАВОСЛАВНОГО КОЛА (РПК)

Стаття присвячена острову Хортиця (м. Запоріжжя) як сакральному об'єкту в теоретичних розробках волхва Світовита Пашника і практичній діяльності Руського Православного Кола (РПК). Стаття написана на основі вивчення праць С. Пашника, інтернет-листування, спілкування телефоном авторки з ним. Використані матеріали електронних ресурсів: сайту РПК, електронних видань РПК, відеосюжетів. Хортиця останніми роками стала важливим центром українського рідновірського руху, насамперед завдяки археологічним дослідженням, які довели наявність на острові великої кількості святилиць періоду бронзи. Розглянуто деякі аспекти історії острова як сакрального об'єкта. Зосереджено увагу на святах та обрядах, які представники РПК проводять на території острова.

Ключові слова: острів Хортиця, Руське Православне Коло (РПК), волхв Світовит Пашник, сакральність.

Глобальні швидкісні зміни суспільства й загалом світоустрою спонукають людину сформулювати відповідь на запитання «хто я є?» через співвідношення себе із сім'єю, етнічною й територіальною спільнотою¹. Важливе місце у такому самовизначенні належить релігійно-світоглядним орієнтирам. Релігійно-світоглядні настанови передбачають сакралізацію простору, предметів, різноманітних артефактів. Усе це додає впевненості у правильності свого духовного вибору, «законності» тій чи іншій релігійній доктрині. Існують геопросторові «фокуси» («ядра») релігійного життя і діяльності, які притягують до себе міграційні потоки віруючих паломників і рекреантів. Для підтвердження сакралізації простору, створення його матеріальної складової, необхідним є розвиток територіальної сакральної інфраструктури, яка забезпечує духовну сферу послугами (виробництво предметів культового призначення, одягу, видання релігійної літератури, релігійних предметів мистецтва, підготовка служителів культу, створення, розвиток і поширення спеціальних засобів масової інформації і т. ін.).

Є в Україні місця, де зосереджена особлива «сила». Одним з таких сакральних об'єктів для українських рідновірів є острів Хортиця. Для рідновірів сакральним, священним смыслом наповнений увесь світ, природа, Всесвіт. Сакральні місця українських рідновірів умовно поділяють на кілька типів: 1. Камені, дерева, пагорби, річки, озера, острови, тобто об'єкти природного походження, поруч з якими чи на території яких проводять славлення (богослужби) або свята; 2. Рукотворні святилища; 3. Культурно-історичні пам'ятки (місця вірогідних язичницьких святилиць, місця з містичним ореолом, поховання історичних діячів, архітектурні пам'ятки); 4. Тимчасові святилища, створені рідновірами для проведення обряду або свята².

За своїми геофізичними, географічними, містичними, історичними, культурними параметрами острів Хортиця відповідає основним критеріям моделі сакрального центру: 1. Трансцен-

дентні, метафізичні витоки; 2. Геофізика і ландшафтні особливості; 3. Наявність міфопоетичних, сакрально-ритуальних і культових пам'яток історії та культури; 4. Збереженість сакрального сприйняття у свідомості носіїв певної культури; 5. Чітке позиціонування як священного простору конкретної етнокультурної спільноти³.

Острів унікальний і як географічний об'єкт, і як культурно-історична пам'ятка, і як духовно-релігійний центр. У контексті даної статті він нас цікавить, насамперед, як духовно-релігійний центр. Хортиця була своєрідною межею, кордоном між різними цивілізаційними потоками. Хортицькі святилища можна розглядати як святилища прикордонні. З острова простягався краєвид на Дніпровські пороги (зараз – греблі Дніпрогес), які важко було здолати без втрат. Тому, коли вдавалося пройти пороги, потрібно було принести жертву цим надприродним силам як подяку за те, що дозволили здолати такий складний шлях, і далі дозволяли їй допомагали це робити. Після Дніпровських порогів Хортиця була найбільш зручним місцем для облаштування святилищ для здійснення таких обрядів і ритуалів. Увесь острів для наших пращурів був суцільним святилищем. Й сьогодні Хортиця не втратила свій містичний ореол, приваблюючи сучасників своїми нерозкритими таємницями⁴. Перші наукові дослідження Хортиці проводилися XIX – на початку XX ст. (Д. Яворницький, Я. Новицький). З другої половини XX ст. вивчення острова як історичного, археологічного, етнографічного об'єкта продовжили О. Апанович, М. Киценко, В. Фоменко та ін. Кінець 1970-х рр. ознаменувався черговим етапом досліджень у зв'язку із новими археологічними знахідками. Кінець XX – початок XXI ст. також збагатили науковий світ сенсаційними знахідками, які зберігав у собі острів⁵.

Святилища на Хортиці були відомі ще з часів бронзи. Окрім культового призначення, вони використовувалися для астрономічних спостережень. На пагорбі Брагарня над Дніпром на висоті 31 м знаходиться одне з таких святилищ – «український Стоунхендж» (досліджувалося 1993–1999 рр.). Неповдалі балки Велика Молодняга археологи віднайшли яйцеподібні святилища. Перше – у формі змія, що обвиває яйце; друге – т.зв. «велике яйце» завдовжки 7 м, із похованням, вірогідно, жерця. Археологи також знайшли кілька кромлехів і кам'яних кладок. Усі ці унікальні пам'ятки можна побачити під час екскурсії «Сила духів»⁶. Це – далеко не повний огляд знахідок на острові. Я лише спробувала надати загальне уявлення про унікальну природно-історичну пам'ятку. Ще у києворуські часи на Хортиці у плавнях було давньослов'янське поселення Протолче, яке не входило до складу Київської Русі. По всьому Нижньому Подніпров'ю археологи знаходять слов'янські городища X–XII ст., які не підкорялися київському князю; були своєрідними «анархістами» тих років, колоністами, які прийшли у ці не самі зручні й безпечні для проживання місця. Таке переселення було продиктоване, насамперед, небажанням прийняти реалії суспільства, яке почало формуватися у X–XI ст. – княжо-аристократична влада з новою релігією – християнством. Ще у XVI ст. напроти с. Федорівка на о. Перун стояв кумир Перуна, а в одній з печер, за легендами, жив Змій (одна з іпостасей Велеса)⁷. Також у цих місцях у листопаді 2011 р. рибалка спінінгом виловив із Дніпра давній меч, який дослідники датували IX ст. й умовно назвали «мечем Святослава», київського князя.

Не дивно, що саме Хортиця стала одним із «місць сили» для українських рідновірів. Сакралізація тієї чи іншої природної пам'ятки або регіону України залежить, насамперед, від місця дислокації рідновірської організації, її центральних органів управління або місця постановки перших громад даної організації. І хоча Хортиця є священною для усіх гілок сучасних язичників-рідновірів-огнищан, саме для Руського Православного Кола вона має більш практичне значення, оскільки сама організація територіально діє переважно в Запоріжжі.

Заснована організація 6 жовтня 2007 р. як «всеукраїнське духовне об'єднання громад русинів-українців, що сповідують звичаєву Віру»⁸. Має свої представництва і громади в Запоріжжі, Дніпропетровську, Одесі, Миколаєві, Вінниці, Луцьку, а також у Запорізькій, Дніпропетровській, Черкаській, Житомирській, Сумській, Вінницькій областях. Очолює конфесію Верховний волхв Світовит Пашник. Основні напрямки діяльності РПК: «Щонедільні богославлення, свята календарного кола, посвячення в рідновіри, вінчання, поховання, поминки, освячення будівель та іншого майна, фестивалі, молодіжні вишколи, паломництва, лекції»⁹. У своїх виступах і публікаціях Світовит Пашник багато й детально розповідає про значення Хортиці для світогляду його однодумців, про роль і місце острова в історії української культури. Якщо вести мову про саму назву «Хортиця», то, оперуючи версіями з різних джерел і посилаючись на багатьох дослідників, волхв Світовит вважає, що найбільш вірогідним є зв'язок зі словом «вовк», з образом вовка-воїна, із запліднюючою чоловічою силою: «Острів Хортиця в духовному плані мав величезне значення для світотворення, а разом із тим є одним із основних символів продовження роду. Божественна чоловіча запліднююча сила мала надихати воїнів до великих звершень заради майбутнього життя»¹⁰. Зазначу, що у вченні РПК дуже важливе місце належить культу воїна, чоловічому началу. Наприклад, волхвом може бути лише мужчина, оскільки «під час обряду освячення проходить своєрідне запліднення, яке виконує виключно чоловік». Але жінки в РПК можуть бути берегинями й жрицями і «виконувати обряди, що пов'язані із жіночою сутністю»¹¹. Також, на думку Свіовита, назва острова вказує на її причетність до Хорса, Бога Місяця. Власне, слово «Хорс» споріднене з «хоронити», «охороняти», «похорон». Базуючись на таких філологічних висновках, а також даних археологічних розкопок, волхв вважає острів в уявленнях наших пращурів величезним човном, на якому душі померлих переправлялися до раю. Ба, більше – плани будівництва мостів через Хортицю категорично не можна втілювати в життя, оскільки це вкрай негативно позначиться не тільки на цій святій землі, але й на всій державі¹². Також важливо для відновлення природного стану Дніпра відмовитися від Дніпрогесу: «Острів Хортиця в духовному плані мав величезне значення для світотворення, а разом з тим є одним із основних символів продовження роду. <...> побудова Дніпрогесу на скелях Кохання може асоціюватися із штучним поясом цнотливості, який не дає ані запліднити, ані породити нове життя. Дніпробуд став символом знищення духовної основи нашого Роду. Таким чином повернення до природного стану Дніпра, дасть можливість усвідомлення повноцінного буття природної сутності Богів»¹³. Отже, для представників РПК острів Хортиця втілює в собі відразу кілька сакральних образів: це й образ світу пращурів, це і втілення чоловічого начала, сили воїна, і своєрідний «пуп» України, зосередження багатьох життєствердних сил. При цьому є чітке розуміння, що сучасний темп життя, його реалії неможливо повернути назад, відмовитися від багатьох благ цивілізації, але необхідно «використовувати ті знання наших предків, які нам стануть у пригоді; а ті, що вже себе не виправдовують, ми маємо від них відмовитися, бо життя не має зупинятися, воно має йти вічно вперед»¹⁴.

Власне, форма Хортиці, на думку представників РПК, уявлялася нашим пращурам у формі човна, з велетенським дубом в якості щогли, листя якого були вітрилами. Сідаючи в цей човен, людина потрапляла до раю, повертаючись вже в новому втіленні, для нових справ. Саме тому Світовит пропонує збудувати на острові святилище у формі човна. Цей «корабель» повинен складатися з трьох частин: носова, щогла, корма. Центральне місце має належати світовому дереву (дубу). На жаль, старі дуби на острові були вирубані. Тому потрібен новий дуб, який поділить простір на 4 частини: схід буде символізувати ранок, весну; захід – вечір, осінь; пів-

день – день, літо (Білобог); північ – ніч, зима (Чорнобог). Вертикаль дерева символізує: корінь – Нав (світ потойбічний), стовбур – Яв (світ земного буття) і крона – Прав (світ духовний, священний)¹⁵. У задній, західній частині повинен горіти вогонь (зародок сонця). Також повинна бути споруда, де цей вогонь горітиме і куди приходиме ночувати сонце. Вогонь перебуватиме під охороною волхвів. Під час великих свят, наприклад, на Купала, вогонь саме так і охороняють. У цій же частині святилища необхідні храм і купол, що захищатиме дах від пожежі, який символізує могилу сонця. Будівництво такого святилища представниками РПК – поки що тільки в планах. А наразі кожна скеля, печера, могила, курган, давнє святилище приваблюють рідновірів. Вони допомагали археологам у розкопках святилищ на острові; на місці розкопок поставили дерев'яні скульптурні зображення язичницьких богів (автори – Вадим Литвинов, Мирослав Лисенко); пов'язували стрічки, позначаючи таким чином священні місця. У 2010 р. дерев'яні кумири були знищені «конкурентами-священниками». Тому була розмова з директором заповідника о. Хортиця про можливість використання цих святилищ для задоволення духовних потреб рідновірів. Саме тоді й постала ідея відновити святилище, посадити дуб. Волхв Світовит навіть мріє збудувати цілий храмовий комплекс «Хорс», куди б могли приходити і віруючі, й туристи¹⁶.

На давньому святилищі-обсерваторії на висотці Брагарня, між балками Совутина і Велика Молодняга, представники РПК проводять богославлення, календарні свята, а також здійснюють паломництва до святилищ та інших пам'ятних місць острова¹⁷. На святилищі проводять обряди посвячення в рідновіри, вінчання, освячення оберегів. Тут також проходять духовні бесіди з керівництвом РПК. Вкрай важливим аспектом практичної діяльності є свята календарного циклу, оскільки «свята гуртують наш народ навколо спільної ідеї. Маємо відчутти силу Рідних Богів, що лине на нас зі всієї нашої країни. Наша сила в єдності!»¹⁸.

Головні календарні свята РПК пов'язані з положенням сонця, місяця, порами року і городньо-польовими роботами: сонцестояння і рівнодення (Коляда, Великдень, Купало, Радогощ), а також Водосвяття, Стрітєння, Колодій, Сорочини, Вербна неділя, Проводи, Зелені свята, Спаси, Пречиста, Покрова, Доля, Калита¹⁹.

Давнє святилище поділене на дві частини (два двори) – жіночу й чоловічу половини. Сонячне святилище – це чоловічий двір, де починається богославлення. Після чого люди переходять «калиновим мостом», очищаючись чотирма стихіями (торкаючись землі, вмиваючись водою, зігріваючись вогнем, вдихнувши повітря під звуки сопілки і бубна). Таким чином всі присутні поступово наближаються, як сонце до матері-землі, до жіночої половини святилища²⁰.

Особливо яскраві та велелюдні свята (кілька сотень людей), судячи зі світлин в мережі Інтернет, проходять в теплу пору року. Самої короткої ночі у році рідновіри святкують Купало. Молодь збирається для обрядового поєднання Купали з Мареною. Виготовляють двох ляльок – образи бога сонця і богині води, поєднують ці стихії в шлюбі біля дерева Купайлиці. Навколо Купайлиці під спів водять хороводи. На заході сонця починаються дівочі ворожіння на судженого – кидають у воду вінки. Юнаки ці вінки виловлюють. Молодь омивається у водах Дніпра, які цієї ночі, за повір'ями, мають особливу силу, тому що в них купається й сонячне божество. Після очищення водою люди проходять крізь священний вінок, сплетений з цілющих трав (зілля). З приходом ночі загорається купальське Вогнище, через яке парами перестрибують молоді люди, міцно тримаючи за руку свою обраницю. За водою пускають кошики зі свічками (символізують зорі на нічному небі), поминаючи таким чином пращурів. А найсміливіші йдуть шукати легендарну квітку папороті. Обрядодійство проводять духовні провідники РПК: Світо-

вит Пашник, Ясна Яковенко, Микола Кардач, Ярина Яніна, Вадим Литвинов, Миросвіт Бондарчук. Проголошуються молитви до Рідних Богів, прославляється увесь Рід. Багато свят, окрім безпосередньо обрядової частини, супроводжуються музичною та історико-пізнавальною програмою. Наприклад, фольклорно-обрядовий ансамбль «Оріани» під керівництвом Наталі Лук'яненко виконує відповідні святу пісні, водить хороводи; проходять лицарські бої клубу історичного фехтування «Стезя» під керівництвом Сергія Панченка; рукопашний бій демонструють представники громадської організації «Патріот України» під керівництвом Величара Баби́ча; влаштовуються вогняні шоу; звучать авторські й патріотичні пісні біля вогнища до самого сходу сонця²¹.

Окрім святкувань, також проводять посвячення у рідновіри, відзначають пам'ятні дати в історії РПК, приймають гостей. Наприклад, за сприяння Школи бойового гопака «Хорс» (керівник Сергій Тищенко) у жовтні 2011 р. острів відвідали вихованці-гопаківці та їхні батьки з Павлоградщини (Дніпропетровська область). Світовит Пашник, Микола Кардач, Вірослав та Мечеслав Зозулі зустрічали їх молитвами та піснями у хороводі. Окрім духовних практик, відбулася екскурсія до Музею історії запорозького козацтва та історико-культурного комплексу «Запорозька Січ»²². У жовтні 2014 р. на острів прибули представники громад «Права», «Внуки Велеса» (Запоріжжя), «Полум'я Роду» (Дніпропетровськ), «Матір-Сва» (Нікополь), «Поклик Предків» (Сміла) для святкування Покрови. Духовні провідники РПК провели урочисте богославлення. В обрядодії був посвячений Велемудр (громада «Поклик Предків»). Пройшла урочиста братчина (спільна трапеза). Тоді ж відзначили сьому річницю заснування РПК й привітали волхва Світослава з днем народження та 20-річчям духовної діяльності в рідновір'ї²³. 27 вересня 2015 р. обряд посвячення у рідновіри пройшов представник Козацького полку імені Святослава Хороброго Павло Реутов. Він отримав нове ім'я – Хорт. Цього дня рідновіри також відсвяткували Різдво Миробога, свято осіннього рівнодення. Посвячення та святкування продовжила реконструкція лицарського бою, організована учасниками клубу історичного фехтування «Стезя»²⁴.

Для популяризації своєї діяльності на Хортиці представники РПК облаштували агітаційний плетений возик «Слов'янські обереги» біля Музею історії запорозького козацтва, де відвідувачі можуть придбати скульптурні зображення слов'янських божеств, обереги, листівки та книги на рідновірську тематику, поспілкуватися на відповідні теми. Громада «Права» для бажаючих організовує паломництва святилищами й пам'ятними місцями острова²⁵.

У листопаді 2015 р. на висоті Брагарня, де розташоване святилище-обсерваторія, старше за славнозвісний Стоунхендж, на якому представники РПК проводять свої недільні богославлення та інші обряди, невідомі повивертали камені, переклавши їх інакше. Деякі ЗМІ навіть поспішили опублікувати «сенсацію», що, буцімто, такі дії мають магічний характер й навіть могли вплинути на хід і результат виборів до місцевих рад²⁶. Та археологи, працівники заповідника і рідновіри швидко відновили святилище²⁷.

Наші пращури особливо раділи приходу весни, початку нового року, оновленню природи, пробудженню землі. Те саме можна сказати й про сучасників, незалежно від їхніх світоглядних поглядів. Тому не дивно, що й свято весняного рівнодення у рідновірському середовищі особливо шановане. На Хортиці для святкування Великодня – свята приходу весни, день весняного рівнодення, – збирається кілька сотень людей. РПК «для уникнення розбіжностей і плаваючих дат дотримується тільки сонячного календаря з постійними традиційними датами в державному (григоріанському) стилі»²⁸. У РПК було прийняте рішення святкувати Великдень у першу неділю після весняного рівнодення²⁹. На Великдень, за уявленнями рідновірів РПК,

народжується Бог Ярило; старе його проявлення, у вигляді дитини-Коляди, помирає, а сам він перевтілюється й приходить до нас як Ярило, як юнак, який здатен запліднити, пробудити Землю і воскресити саму Природу. Верховний волхв освячує куличі (обрядовий хліб), а учасники обряду обмінюються писанками. Чорно-білі писанки дарують людям старшого покоління (вони – основа Роду); з квітами – дітям; червоні писанки дівчата дарують хлопцям. Усі водять хороводи, співають веснянки, приймають участь у традиційних народних іграх, славлять богів і богинь, просять допомоги в різних справах³⁰.

У РПК, як вже зазначалося, особливе ставлення до воїнів, до воїнської доблесті. Тому одним з вкрай важливих свят є Перунів тиждень. Особливої ваги цей тиждень набув ще й у зв'язку з бойовими діями на сході України. Під час різних свят та богославлень рідновіри РПК вшановують українських воїнів, які, по можливості, присутні на цих заходах. Літом 2014 р. рідновіри п'ять вечорів поспіль, починаючи з 15 липня, приймали на Хортиці гостей – молодих козаків та їхніх наставників, які з'їхалися на Всеукраїнський збір дитячо-юнацької військово-патріотичної гри «Джура-2014: Хортиця». Після конкурсів та екскурсій гості відвідували стародавнє святилище, де у відблисках священних вогнищ, під звуки бубна, їх зустрічали волхв Світовит Пашник, берегиня Ясна Яковенко, жрець Микола Кардач. Пройшовши ритуальне очищення чотирма стихіями, молоді воїни промовляли «молитви до Перуна – покровителя воїнів, закликали до єдності Роду і любові до Батьківщини», поклялися берегти свою рідну землю і «давнію віру в ім'я свого Роду». Було й освячення зброї та поминання загиблих захисників вітчизни. Завершився Перунів тиждень урочистим богославленням, якому передували показові бої членів ВГО «Патріот України». Фольклорно-обрядовий колектив «Оріяни» під керівництвом Наталії Лук'яненко співом своїх учасників супроводжував увесь Перунів тиждень³¹. Свято Перуна в 2015 р. у Запоріжжі тривало кілька днів та відбувалося в кількох місцях: біля «груші Булатів» (територія колишньої садиби Булатів, де зупинявся Тарас Шевченко під час перебування в Запоріжжі та відвідин Хортиці), на самому острові, в Центральному парку культури та відпочинку м. Запоріжжя «Дубовий Гай». Біля груші в рамках фестивалю «Тарасове Запорожжя-2015» запалили священний вогонь, вшановуючи Перуна молитвами та прославляючи військову силу. Лицарську доблесть демонстрували в своїх виступах учасники Клубу історичного фехтування «Стезя» під керівництвом Сергія Панченка. На Хортиці, на стародавньому святилищі святкування продовжили наступного дня недільним богославленням, разом з гостями з київської та харківської рідновірських громад. Посвяту в Рідну Віру пройшли 9 бажаючих. Після чого був гала-концерт, присвячений творчому спадку Тараса Шевченка. Безпосередньо в день Перуна, 20 липня, в «Дубовому Гаю» був проведений обряд благословлення українських воїнів, що зараз захищають Україну. Торкаючись обрядового рушника, всі присутні жінки помолилися за наших захисників. Навколо Перунового вогню закрутилися хороводи: чоловічий внутрішній та зовнішній жіночий. Поєднавшись разом в одне коло, вони «створять єдність усього Роду нашого». Свято завершилося виступом Театру вогню «Магай»³².

За останні кілька років острів, завдяки роботі археологів, створенню музейних експозицій під відкритим небом, рекламній кампанії, перетворився не тільки у привабливе місце для любителів козацької старовини, але й став сакральним для шанувальників українських традицій. Не все проходить беззаперечно, є випадки вандалізму по відношенню до облаштованих капищ. Але загалом можемо констатувати, що Хортиця стала місцем втілення деяких рідновірських концепцій. Тут прагнуть побувати представники різних рідновірських напрямків, самостійні дослідники давнього світогляду, та й просто туристи, які прагнуть зануритися в світ забутих

божеств. Як зазначив Костянтин Сушко, який очолював Національний заповідник «Хортиця» у 2005–2007 рр., острів «уособлює собою неповторний гігантський храм просто неба, на якому в усі часи його історії люди не мешкали у значній кількості, а лише бували, щоб поклонитися Всевишньому. <...> У цьому напрямку й слід розвивати заповідник, і тоді ми не лише досягнемо неабиякого результату у заповідній справі, а й посприємо зміцненню національної свідомості не лише етнічних українців, а й усіх громадян нашої Вітчизни»³³.

¹ Мусиєздов А. Город как культурная форма // Социологическое обозрение. Обзорно-аналитический журнал по социальным наукам. – 2013. – Т. 12, № 3. – С. 121–122.

² Гаук А. Святинища сучасних неоязичників в Україні // Етнічна історія народів Європи. – 2008. – Вип. 27. – С. 157–160.

³ Завгородній Ю. Ю., Остапенко А. А. Сакральний вимір острова Хортиця (до постановки питання) // Культурологічні студії. Збірка наукових праць. – К., – 1999. – Вип. 2. – С. 250.

⁴ Другий випуск програми «Легенди Запоріжжя. Три сакральних святинища» (2012). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.youtube.com/watch?v=HIAZ9LAO_GM.

⁵ Завгородній Ю. Ю., Остапенко А. А. Сакральний вимір острова Хортиця (до постановки питання) // Культурологічні студії. Збірка наукових праць. – К., – 1999. – Вип. 2. – С. 251.

⁶ Святинища та кургани. [Електронний ресурс] // Національний заповідник «Хортиця». – Режим доступу: <http://www.ostrov-hortica.org.ua/uk/svyatilisha.html>.

⁷ Другий випуск програми «Легенди Запоріжжя. Три сакральних святинища» (2012). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.youtube.com/watch?v=HIAZ9LAO_GM.

⁸ Рідна Віра. Руське Православне Коло. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.svit.in.ua/pro_nas.htm.

⁹ Анкета. Пашник Світловит Дмитрович (3.12.2013) // Архів авторки.

¹⁰ Пашник С. Священний острів Хортиця. – Запоріжжя: Руське Православне Коло, 7523 (2015). – С. 22.

¹¹ Пашник С. Руська Православна Віра у питаннях і відповідях. – Запоріжжя: Року Божого 7524 (2016). – С. 27–28.

¹² Волхв Світловит Пашник: Назва «Хортиця» походить від Бога Місяця Хорса, що нібито перевозить душі предків до Раю [розмовляла Лариса Беляєва]. [Електронний ресурс] // Субота плюс, 4 грудня 2003. – Режим доступу: <http://www.svit.in.ua/news3/htm>

¹³ Пашник С. Д. Священний острів Хортиця. – Запоріжжя: Руське Православне Коло, 2015. – С. 22.

¹⁴ Пашник С. Рідновірський світогляд: культурологічні, релігієзнавчі аспекти. Доповідь «Філософського клубу Запорізької державної інженерної академії». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.youtube.com/watch?v=zFjFhTdl-4>

¹⁵ Пашник С. Руська Православна Віра у питаннях і відповідях. – С. 8.

¹⁶ Звернення щодо наміру будівництва на острові Хортиця Історико-духовного комплексу «Хорс». Додаток: Пашник С. Спроба відтворення святинища часів Київської Русі на острові Хортиця та його символіка. Семінар «Сакральна географія: Запоріжжя, Україна, світ» (березень 2011). [Електронний ресурс] / Рідна Віра. Руське Православне Коло. – Режим доступу: <http://svit.in.ua/ogolow/ogol3.htm>

¹⁷ Про нас [Електронний ресурс] / Рідна Віра. Руське Православне Коло. – Режим доступу: http://svit.in.ua/pro_nas.htm

¹⁸ Світловит. Громади РПК відзначили осіннє рівнодення (опубліковано 23 вересня 2014). [Електронний ресурс] // Вісник рідновіра. – Режим доступу: <http://ridnovir.in.ua/index.php/ridna-vira/40-hromady-rpk-vidznachyly-osinnie-rivnodennia>

¹⁹ Пашник С. Руська Православна Віра у питаннях і відповідях. – С. 33.

- ²⁰ Світовит. Громади РПК відзначили осіннє рівнодення (опубліковано 23 вересня 2014). [Електронний ресурс] // Вісник рідновіра. – Режим доступу: <http://ridnovir.in.ua/index.php/ridna-vira/40-hromady-rpk-vidznachyly-osinnie-rivnodennia>
- ²¹ Пашник С. Купало на Хортиці, 2014. [Електронний ресурс] / Сторінка Світовита Пашника на Facebook. – Режим доступу: https://www.facebook.com/pashnyk/media_set?set=a.690404677699306.1073741834.100001893395405@type=3
- ²² Відвідайте Хортицю! (опубліковано 16 жовтня 2011 р.) [Електронний ресурс] / Рідна Віра. Руське Православне Коло. – Режим доступу: http://www.svit.in.ua/nev_arh_2011.htm
- ²³ Пашник С. Рідновіри відсвяткували Покрову на Хортиці (опубліковано 6 жовтня 2014 р.) [Електронний ресурс] // Вісник рідновіра. – Режим доступу: <http://ridnovir.in.ua/index.php/ridna-vira/44-ridnoviry-vidsviatkuvaly-pokrovu-na-khortytsi>
- ²⁴ Немченко О., Новік К. Київського козака посвятили у рідновіри на Хортиці. 27.09.2015. [Електронний ресурс] / Пороги. Незалежний молодіжний портал. – Режим доступу: <http://porogy.zp.ua/2015/09/ki%D1%97vskogo-kozaka-posvyatili-u-r%D1%96dnov%D1%96ri-na-hortic%D1%96/>
- ²⁵ Агітаційна точка РПК на Хортиці «Слов'янські обереги»; Паломництва. [Електронний ресурс] / Рідна Віра. Руське Православне Коло. – Режим доступу: <http://www.svit.in.ua>
- ²⁶ Див.: Манарченко Ю. Разрушенное святилище на Хортице могло повлиять на ход выборов? [Електронний ресурс] // Комсомольская правда в Украине. – 18 ноября 2015. – Режим доступу: <http://zp.kp.ua/zp/519537-razrushennoe-sviatylishe-na-khortytse-mohlo-povlyiat-na-khod-vyborov>
- ²⁷ Відновлення святилища-обсерваторії на Хортиці. 2015.11.12–13. [Електронний ресурс] / Світовит Пашник. – Режим доступу: https://www.youtube.com/playlist?list=PLQEHZ5u9YI9Nnv-CQMbqDDK_upfRMMwgf
- ²⁸ Пашник С. Коли святкувати Великдень? Оpubліковано 15 квітня 2014 р. [Електронний ресурс] // Вісник рідновіра. – Режим доступу: <http://ridnovir.in.ua/index.php/ridna-vira/9-koly-sviatkuvaty-velykden>
- ²⁹ Світовит Пашник про Великдень та інші свята. Програма Запорізької обласної державної телерадіокомпанії «Ранок. Кава. Позитив» 14 березня 2016. [Електронний ресурс] // Вісник рідновіра (опубліковано 16.03.2016). – Режим доступу: <http://ridnovir.in.ua/>
- ³⁰ Назаренко Е., Мовчанюк О. Праздник весны на Хортице (видеосюжет, tv-5, 23 марта 2015) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=6zZpis.7fpCl>
- ³¹ Перунів тиждень на Хортиці [Електронний ресурс] / Рідна Віра. Руське Православне Коло. – Режим доступу: <http://svit.in.ua/news/new65.htm>
- ³² Світовит. Свято Перуна в Запоріжжі. Оpubліковано 22 липня 2015. [Електронний ресурс] // Вісник рідновіра. – Режим доступу: <http://ridnovir.in.ua/index.php/ridna-vira/103-sviato-peruna-v-zaporizhzhia>
- ³³ Олійник П. Хортиця – острів святилище. Семінар «Сакральна географія: Запоріжжя, Україна, світ». Оpubліковано 19 березня 2016 р. [Електронний ресурс] // Вісник рідновіра. – Режим доступу: <http://ridnovir.in.ua/index.php/novyny/128-khortytsia-ostrov-sviatylishe>

Стаття посвящена острову Хортица (г. Запорожье) как сакральному объекту в теоретических разработках волхва Свитовита Пашника и практической деятельности Руського Православного Кола (РПК). Стаття написана на основе изучения трудов С. Пашника, интернет-переписки и общения телефоном автора с ним. Используются материалы электронных ресурсов: сайта РПК, электронных изданий РПК, видеосюжетов. Хортица в последние годы стала важным центром украинского родноверческого движения, в первую очередь благодаря археологическим исследованиям, которые доказали наличие на острове огромного количества святилищ эпохи бронзы. Рассмотрены некоторые аспекты исто-

рии острова как сакрального объекта. Сосредоточено внимание на праздниках и обрядах, которые представителя РПК проводят на территории острова.

Ключевые слова: остров Хортица, Руськое Православное Коло (РПК), волхв Свитовит Пашник, сакральность.

The article is devoted to the island Khortytsya (Zaporizhya). This sacred object is studied in theoretical developments magus Svitovit Pashnyk and practice of Community of Rus' People who Laud Gods (CRLG). This article was written based on the study of Svitovit Pashnyk works, internet correspondence and telephone communication of the author with him. Materials of electronic resources: Site of the CRLG, the CRLG electronic publications, movies. Khortytsia in recent years has become an important center of Ukrainian Pagan movement, primarily through archaeological research that proved the presence of a large number of island sanctuaries of the bronze period. Some aspects of the island's history as a sacred object is considered. The emphasis on festivals and rituals that representatives of the CRLG carried out on the island was made.

Keywords: island Khortytsia, Community of Rus People who Laud Gods (CRLG), magus Svitovit Pashnyk, sacredness.

ЕТНІЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ УКРАЇНЦІВ В ЦЕНТРАЛЬНІЙ ЄВРОПІ: ЧЕСЬКА ТА СЛОВАЦЬКА РЕСПУБЛІКИ

У статті приділяється увага дослідженню ментальних картин як уявних структур, пов'язаних з конкретними географічними регіонами, а також розглядається проблема української міграції в Центральній Європі на прикладі Чеської та Словацької республік. Коротко визначені основні риси взаємовідносин чеського та словацького населення з українською діаспорою, досліджені найбільш поширені етнічні стереотипи.

Ключові слова: Центральна Європа, Чеська і Словацька республіки, українська меншина, етнічна ідентичність.

Чеська і Словацька республіки належать до країн Центральної Європи, де постійно проживає і здійснює свою діяльність численна українська діаспора. Це пов'язано з кількома факторами – від географічного розташування обох країн, з яких Словаччина має з Україною спільний східний кордон, до історичних, культурних і економічних аспектів, які спонукали численну міграцію українців, в основному до чеських земель. У нашій статті ми будемо приділяти увагу українській діаспорі та українським мігрантам на території обох держав, які, хоча в даний час розділені, співіснували протягом понад семидесяти років в рамках спільної держави і мають багато спільних соціальних і культурних особливостей, в тому числі й мовну близькість.

Стаття заснована на етнологічних дослідженнях авторки, яка родом із Чехії, але своє докторське дослідження здійснює в Словацькій Республіці та для своїх досліджень використовує знання української мови. Також у статті віддзеркалюється життєвий інтерес до Східної Європи, її історії, культури та мов. Авторка приділяє увагу міжнаціональним стереотипам та їх функціям у суспільстві, розглядає Центральноєвропейську зону з геополітичної точки зору, а також крізь призму сьогодишньої концепції ментальних образів, тобто уявлень і асоціацій, пов'язаних з розмічанням конкретного простору і сприйняттям його специфіки. При вивченні ментальних образів авторка має справу зі сприйняттям Центральної Європи очима українських мігрантів. Головною проблемою в цьому зв'язку є українське сприйняття «західного» у порівнянні зі «східним», все це прив'язано до Центральної Європи і місцю Чехії і Словаччини в ній.

Концепція Центральної Європи в політичних колах почала використовуватись на Віденському конгресі, коли ця область була позначена як буферна зона між Заходом і Сходом в контексті наполеонівських воєн. Географічно і політично це завжди був не чітко визначений простір, тобто простір, який сприймався суб'єктивно. До нього належать землі, що колись входили до складу імперії Габсбургів, хоча й з дуже гнучкими межами, і тривалий час також Німеччини та Священної Римської імперії¹.

Заради обмежень, які маркують розподіл Центральної Європи у двадцятому столітті, регіон був перейменований на Центрально-Східну Європу, що краще відображає іншу орієнтацію,

особливо в східній частині регіону. Залишається відкритим питання, де проходить його східний кордон і що може служити демаркацією цієї межі з історичної, культурної, етнічної, мовної і, в кінцевому рахунку, релігійної точки зору. Коли ми говоримо про Центральну Європу, це Чеська і Словацька республіки, які розглядаються в якості уявного центру. На вживання фразеологізму «країна в серці Європи», претендують обидві країни і слід відзначити, що це є їхнім правом. Для цілей нашого дослідження ми обрали саме ці дві країни. Це одна з характерних рис чесько-словацьких відносин (або словацько-чеських), що чітко визначити, які з цих двох республік є «справжнім» серцем Європи неможливо. Чехію і Словаччину ми сприймаємо як єдине ціле з кількох причин. Найбільш важливою з них є спільна історія, особливо існування в рамках єдиної держави протягом 1918–1993 рр. Не є секретом, що функціонування взаємин за часів Чехословаччини не було гладким і збалансованим але в 1970-ті роки зміцнився тісний зв'язок між цими двома країнами на всіх рівнях життя, коли чехи і словаки поділяли загальні політичні, економічні і культурні погляди, що стало можливим також завдяки усвідомленню культурного споріднення, включаючи мовну близькість, яке датується ХІХ століттям. У спільній державі, таким чином, серед іншого, були рівномірно сприйняті проблеми етнічних і релігійних меншин. Стосовно української меншини було очевидно, що українці-русини в східній і північно-східній частині Словаччини належали до сфери чеських політичних і культурних інтересів і, навпаки, українці у Словаччині відображали традиції української міжвоєнної міграції в Чехії.

Для авторки, як дослідника, який також рухається в обох цих світах, спало на думку логічним порівняти, як розвивалася ситуація після розпаду Чехословаччини і як цю ситуацію сприймають члени української діаспори. На нашу думку, погляд «ззовні» на чехів і словаків може подати цікаву картину і відповісти на питання, чи можемо ми говорити про існування свідомості чесько-словацької громади, чи це є міф. У зв'язку з цим також треба поставити важливе питання щодо сприйняття центральноєвропейської області, яка безпосередньо впливає на визначення меж його східного кордону. Українці, на думку чехів і словаків, безсумнівно, належать до «східної» області (без будь-яких негативних конотацій). Ця межа дуже тонка і прониклива в сфері народної культури, особливо на сучасному словацько-українському кордоні. З огляду на те, що українці у Словаччині є важливою етнічною меншиною, наведемо кілька спостережень з цього питання.

В даний час українці складають найбільшу етнічну меншину в Чехії. Офіційні цифри говорять про близько 100 тисяч українців, які на законних підставах проживають на території Чеської Республіки (населення ЧР – 10 млн. осіб). Українська діаспора в Чехії має давні традиції і міграції українців можна розділити на чотири хвилі. Перша, яка не була масовою, відбувалась на початку ХХ століття, друга, дуже значна хвиля припадає на міжвоєнний період, коли українці прибували в Прагу і Подебради (Центральна Богемія, приблизно 40 км на схід від Праги). Тоді у Празі був заснований Український Вільний університет (перенесений з Відня до Праги в 1920-і роки) а потім в Подебрадах – Українська господарська академія (1922). Прибувала інтелігенція, студенти, видавались українські книжки, газети, функціонували різні асоціації. Тут працювали письменники і поети О. Олесь, Є. Маланюк, О. Ольжич, художник В. Касіян. Третя хвиля міграції, але не така масова, відбувалась в часи тоталітаризму і комуністичного режиму в Чехословаччині в 1948–1989 рр. Фундаментальні зміни відбулись з розпадом Радянського Союзу в 1991 році. Почалась четверта хвиля міграції, яка характеризується припливом в основному нелегальних мігрантів з України². Характер цієї міграції є економічний і визначається багатьма факторами. У Чехії українці, котрі прийшли й до сих пір приходять на роботу, це найчастіше люди із Закарпаття, які обрали Чехію через її близькість до України, гарне транспорт-

не сполучення, мовну і культурну близькість і, не в останню чергу, через відчуття сприятливої економічної ситуації в країні, що для них означає можливість отримувати відносно високу зарплату. Мотивація цих мігрантів і загальний характер четвертої хвилі міграції принципово відрізняється від попередніх хвиль і має сильний вплив на поточне становище українців в чеському суспільстві. І, навпаки, ці люди часто сприяють формуванню негативного ставлення чехів до українців.

На даний час близько 135 тисяч українців проживає на території Чехії легально, переважно у великих містах Центральної Чехії – Празі та Брно. Кількість нелегальних мігрантів становить близько 20 000. Сьогодні існує тенденція до зменшення їхньої чисельності завдяки відкриттю ринку праці в інших країнах – Португалії, Іспанії, Італії, Греції. Загальна чисельність мігрантів становить від 150 000 до 200 000 осіб³. У великих містах українці проживають розсіяно і поділяються на багато підгруп. Частина українців повністю асимілювалася в чеське суспільство, частина перебуває виключно в українських групах і навіть не вивчає чеську мову.

Дипломатичні представництва України в Чехії знаходяться у двох місцях – Посольство у Празі і консульство у Брно. Українське життя діаспори зосереджене у Празі, де нещодавно був заснований Український дім для консультативного обслуговування і підтримки мігрантів. Тут працює багато фольклорних груп, товариств тощо. У Чехії є можливість вивчати українську мову і літературу в якості окремої дисципліни в трьох університетах – у Празі, Брно, Оломоуці. У великих центрах часто є православна церква, у Празі їх декілька, які об'єднують людей різних національностей православної віри. Також є греко-католицькі церкви.

Більш складним питанням є етнічна самоідентифікація. Самі українці часто поділяють себе на українців і русинів. Ця проблема більш характерна для Словаччини.

Дещо інша ситуація склалася у Словацькій Республіці, яку в гуманітарних науках часто називають багатонаціональним суспільством. Найбільшою етнічною меншиною у Словаччині є угорці, що визначається історичним розвитком країни. Говорячи про українців Словаччини, це питання має подвійний рівень. На відміну від Чехії, у словацькому оточенні не існувала настільки виразна міжвоєнна міграція, але, як і в Чехії, з 1990-х рр. розвивається трудова та економічна міграція. На те вказує той факт, що в 2015 році було видано 10000 віз українським громадянам і вони опинились серед найбільших груп мігрантів з третіх країн⁴. Це допомагає формуванню української діаспори. Найбільш активні члени діаспори та представники сучасної міграції живуть в основному у братиславській області, де є робочі місця і рівень життя відносно високий. Братислава має вигідне географічне розташування неподалік Відня і кордону з Чехією, не кажучи вже про хороші шляхи у всіх напрямках.

Другою проблемою є сфера етнічної самоідентифікації українців, котрих у східній та північно-східній Словаччині можна поділити на українську і русинську частини. У цьому регіоні ми говоримо не про діаспору, або міграцію безпосередньо в економічному і професійному сенсі, але про автохтонне, тобто корінне населення, що постійно проживає на цій території. Це в основному лемки, які живуть на західному Закарпатті, на південному сході Польщі і у північно-східній Словаччині.

Щодо поглядів дослідників на етногенез та етнічну ідентифікацію, у довгостроковій перспективі немає консенсусу, тому, коли ми говоримо про українців у Словацькій Республіці, в літературі часто використовується термін українці-русини, що є компромісом. Суперечки про те, чи є це один етнос, або у русинів інший етногенез і вони не є частиною українського народу, заповнюють до сих пір сторінки спеціалізованих періодичних видань та стали темою числен-

них серій конференцій⁵. В даний час відродження русинської культури актуальне на сході Словаччини, особливо у Пряшеві та Кошицах, де діють русинські організації, фольклорні ансамблі, видаються журнали, інформаційні бюлетені та книги, проводяться конференції і є навіть радіопередача русинською мовою. При цьому слід зазначити, що у Словаччині в 1995 році була кодифікована літературна форма русинської мови, яка базується на діалекті лемків. У 1991 році про належність до українців проголосило 13 281 осіб і 17 197 – до русинів. В останні роки спостерігається тенденція до зменшення цих цифр⁶.

Ситуація у відносинах між русинами та українцями у Словаччині є дуже складною і часто не повністю прозорою навіть для культурних діячів. Академічна дискусія, однак, в кінцевому рахунку, має мало спільного з реальним і практичним життям, коли, наприклад, жителі самі називають себе русинами або руснаками і не мають на увазі вираз внутрішньої солідарності з ідеєю відродження русинської національності, але можуть просто використовувати в даній області традиційний етнічний абсолютно незалежно від глибших культурних або навіть політичних конотацій. Як руснаки, або русини, вони також відомі словакам, які живуть на сході держави, у котрих часто можна помітити різницю сприйняття – вони розуміють що русин і українець не те саме. Ідучи західним напрямком у Словаччині, люди більше втрачають сенс про ці нюанси і українці для них просто ті, хто живуть на сході країни.

Так само, як і в Чехії, дипломатичні представництва України в Словацькій Республіці знаходяться у двох містах – Братиславі (посольство) і Кошице (консульство). Іншим важливим центром є також Музей української культури у Свиднику. Українську мову можна вивчати в університеті в Пряшеві. Також працює середня школа з викладанням українською мовою.

Тепер розглянемо питання про взаємини української меншини з чехами та словаками. Як показано вище, природа і характер міграції і діаспори є різними, але і так можемо знайти між ними точки дотику та багато подібних рис. За даними соціологічних досліджень чехи ставляться до українців зневажливо⁷. Причиною цього є згадана потужна економічна міграція, коли українці часто прибували в країну нелегально заради того, щоб виконувати тільки просту ручну роботу. Чоловіки, як правило, працювали на будівельних майданчиках, жінки частодесь на складах, на фабриках, виконували допоміжні роботи. Часто це була фізично виснажлива робота.

Для того, щоб забезпечити робочі місця для мігрантів, розвивалась нелегальна система, яка називається клієнтською. Люди були змушені платити здирникам, вимагачам. Українці часто перебували у середовищі, пов'язаному з мафією і злочинним світом і, оскільки багато хто з них розмовляли російською мовою, чехи вважали їх росіянами. Образ росіян також досить негативний. Це відомий факт, що пересічний чех часто не відрізняє українську мову від російської. Так сформувався стереотип, що українці малоосвічені робітники з можливими зв'язками зі злочинним світом. Ситуація змінюється дуже повільно, тому що, як відомо, етнічні та культурні стереотипи характеризуються значним опором до будь-яких змін. Це явище підтверджується ретроспективно в ході дискусій, які авторка проводила з українцями.

Все залежить від суб'єктивних переживань респондентів. Багато з них були здивовані ставленням чехів і багато хто з них з цим був внутрішньо глибоко не згоден, наприклад, у зв'язку з розчаруванням з часто байдужим ставленням чеської публіки до подій Майдану.

У Словаччині міф про українців, як людей другого порядку, не поширювався до такої міри. В основному це пов'язано з тим, що українці-русини є невід'ємною частиною словацького багатоетнічного суспільства, отже словаки зустрічаються з цією темою частіше. Навіть у Братиславі, не так сильно поширений стереотип, що українець – це прибиральник, хоча в газетах час від часу з'являються статті, у яких зазначається, що українці забирають у словаків робочі місця⁸.

Після Оксамитової революції Словаччина в очах українців не набула статусу економічно перспективної держави, тому, незважаючи на географічну близькість і доступність, мігранти їхали до Чехії. Ця тенденція продовжується, хоча образ Словаччини зараз змінюється під впливом загального позитивного економічного розвитку країни.

У зв'язку з цим цікаво подивитися, що самі українці сприймають як «західне», що для них означає «розвинене, економічно надійне, сучасне». У протистоянні Чехії та Словаччини вони надають перевагу Чехії. До цього робить внесок також досить жорстка імміграційна політика Словаччини. Навпаки, словацькі українці переконливо свідчать, що словаки ближчі до них ніж чехи, як лінгвістично так і в культурному відношенні. Сьогодні українці чітко сприймають поділ Чеської і Словацької республік на дві окремі держави. За словами респондентів, у Чехії люди живуть більш «сучасно», але люди там дуже твердо ставляться проти «сходу», тобто по відношенню і до українців набагато менш дружні.

Неясним є питання визначення українцями Центральної Європи. Вважаємо, і це необхідно ще підтвердити емпіричним дослідженням, що для українців, які тут проживають, ця геополітична конструкція не є цілком суттєвою. Поділ в сьогоdnшній політичній ситуації полягає в основному в дихотомії Європейського Союзу, з одного боку, і Росії, з іншого. Українці у плані менталітету, культури та історії відносять себе до Європи, а не до Сходу. Респонденти, з якими авторка мала можливість розмовляти, підтверджують, що різниця у поглядах на чехів і словаків повільно розчиняється в загальних ідеях європеїзму.

¹ Moravcová, M., Svoboda D., Šístek F. Pravda, láska a ti na «Východě». Obrazy středoevropského a východoevropského prostoru z pohledu české společnosti. – Praha, 2005. – С. 12.

² Součková, T. Ukrainian Minority in Brno: A Qualitative Research on Ethnic Identity. // Ethnologia Actualis. – Вип. 15. – Ч. II. – Trnava 2015. – С. 67.

³ <http://www.ukrajinci.cz/cs/publikace-clanky/detail/kolik-je-tu-ukrajincu/> (25. 6. 2016).

⁴ <http://mic.iom.sk/atlas/ukrajinska-komunita/> (25. 6. 2016).

⁵ Hanp. Sopoliga, M. Tradície hmotnej kultury Ukrajincov na Slovensku. – Bratislava, 2006., Mušinka, M. Rusíni-Ukrajinci Slovenska v zrkadle úradných štatistik. // Bittnerová, D., Moravcová, D. Etnické komunity. Vyjednávání pozice v majoritě. – Praha, 2012. – С. 121135.

⁶ Tradície hmotnej kultury Ukrajincov na Slovensku. – С. 21.

⁷ Leontiyeva, Y. Ukrajinci // Výzkumná zpráva: Integrace cizinců v ČR. – Praha, 2004. – С. 27.

⁸ <http://www.noviny.sk/c/slovensko/ukrajinski-ucitelia-beru-slovenskym-robotnikom-pracu> (25. 6. 2016); <http://domov.sme.sk/c/7928965/ukrajinci-pracu-slovakom-na-vychode-nekradnu.html> (25. 6. 2016).

В статье, уделяется внимание исследованию ментальных картин как мнимых структур, связанных с конкретными географическими регионами, а также рассматривается проблема украинской миграции в Центральной Европе на примере Чешской и Словацкой республик. Коротко определены основные черты взаимоотношений чешского и словацкого населения с украинской диаспорой, исследованы наиболее распространенные этнические стереотипы.

Ключевые слова: Центральная Европа, Чешская и Словацкая республики, украинское меньшинство, этническая идентичность.

The article focuses on the study of mental pictures of how imaginary structures related to specific geographic regions, as well as the problem of Ukrainian migration in Central Europe on the example of the Czech and Slovak Republics. The basic features of the relationship of the Czech and Slovak population with the Ukrainian diaspora are briefly defined. The most common ethnic stereotypes are studied.

Keywords: Central Europe, the Czech and Slovak Republics, the Ukrainian minority, ethnic identity.

ІОСАФАТОВА ДОЛИНА: ІСТОРІЯ ТА СЬОГОДЕННЯ

У статті описано основні події, від 1923 року до сьогодення, що стосуються Іосафатової долини у с. Голинчинці Шаргородського району Вінницької області. Звернено увагу на відновлену традицію хресних ходів. Показано роль родини Залецьких у відродженні пам'яті про святиню. Описано спостереження автора під час польових робіт у цьому районі.

Ключові слова: Іосафатова долина, видіння, святе місце, хрести, джерело, хресний хід.

Наша публікація має на меті показати історію Іосафатової долини – святого для православного населення місця, проаналізувати літературу та вказати, які аспекти його існування вивчені. Частково цю тему ми розглянули у статті «Відображення народної релігійності 20-х років XX століття в Україні на сторінках «Етнографічного вісника»»¹.

Про події, що стали причиною масових паломництв, писали О. Пчілка, В. Кравченко, Н. Дмитрук. У їхніх роботах знаходимо варіанти пісень, молитов, псалмів. Маємо ряд легенд і переказів пов'язаних безпосередньо з подією яку пояснювали як чудо, біблійні тексти перероблені у народній традиції під «потребу» пояснити чи підтвердити «чудесність» події і розповіді, що виникли на основі випадків, які у народі трактували як «кару Божу за невіру».

Питанням ґенези «фольклору чудес» займався дослідник-фольклорист В. Дяків. У 2008 році вийшла в світ його монографія «Фольклор чудес» у підрадянській Україні 1920-х років». Детально висвітлюються питання причин, що призвели до виникнення масових релігійних рухів та території України у 1920-х рр. Основну увагу дослідник звернув на фольклор утворений на основі подій у м. Калинівка та с. Голинчинці. Джерельна база дослідників 1920-х років вдало доповнена польовими дослідженнями автора, що зумовлює висвітлення теми у історичному процесі². Фольклорною складовою цього явища цікавився і Р. Кирчів у праці «Двадцяте століття в українському фольклорі». Оперуючи архівними матеріалами та публікаціями 1920-х рр., автор наголошує на тому, що при інших політичних та економічних умовах, слова пастуха Якова, якому явилась Богородиця, ніхто б не сприйняв і відповідно ніяких масових паломництв не було³. Короткі відомості про долину можна знайти і в науково-популярній літературі, зокрема у книзі «Чотирнадцять мандрівок Вінниччиною»⁴.

Зміна політичного устрою в країні з приходом більшовиків та агресивні заходи насадження нового порядку зустріли своєрідну опозицію серед сільського населення, що вилилась у формі масових паломництв до місць явлення чудес релігійного характеру на території України. Східне Поділля того часу стало еталоном для дослідження ґенези «фольклору чудес». Вже на початку 1920-х років з'являються тематичні публікації. Найпопулярнішими та найкраще дослідженими є події у Калинівці та чудо у так званій Іосафатовій долині на Вінниччині. Збиранню народного фольклору у 20-х роках XX століття надавали великого значення. Зі створенням у 1918 році Української академії наук, у 1921 р. Етнографічної Комісії ВУАН, у 1922 р. Краєзнавчої комісії та Кабінету музичної етнографії розпочався новий етап у історії етнографії. У 1925 році

при Кабінеті антропології та етнології ім. Ф. Вовка було створено Етнографічне товариство, реорганізоване у 1928 р. у Всеукраїнське Етнографічне товариство. Об'єднавши етнографічні гуртки з усієї України, Товариство розгорнуло широку програму по збиранню, систематизації та публікації польових матеріалів⁵.

Зазвичай глибоко віруюче селянство почало накладати релігійні сюжети на повсякденне життя. Починають побутовати думки, що влада, яка цілеспрямовано губить свій народ (свідчення чого – голод 1921–1923 рр.), не може бути нічим іншим, окрім втілення зла. Події, що відбулися у 1923 році у м. Калинівці та біля с. Голинчинці Шаргородського району Вінницької області та їх наслідки у розумінні вірян стали яскравою ілюстрацією суті нової влади. Згідно з переказами, 7 липня 1923 року кілька червоноармійців, проїжджали біля хреста на роздоріжжі біля Калинівки. Один із них почав стріляти у Розп'яття і останнім пострілом поцілів у праве плече Ісуса Христа, з якого відразу почала сочитись червона рідина. Наступного дня громада с. Сальник, на території якого фактично знаходився хрест, разом із священником прийшли відправити службу, а згодом сюди почали ходити хресні ходи з усієї України. Реакція влади не забарилась – розпочалось слідство та судові справи щодо релігійної агітації церковників. Проводили експертизи, висновки яких мали на меті переконати віруючих у відсутності чуда, проте кількість прочан лише збільшувалась⁶. «Чудо» в Калинівці стало першою подією, яка збирала настільки масові паломництва. Відомості про оновлення та мироточіння ікон по області та за її межами були відомі й до цього.

Через два місяці після подій у Калинівці, народні маси знову починають активне паломництво. Тепер у село Голинчинці Шаргородського району. За легендами у долині біля села пастухові Якову явилась Богородиця та наказала ставити у цьому місці хрести. Місцина і сьогодні користується популярністю серед вірян, новини про хресні ходи у «долину хрестів» щороку з'являються на шпальтах газет, фольклором з цієї тематики цікавляться дослідники.

О. Пчілка у статті «Українські народні легенди останнього часу» досить ґрунтовно підійшла до питання про збирання у дорогу «поклонників», ставши свідком підготовки групи селян до походу на Іосафатову долину і детально описавши весь процес. У наведеному матеріалі добре простежуються основи матеріальної, а головним чином моральної підготовки селян перед походом до місць явлення чудес. Проте спочатку авторка звертає увагу на події у Калинівці та наводить один із варіантів «Розмови про майбутнє народу» (детальніше про це у нашій публікації)⁷. При порівнянні основних легенд про Калинівське чудо та Іосафатову долину вказується на спільний міфологічний образ – діва поруч з водою, джерело, криниця та ін.⁸. Саме поява Богородиці біля існуючої криниці – за одними легендами, та утворення джерела після явлення – за іншими, стала основою сюжету майже всіх фольклорних форм «іосафатового циклу». Деякі дослідники того часу подають варіанти легенд, у яких замість жінки фігурує старець⁹. Сама назва «Іосафатова долина» теж не автентична, а взята із старозавітних біблійних переказів про місце страшного суду, де всі мертві душі постануть перед Богом¹⁰. За наведеними даними, серед віруючого населення сформувалась певна структура підготовки до походу та моделі поведінки під час нього. «Перед виходом з хрестами, поклонники (так називали паломників до місць явлення чудес на Поділлі – Н. Ш.) справляли обіди для дітей, чи для старців, або й подавали обід в'язням у в'язницю»¹¹. Ці дії, на нашу думку, мали на меті «очистити» паломників від гріхів. Таку ж мету переслідували і норми поведінки, яких мали дотримуватися під час походу подорожуючі: «...підчас «походу» з хрестами повинні поводитися чемно, надто пристойно. Навіть молоді хлопці та дівчата повинні були в дорозі їсти пісне, без-пуття не сміятися, не пра-

вити пустих теревенів, навіть не лущити насіння (!). Тим паче повинні були всі «поклонники» мати «чисте сумління», – ніякої кривди нікому не чинити, бо коли хто цього не додержував, то й хрест його (мовляла легенда) ставав трухлявим і не міг бути поставленим»¹². Подібний мотив занотував В. Кравченко у статті «Осапатова долина»: «...І тільки шуб ті везли й ставили, шу зроду ни курать і водки ни п'ють... Хто вгодний у Бога, ту тому гля його христама пуявляїця, а хто ні, ту того хрест пучорніє з білого – зробиця чорним»¹³. Саме мотив залякування справляв вирішальне значення на богобоязких селян. Фактично у всьому фольклорі, що творився на основі подій у долині, завжди чітко наголошувалось на формах покарання за недотримання певних норм поведінки чи невчасне закопування хрестів та ін. У легендах вказувалось, що кожне село має поставити на долині 1–4 хрести, а покаранням було провалення під землю тих сіл, які не поставлять у долині хрести¹⁴. Підготовка до походу завершувалась службою та спільною трапезою, після чого провізія складалась на віз, що супроводжував подорожуючих.

Своєрідним доповненням до статті О. Пчілки можна вважати працю В. Кравченка «Псальми», що в 1923–1924 рр. співали прочани під час подорожувань до різних чудес». Тут висловлено думку про те, що частина «псальмів» – це давні колядки, або ж лірницькі пісні, перероблені прочанами під час подорожей до Калинівки чи Іосафатової долини¹⁵. У іншій статті «Осапатова долина», автор вказує на те, що в період, коли про Калинівський хрест почали забувати, з'явилися оповіді про Іосафатову долину. Місця точного її знаходження, ті хто проживали за межами Вінниччини, не знали і часто ототожнювали з Калинівським хрестом, що на думку автора ілюструвало «як неосвічений мозок усе спрямовує на свої поняття»¹⁶. У нашій публікації ми вже обґрунтували гіпотезу про спорідненість цих подій у народній уяві¹⁷. Сучасні Калинівський та Шаргородський райони Вінницької області знаходяться доволі далеко один від одного, тому в реальному вимірі цей факт виключає можливість переростання Калинівського чуда в Іосафатову долину. Це підтверджують легенди наведені Н. Дмитруком, у якій посланець з Калинівки «йшов сто верст» (116 км) до Іосафатової долини¹⁸ та В. Кравченком у вказаній роботі¹⁹. Дослідник опублікував десять різних варіантів легенд про Іосафатову долину, які побутували на той час у народі.

Н. Дмитрук, вивчаючи фольклор, що виник на основі поширення чуток про чуда – оновлення хрестів, ікон, хоругв та ін., групує відомі йому легенди у три розділи – чудеса різного змісту, Калинівський хрест та Іосафатова долина. У останньому подається кілька варіантів легенди про «явлення» пастуху, оригінальна легенда про мерців які йдуть у долину та про пастуха, який приймає хрести у прочан у долині²⁰.

Через півтора року розслідувань, 21 червня 1925 року, розпочався судовий процес над дев'ятьма священиками та 18 мирянами. Хід справи друкували у щоденній газеті Подільського Губкому КП(б)У, Губвиконкому та Губрефрази «Червоний край»²¹. Пастух Яків Мисик, з розповідей якого і розпочався масовий рух у долину, помер у в'язниці ще до початку суду. Притягнені до відповідальності священики не визнавали своєї вини, посилаючись на те, що їх примусила громада йти святити хрести, що вони самі не вірили в чудо та «... «душевних радощів» при освяченні хрестів не відчували, а механічно виконували свій обов'язок»²². Після закінчення судового розслідування було вислухано промови громадського та державного обвинувачення. Перший, тов. Воробйов, наголошував, що усі дії підсудних мали чітко виражений контрреволюційний характер, а збитки завдані економіці хресним рухом важко підрахувати. «За п'ять місяців через «Іосафатову долину» пройшло приблизно півтора мільйона чоловік. Кожен з них потратив пересічно 5 днів, отже змарновано сім з половиною мільйонів робочих днів. До цього

ще треба додати вартість дерева, що пішло на хрести, витолочені поля, пошести, хвороби, витрати селян на пожертви й на харчі. Все разом складає таку величезну суму, що її навіть при- близно неможна встановити»²³. Державний обвинувачувач т. Попов, також підтримував думку про контрреволюційні дії підсудних, що були яскраво виражені у їхніх агітаційних промовах серед людей у долині, підсумував: «Покликаючись на матеріяли судового слідства, зокрема на зізнання де-яких свідків, прокурор встановлює, що весь «чудесний» рух мав контрреволю- ційний характер, що церковники на ньому наживались, що рухом керували попи й церковні кола», а далі «Відносно всіх підсудних прокурор підтримує обвинувачення по 119 і 120 статтях Карного Кодексу...»²⁴. 120 стаття передбачає покарання за обманні вчинки для використання релігійних забобонів маси з корисною метою, а 119 – додає до цього контрреволюційну діяль- ність.

Зрозуміло, що захист всі дії своїх підсудних зводив до того, що це люди з села і «що темна забита маса селян, яка внаслідок своєї некультурности, цілком залежить від природи, шука- ла чогось надприродного, «чуда», не розуміючи, що поліпшення її долі залежить від неї ж самої»²⁵. Звертаючи увагу на відсутність у селян процесу машинізації робіт, на незалученість їх до роботи у колективних господарствах, захисник т. Романов, пропонує, в якості покарання підсудних, машинізувати їх господарства та залучити в колгоспи. Другий захисник т. Ізерсон, вказуючи на важкий у економічному плані для селянства 1923 рік, вважає, що такий рух був цілком очікуваним, крім того законом не забороняється ставити та освячувати хрести, тому просить суд виправдати своїх підзахисних. Ще два захисники також просять виправдання для селян. У своєму останньому слові священики не визнали обвинувачень і сказали, що ходили до христів вони тільки на вимоги мас і ніякої агітаційної діяльності там не вели.

Незважаючи на ці заяви, суд постановив: Петринський Т. Я. – 4 роки бупру (будинок приму- сових робіт) з суворою ізоляцією, з урахуванням відсидженого строку; Жолткевич К. – 3 з поло- виною роки бупру з суворою ізоляцією, з урахуванням відсидженого строку, після відбуття кари заборонено проживати на Правобережжі протягом 3 років; Ілінський В., Черняхівський І., Шуляк В., Завадовський В, Любинський О., Іванько Й., Садовник В., Сирук (Ніколаєв) Г., Бабій А., Бондар Т. – 3 роки бупру з суворою ізоляцією, з урахуванням відсидженого строку; Васильків- ський П., Кашевський А., Садовник Р., Бондар Тимофій, Сумневич В. – 1 рік бупру без суво- рої ізоляції, з урахуванням відсидженого строку; всі решта отримали по 6 місяців примусових робіт, а з урахуванням відсидженого строку, 1,5 року, звільнялись від кари. Сумневича В. та Васильківського П. після відбуття ними кари, мали вислати за межі Правобережжя на 8 років, як соціально небезпечних²⁶.

Священик Тихон Петринський на час вироку був вже досить старим і зважаючи на це, кару йому зменшили до 8 місяців, а з урахуванням відбутого строку і зовсім звільнили. Прослу- живши майже пів століття священиком, він помер у 1943 році. Вже наступного року родину Петринських вигнали з родового гнізда. Доньок забрали родичі з Києва, а матушку Неонілу Петринську погодилися опікувати сім'я Залецьких²⁷.

За матеріалами розміщеними на офіційному сайті Могилів-Подільської єпархії, традиція хресних ходів відновилась завдяки дослідженням І. Залецького, який ще дитиною слухав роз- повіді матушки, а у дорослому віці вирішив відродити історію цього місця²⁸. В 1990-х роках зібрані матеріали він почав публікувати у місцевих та районних газетах, щоб зацікавити темою якнайбільше коло читачів. У газеті приходів Української Православної Церкви міста Вінниці «Одигитрия» у трьох номерах поспіль було опубліковано його розповідь про Іосафатову доли-

ну²⁹. Наступного 2003 року у цій же газеті надруковано статтю про ікону Миколи Чудотворця, яку родині Залецьких передала матушка Неоніла. Образом у 1923 році отець Тихон освячував хрести, які встановлювали у долині³⁰. Не лише історію встановлення хрестів переповідали у газетах. Настоятель Свято-Дмитрівської церкви с. Голинчинці ігумен Сергій Гурмач опублікував невелику замітку, про криницю з чудотворною водою на території долини. Наводить кілька історій чудесного зцілення прихожан водою з неї³¹. Схожий, до перших трьох публікацій у «Одигитрії», матеріал розміщено на шпальтах «Подільських єпархіальних відомостей» у 2004 році³². Розпочав роботу і над книгою про Іосафатову долину, та закінчити її не судилося – у 2006 році Іван Залецький загинув. Вже після його смерті у газеті «Одигитрия» було опубліковано велику статтю, у якій вміщено усі доробки дослідника³³. Тут же на першій шпальті розміщено оголошення про відновлення традиції хресних ходів і 15 серпня цього ж року відбувся перший Всеподільський хресний хід у Іосафатову долину, у якому, за даними правоохоронців, взяло участь 20 тисяч прочан та встановлено кілька сотень хрестів (точні цифри не наводяться)³⁴. Наступного року у долину прийшло 2 тис. прочан і встановили кілька десятків хрестів³⁵. У 2008 році, коли чуду в долині виповнилось 85 років, хресним ходом пройшло 10 тисяч вірян³⁶. Така ж кількість прочан була і наступного року³⁷. Після хресного ходу у 2010 році у долині вже було вкопано більше 5 тисяч хрестів, і ця цифра постійно збільшується, оскільки паломники приїжджають сюди цілий рік³⁸. Найбільшу кількість прочан зібрав хід у 2011 році – більше 30 тисяч³⁹. 20 тисяч прийшло на спільну молитву в честь 90-річчя чуда явлення Богородиці у Іосафатовій долині⁴⁰. Вже у цьому році хресною ходою від церкви Дмитра Солунського у с. Голинчинці знову пройшли тисячі прочан. За попередніми підрахунками у долині вкопано більше десяти тисяч хрестів⁴¹. Відновлені хресні ходи 15 серпня стали традиційними, а святиня та пов'язані з нею звичаї, щороку збирають значну кількість вірян.

З розростанням популярності Іосафатової долини відомості, про неї можна знайти і в мережі Internet. Наповнюють сайти матеріалами, зазвичай прихожани парафій, розміщуючи тут власні враження від відвідування святих місць. Нажаль, вважати ці матеріали достовірними ми не можемо з різних причин – дублювання інформації, дані з різних сайтів часто заперечують одні одних, відсутність джерельної бази цих публікацій. Та слід звертати на них увагу при дослідженні настроїв, які панують серед віруючого населення, щоб краще розуміти природу та зміст таких релігійних рухів, які ми спостерігаємо у Іосафатовій долині⁴².

Автору цієї статті довелось побувати у долині разом із паломниками у кінці серпня 2015 року. Організував паломництво настоятель Свято-Феодорівського монастиря у смт Вапнярка Томашпільського району архімандрит Серафим (Котляров). Про поїздку було оголошено за кілька тижнів до виїзду. Кількість місць у автобусі була обмежена, тому відразу ж було попереджено про складання списків бажаючих, які поїдуть іншим разом. За тиждень до подорожі відправили службу з Таїнством Сповіді та Причастя. Виїжджали рано вранці, щоб до обіду потрапити до святого місця. Жінки були одягнуті зручно для дороги, але обов'язково у довгі спідниці, а голови покриті хустками, чоловіки – просто охайно, без особливих вимог. З собою везли один великий двометровий хрест. Група складалась із 15 осіб середнього віку. В дорозі співали «Отче наш» та молитви до святого Миколая Чудотворця, у православній традиції захисника подорожуючих. Брали з собою пісню їжу та ємності для води з колодязя, де за повір'ям являлась Богородиця. На під'їзді до долини на узбіччі стоять кілька великих хрестів. Їм поклоняються учасники хресних ходів. Розпочинається долина з великої площі, де розміщений металевий каркас для проведення служб архієреями та священниками, котрі збираються тут разом

із мирянами 15 серпня (фото 6). Недалеко є басейн, де охочі занурюються у прохолодну воду (фото 7). Кілька господарських будівель та вагон потягу, перероблений у своєрідну капличку (фото 5). Тут можна придбати хрести різної висоти – для встановлення, та менші на підв'язках, котрі вішають на вже встановлені. Наглядає за святим місцем послушник, що живе у одній із господарських будов. Кілька осіб з нашої групи придбали хрести та, разом із привезеним, вирішили вкопувати їх недалеко від раніше встановлених прихожанами Свято-Феодорівського монастиря (фото 2). Встановивши нові хрести, відправили службу, проспівали «Хресту Твоєму поклоняємось», Символ віри та ще кілька молитов. Потім кожен зі своєю молитвою в думках пішов набирати чудодійної води із джерела. Після невеликої трапези зібралися в дорогу.

Примітно, що не всі хрести дерев'яні, є тут і витесані з каменю, невисокі (фото 8), і мармурові, приурочені до певної дати (фото 3). Більшість хрестів стоять тут з 2006 року, що позначилось на їхньому вигляді (фото 1). Більш нові хрести різняться своєю різноманітністю у формах, розмірах, надписах. Значна частина – безіменні, проте є велика частка і «підписаних» – на перехрестя набивають невелику табличку з позначеннями хто і коли встановив хрест (фото 2). Не всім паломникам під силу як фізично, так і фінансово, нести на долину великого хреста, тому зараз більшість приходить з різного розміру дерев'яними хрестиками, які навішують на більш масивні хрести (фото 2, 8). Раніше була практика прибавати їх цвяхами (фото 1).

Поширення відомостей про згадані події у формі легенд і переказів були частково зумовлені посиленням антирелігійної пропаганди. Як вже зазначалось, поява таких релігійних подій була зумовлена політичною та економічною ситуацією на селі у 1920-х роках. З наведеного матеріалу ми бачимо, що дослідження фольклорної складової «чудес» є одним із пріоритетних напрямків у етнології та фольклористиці. Мало уваги науковці приділяють передумовам виникнення таких подій, особливостям народного тлумачення цих явищ. Питання зникнення та відродження певних складових таких явищ (хресні ходи, вкопування хрестів) і досі залишається мало вивченим та актуальним. Відновлена традиція хресних ходів у Іосафатову долину заповнила нішу попиту на подібні процесії. Щорічна кількість паломників у долину не обмежується лише тими вірянами, що прибувають сюди 15 серпня. Ще кілька тисяч прочан кожного дня, цілий рік приїждять сюди невеликими групами у пошуках душевного спасіння. На нашу думку таких рух та форми його вираження, цілі, які переслідують паломники теж є цікавим матеріалом для дослідження.

Фото 1. 29.08.2015. с. Голинчинці Шаргородського району Вінницької області. Одні з перших хрестів, встановлених після відновлення хресних ходів у Іосафатову долину в 2006 р. Фото автора.

Фото 2. 29.08.2015. с. Голинчинці Шаргородського району Вінницької області. Фото автора. Хрести встановлені у 2015 році прихожанами Свято-Феодорівського монастиря смт Вапнярки.

Фото 3. 29.08.2015. с. Голинчинці Шаргородського району Вінницької області. На передньому плані: мармуровий хрест встановлений на честь 85-річчя чудесного явлення Божої Матері на Йосафатовій долині. За ним хрест на честь 1020-ліття Хрещення Русі, встановлений прихожанами з смт Шпиків. Фото автора.

Фото 4. 29.08.2015. с. Голинчинці Шаргородського району Вінницької області. Архімандрит Серафим (Котляров), настоятель Вапнярського чоловічого монастиря святого преподобного Феодора, князя Острозького, разом із прихожанами обителі готується до встановлення хрестів у Йосафатовій долині. Верхній пофарбований та уквітчаний хрест був привезений з собою, інші, у тому числі і той, що тримає архімандрит, придбані у послушника, що живе на території Йосафатової долини. Фото автора.

Фото 5. 29.08.2015. с. Голинчинці Шаргородського району Вінницької області. Площа перед Іосафатовою долиною. На фото господарські будівлі та вагон потягу, перероблений на капличку. Фото автора.

Фото 6. 29.08.2015. с. Голинчинці Шаргородського району Вінницької області. Металевий каркас віттаря, у якому проводять спільну службу священики, які приїжджають разом із прочанами щороку 15 серпня. Фото автора.

Фото 7. 29.08.2015. с. Голинчинці Шаргородського району Вінницької області. Басейн, у якому віруючі купаються. Фото автора.

Фото 8. 29.08.2015. с. Голинчинці Шаргородського району Вінницької області. Висічений з каменю хрест, встановлений тут ще у 1923 році, обвішаний хрестиками паломників. Фото автора.

¹ Shudliak Natalia. The reflection of the folk religiousness in the 1920s in Ukraine on the pages of Etnografichnyi visnik // Spheres of culture. – Vol. XIII. – Lublin, 2016. – P. 369–376.

² Дяків В. «Фольклор чудес» у підрадянській Україні 1920-х років. – Львів, 2008. – 256 с.

³ Кирчів Р. Двадцять століття в українському фольклорі. – Львів, 2010. – С. 150.

⁴ Чотирнадцять мандрівок Вінниччиною. – К., 2009. – С. 96–97.

⁵ Українська етнологія. Навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів. / Упоряд. Борисенко В. К. – К., 2007. – С. 81–82

⁶ Дмитрук Н. Про чудеса на Україні року 1923-го // Етнографічний вісник. – К., 1925. – Кн. 1. – С. 50–51.

⁷ Там само. – С. 371–372.

⁸ Пчілка О. Українські народні легенди останнього часу // Етнографічний вісник. – К., 1925. – Кн. 1. – С. 44.

⁹ Кравченко В. «Осапатова долина» [окремі аркуші: 3 матеріалів Етнографічного відділу Волинського науково-дослідного музею. (Житомир)] // Етнографічний вісник. – К., 1926. – Кн. 2. – С. 109–110.

¹⁰ Там само. – С. 108.

¹¹ Пчілка О. Українські народні легенди останнього часу // Етнографічний вісник. – К., 1925. – Кн. 1. – С. 46.

¹² Там само. – С. 46.

¹³ Кравченко В. «Осапатова долина» [окремі аркуші: 3 матеріалів Етнографічного відділу Волинського науково-дослідного музею. (Житомир)] // Етнографічний вісник. – К., 1926. – Кн. 2. – С. 109.

¹⁴ Там само. – С. 108.

¹⁵ Кравченко В. «Псальми», що в 1923–24 рр. співали прочани під час подорожувань до різних чудес // Етнографічний вісник. – К., 1927. – Кн. 4. – С. 71–78.

¹⁶ Кравченко В. «Осапатова долина» [окремі аркуші: 3 матеріалів Етнографічного відділу Волинського науково-дослідного музею. (Житомир)] // Етнографічний вісник. – К., 1926. – Кн. 2. – С. 108.

¹⁷ Shudliak Natalia. The reflection of the folk religiousness in the 1920s in Ukraine on the pages of Etnografichnyi visnik // Spheres of culture. – Vol. XIII. – Lublin, 2016. – P. 373.

¹⁸ Дмитрук Н. Про чудеса на Україні року 1923-го // Етнографічний вісник. – К., 1925. – Кн. 1. – С. 61.

¹⁹ Кравченко В. «Осапатова долина» [окремі аркуші: 3 матеріалів Етнографічного відділу Волинського науково-дослідного музею. (Житомир)] // Етнографічний вісник. – К., 1926. – Кн. 2. – С. 109.

²⁰ Дмитрук Н. Про чудеса на Україні року 1923-го // Етнографічний вісник. – К., 1925. – Кн. 1. – С. 59–61.

²¹ Голинчинські «чудотворці» перед судом // Червоний край. – 1925. – № 138–147. – С. 2.; Голинчинські

- «чудотворці» перед судом // Червоний край. – 1925. – № 148 (375). – С. 5.
- ²² Голинчинські «чудотворці» перед судом // Червоний край. – 1925. – № 145 (372). – С. 2.
- ²³ Голинчинські «чудотворці» перед судом // Червоний край. – 1925. – № 146 (373). – С. 2.
- ²⁴ Там само.
- ²⁵ Голинчинські «чудотворці» перед судом // Червоний край. – 1925. – № 147 (374). – С. 2.
- ²⁶ Голинчинські «чудотворці» перед судом // Червоний край. – 1925. – № 148 (375). – С. 5.
- ²⁷ Чудо на Йосафатовій долині / Вид. 5-те, перероб. та доповнене. – Шаргород, 2014. – С. 5.
- ²⁸ Йосафатова долина. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mp-eparhia.org.ua:8080/ru/node/14>
- ²⁹ Залецький І. Йосафатова долина // Одигитрия. – Вінниця, 2002. – № 7 (22). – С. 2; його ж. Йосафатова долина: Суд людський // Одигитрия. – Вінниця, 2002. – № 6 (21). – С. 4; його ж. Йосафатова долина: Христа славте, хрести ставте // Одигитрия. – Вінниця, 2002. – № 5 (20). – С. 4.
- ³⁰ Залецький І. Чудная икона из Йосафатовой Долины – в храме прп. Лаврентия Черниговского // Одигитрия. – Вінниця, 2003. – № 7(29). – С. 4.
- ³¹ Гурмач С. Откуда бьет источник святой кринички? Рассказ священника // Одигитрия. – Вінниця, 2003. – № 1 (23). – С. 2.
- ³² Залецький І. Таємниця Йосафатової долини // Подольские епархиальные ведомости. – Вінниця, 2004. – № 2 (27). – С. 4.
- ³³ Залецький І. Йосафатова долина // Одигитрия. – Вінниця, 2006. – № 6 (53). – С. 4–5.
- ³⁴ Всеподільський хресний хід: 20 тисяч прочан молились у Йосафатовій долині // Одигитрия. – Вінниця, 2006. – № 7 (54). – С. 3.
- ³⁵ Хресний хід у Йосафатову долину / Прес-служба Вінницької єпархії // Одигитрия. – Вінниця, 2007. – № 8 (64). – С. 5.
- ³⁶ Новини Вінницької єпархії / Прес-служба Вінницької єпархії // Одигитрия. – Вінниця, 2008. – №9 (77). – С. 2.
- ³⁷ У «Долині хрестів» збудують скит / Новини Вінницької єпархії // Одигитрия. – Вінниця, 2009. – № 9 (89). – С. 1. (Вкладення).
- ³⁸ На Йосафатовій долині майже 5000 хрестів / Новини Вінницької єпархії // Одигитрия. – Вінниця, 2010. – № 8 (100). – С. 1. (Вкладення).
- ³⁹ Йосафатова долина зібрала понад 30 тисяч прочан / Новини Вінницької єпархії // Одигитрия. – Вінниця, 2011. – № 8 (112). – С. 1. (Вкладення).
- ⁴⁰ 20 тисяч прочан на Йосафатовій долині / Новини Вінницької єпархії // Одигитрия. – Вінниця, 2012. – № 8 (124). – С. 1. (Вкладення).
- ⁴¹ Тисячі прочан прийшли на Йосафатову долину // Православна Вінниччина. – 2016. – № 8 (36). – С. 1.
- ⁴² Сакральні об'єкти Вінниччини. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ito.vspu.net/ENK/2011-2012/kompleks_new_magistru/rob_styd/2013/Gnatushuna/page-4.html; Святі місця в Україні, які обов'язково варто відвідати. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ridna.ua/2014/09/svyati-mistsya-v-ukrajini-yaki-obovyazkovo-varto-vidvidaty/>

В статье описаны основные события от 1923 года до нынешнего времени, которые касаются Йосафатовой долины в с. Голинченцы Шаргородского района Винницкой области. Обращено внимание на возобновленную традицию крестных ходов. Показана роль семьи Залецких в возрождении памяти о святыне. Описаны наблюдения автора во время полевых работ в этом районе.

Ключевые слова: Йосафатова долина, виденье, святое место, кресты, источник, крестный ход.

The article describes the main events, from the year 1923 up until the present days, regarding the Valley of Josaphat in Golynchyntsi village in Shargorod district of Vinnytsia region. The renewed tradition of processions is noted. The role of the Zaletskyi family in the renaissance of the memory of the shrine is shown. The author's observations from a field trip to this area are described.

Keywords: the Valley of Josaphat, visions, sacred place, crosses, source, procession.

БУДІВЕЛЬНІ МАТЕРІАЛИ ТА КОНСТРУКТИВНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗВЕДЕННЯ СТІН СЕЛЯНСЬКОГО ЖИТЛА НА ВОЛИНСЬКОМУ ПОЛІССІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

У статті розглянуто основні будівельні матеріали та конструктивні особливості, що використовувалися для зведення стін в другій половині ХХ – на початку ХХІ століття. Розкрито генетичний зв'язок будівництва житла з традиційним періодом, простежено його подальший розвиток. На основі значної кількості польових матеріалів досліджено низку важливих питань, що стосуються будівництва стін народного житла.

Ключові слова: Волинське Полісся, народне будівництво, зруб, деревина, каркас, цегла, піноблоки, будівельні матеріали.

Традиційно на території Волинського Полісся основним будівельним матеріалом, з якого виготовлялися всі конструктивні елементи житла, була деревина. Це пов'язано поширеністю даного будівельного матеріалу на території зазначеного регіону. Фундамент, стіни, вікна, двері, дах, часто навіть покрівля виготовлялися з дерева¹. Через своєрідні фізико-механічні властивості деревина потребувала застосування до неї певних конструктивно-технологічних прийомів, які в свою чергу мають певні регіональні особливості.

Розвиток житлового будівництва в другій половині ХХ – на початку ХХІ століття має безпосередній зв'язок з традиційним періодом, особливо в питанні техніки зведення стін, які становлять основу будинку. На території Волинського Полісся житло завжди споруджувалося в зруб. Дана тенденція продовжувалася до 1980-х років, адже в цей період саме деревина було переважаючим будівельним матеріалом для зведення стін. Основною породою, з якої споруджували стіни, була і залишається сосна, частково застосовувалася ялина: «Сосна, бо в нас сосна тут. Ну і вже в 60-ті роки стали на ліс їздити, заробляти, то була попадала йолка»². Лише перший вінець – підвали (пудошви, пудвали), який безпосередньо контактував із ґрунтом частіше за все робили з дуба як твердішого та міцнішого дерева: «Дубови, пудошви дубови»³.

Аби уберегти зруб від швидкого просідання в землю, в якості фундаменту використовували дубові чи смолисті соснові колоди – палі («штемпелі», «штандари») довжиною не більше метра, які підкладали по кутах та по периметру зрубу: «Нє, ше на палєх диривлєних. Вона строяна знаїш коли - в підисятим роци, в підисят першому»⁴. Часто на палях відразу зруб не встановлювали, а зводили його на простих підкладах. Лише після завершення виведення стін його зафіксували на штандарах: «Зразу на палі й ни ставили, просто на пудклади клали, щоб ривно було, а послє вже палі закопували. Як зруба зроблять полностью, тоді тико підкопували»⁵.

Фундаменти під зруб розпочали заливати лише в кінці 1960-х – на початку 1970-х років, коли став доступним цемент, адже до цього його не вистачало для потреб населення: «Та дєсь

до 60-х років ставили (на палях – Г. К.), більш стало цименту... Як стали коровники ставити в колхозах, то вже... А коровники 71-й, 2-й, 5-й роки. Ранчи цименту ни колгос не міг купити, ни люди, бо його не було»⁶. Часто хати, які були споруджені на палях, з часом підмуровували цеглою та підливали цементом: «Так, на стовпах, а потім пудмуровував. Пудмуровував, де кірпіч положив, де цимент»⁷. Дерев'яний зруб хати був відносно легким, тому не вимагав заливання глибокого та масивного фундаменту. Зазвичай їх просто підливали чи підмуровували: «На дерев'яних штимпалях, то вже потім фундамент підливали. Під дерев'яну хату бачте і не треба дуже фундаменту, так підлили і все»⁸.

Часто фундамент був не суцільним, а замість дерев'яних штандартів виливали з цементу і каміння бетонні брили та підкладали під підвалини: «Ні, на фундаминт. Вин брав таке блоки на фундаминт, трохи заливали в землю щебня, каміння, збирали по полю. А тоді вин так виклав тії блоки і на тії блоки клали підосви»⁹. Між фундаментом та підвальною почали вкладали гідроізоляцію з руберойду та смоли, що покращувало санітарно-гігієнічні норми житла та продовжувало вік зрубу: «Ну як, ну тож на фундамент ізоляція, рубироїд кладеться і все»¹⁰.

Традиційно населення Волинського Полісся обробляло деревину для спорудження зрубів за допомогою розколювання чи обтісування (пізніше розпилювання). Селяни виготовляли напівколоди, бруски, ширина яких не перевищувала товщину більше ніж в 1,5 рази, чи дошко-подібні пластини (різниця між шириною та товщиною в 2–4 рази)¹¹. Хоча варто зазначити, що на півночі регіону ще на початку XX століття подекуди зустрічалися житла, збудовані з круглого очищеного від кори дерева¹².

В другій половині XX століття основним будівельним лісоматеріалом для зведення стіни був брус. До кінця 1960-х років практикували ручну обробку колоди для бруса (так зване трачування – розпилення колоди ручною пілкою-трачівкою). Тому часто брус був не ідеальної прямокутної форми, маючи лише один ідеальний гладкий бік поверхні, який, зазвичай, був орієнтований в середину житла: «В нас з кругляків не будували, тико з бруса. Тоді ше тико ризали як ми кажимо – трачували, то хоч пополам розризати...»¹³. Опукла частина напівколоди, як правило, оброблялася і виходила на зовні. Якщо півколода була занадто товстою, то зайву частину відрізали чи обтісували, залишаючи серцевину стовбура. Для складання зрубу в другій половині XX століття найчастіше заготовляли брус товщиною 10–12 сантиметрів: «Надвир. Якшо товсте дерево, то ше одпилювали – опилки як ми зовемо. Там дванацять сантиметрув, десіть щоб був обрус товщиною. Шоб такі тепла стина була»¹⁴. Ширина та довжина його залежали від розмірів колоди. З появою перших лісопилок («пілорам») в кінці 1960-х років брус обпилювали з двох боків. Інші два обтесувалися майстрами вже безпосередньо в процесі вкладання його в зруб відштовхуючись від необхідної ширини: «Смотря якого. Там поризав на бруса, а вже тута майстри як їм там треба було обтесували, шнура натягували і обтесували»¹⁵.

Вінці зрубу на кутах з'єднувалися в «замок». На теренах Волинського Полісся ще в першій половині XX століття були поширені варіації простих одно- та двосторонніх замків з простою чи овальною врубкою. Такі замки могли забезпечити надійне з'єднання стін лише за наявності випусків кінців брусів (так званий «вугол з залишком»)¹⁶. Такий тип є не достатньо надійним і рідше використовувався для зведення стін житлового приміщення.

Натомість, частіше при зведенні житла в другій половині XX – на початку XXI століття використовувався замок із прихованими зубами – «канюками». Улаштування потайних зубів характерне як для «вуглів з залишком» і чистих кутових з'єднань, так і для врубки типу «риб'ячий хвіст» (народна назва «ластівка») і простих прямокутних одно- та двосторонніх замків¹⁷. В та-

кому замку в одному брусі вінця (повздожньому) влаштовували палець товщиною 3 сантиметри, а в іншому – перпендикулярному (поперечному), вибирали гніздо такої ж ширини. При складанні в зруб палець заходив у гніздо, покращуючи міцність та теплозбережність кутового з'єднання. Ось як описує влаштування даного принципу врубки один із респондентів: «Ласточка робиться, ше робляться пази. От брус буди, угол робиться отак ласточкою, от іде, потім отут робиться паз сантиметрів три шириною і глибиною сантиметри три, три з половиною, ото буди паз. А в другому бруси, який ітими напроти, так само ласточка, тико тут робиться з краю, до ласточки, часть вирізається, а отой хвостик шо остається, то він вже заходить в отой паз»¹⁸. В наступному вінці розташування зуба та гнізда змінювалося. Таке чередування застосовувалося по всій висоті зрубу, що робило його ще міцнішим та запобігало розповзанню.

Більш якісним прийомом з'єднання брусів на кутах вважається «французький замок» або «замок на два пальці». Ось як описує влаштування останнього один із респондентів: «Ну як французький, заризаїться збоку... Корочи палиць виходить посередині, в тому палиць, а в тому гніздо. В том бруси заризаїться паз, а тут на торцу робиться такий палиць на угольнік, все робиться пуд угольнік. Там три сантімитри його, все пуд угольнік. І він, той брус якщо він стоїть ребром значить тако, то з теї сторони видовбуїм і з теї, а то вроді буди палиць. І той палиць заходить в отой прорез. І в повздожньому і в поперечному робився паз, в обох те саме. І воно так сходиться, шо те сюди входить. А я знаю, чого його так звуть. Бо є пальці боковії, шо вин з боку тико один. То я свининця свого робив, то заризав, і вин один іде тико»¹⁹. Р. Радович, спираючись на власні польові дослідження, вважає, що такі кутові з'єднання поширилися на території регіону після Першої світової війни²⁰.

Аби забезпечити кращу міцність стіни, вінці зрубу по всій довжині бруса скріплювали між собою за допомогою «диблів (тиблів)» – дерев'яних круглих дубових кілочків товщиною 3 сантиметри, загострених з обох боків: «...вертять дирки, бють тибли і у тий верхній диривини одмічають урівном і тоді вертять у верхній деревині дирки. І щоб вона совпадала на тибли наложити і тоді набивають...»²¹. Вбивалися вони приблизно на відстані 1–1,2 метри один від одного. Лише від кута зрубу диблі встановлювали на відстані в межах 20 сантиметрів: «Од вугла 20 сантиметрів, а дальше там через метр, метр двацять, залежності від того, який простенок»²². Вінці зрубу між собою збивали за допомогою народного інструмента «шлеги» – масивного дерев'яного молотка: «І накладали другу диривину на верх і шлегою. Таке поліно велике»²³.

Для кращого прилягання вінців зрубу один до одного «збирали драч». Це технологія, яка забезпечувала ідентичність горизонтальної поверхні сусідніх брусів: «То називається драчовали. Драч то був. Там в мене ше й доси є, я сам зробив, похоче на циркуль, тільки одна сторона карандаш влазить, а ця сторона довшая. По тий прийнятий диривини тягних, карандаш одписує по верхній і вже бачиш де ближчи. І воно буде точно пудходити туди»²⁴.

Простінки у зрубному будинку зводилися також з бруса. Єдиною відмінністю перестінків при влаштуванні внутрішніх міжкімнатних перегородок було те, що для них використовувався тонший брус – 8–10 сантиметрів: «...в хати пиригородкі диривяни, то там восьморка брус»²⁵. Зводили їх разом з вінцями зовнішніх стін. Торці перегородок обробляли у формі прямого чи з косиною пальця завтовшки 5 сантиметрів. У головній стіни прорізували аналогічний паз: «То пиригородки зразу робиться і коробка і в сиредині. Положив диривину кругом і зразу в сиредині... Іде зразу прямо, а потом так як ласточиним хвостом вирізали»²⁶. Інколи для надійності та міцності, приблизно через один та два метри висоти від фундаменту два бруси простінка випускали з залишком, наскрізь прорізаючи головні стіни.

Зрубна техніка зведення будинків з дерев'яного бруса була поширена на території Волинського Полісся до кінця 1980-х років. Відхід дів такого конструктивного прийому був пов'язаний з кількома причинами: «Ну уже років 20 назад. Щитай до 90-х років ще люди будували дерев'яні хати, до середини 80-х. Тай ліс став дорогий, і саме будівництво, дерев'яну хату зробити то дуже трудомістка робота»²⁷. В подальші роки такий принцип будівництва стіни зустрічається рідко.

Поряд із зрубною технікою зведення стін житла іноді застосовувалася і каркасно-стовпова, при якій проміжки між стовпами заповнювали тими ж дерев'яними брусами, які закладалися горизонтально в пази. Часто обидві техніки поєднувалися при спорудженні стін одного житла²⁸. Найчастіше це траплялося у випадку добудови тристінка сіней чи інших приміщень до зрубу житла: «Як довга стина, то ставні ставляли. Ну де хата кончилася, то поставили ставнє»²⁹.

Останні двадцять років набув поширення інший каркасний конструктивний прийом, при якому дерев'яні бруски розташовуються вертикально, а не горизонтально як у зрубові. Такі бруски піддаються спеціальній обробці: в одному по довжині робиться палець, а в іншому – паз. В нижній торцевій частині таких брусків також вибирався паз, а зверху – палець. Відповідно, внизу бруски встановлювалися на підшву з пальцем, яка дюбелями прикріплювалася до фундаменту, а зверху – по периметру накладався вінець з вибраним пазом, що заходив на палець в вертикальних брусах: «А там в середині паз, а тут палиць, і тіки зганяєш брус до бруса. Да, там в одним бруси іде палиць вирізаний, а в другому паз... Там (знизу – Г. К.) так само йде паз, а зверху палиць. Спочатку поставили стовпи по углах, потім зверху зробили, підшву і заганняє брус по цьому, по кругу. І пудшву кріпили дюбелями»³⁰. Перехід до такого конструктивного прийому пояснюється зручністю та меншими затратами часу на зведення стін та й відсутністю в наш час кваліфікованих майстрів, які б вміли якісно зробити зруб з кутовою врубкою: «Ну вугло канєшно довши. Вже зараз практично і немає тих майстрив, шо вміют вугла заризувати. Там же всякі тиї вугла зариж, диблі крутити, а тут жи ж нима диблів. Вже тільки в паз, в паз і пашло»³¹.

Каркасний принцип конструкції без заповнення стіни брусами використовувався лише у випадку спорудження веранди, яка не виконувала функцій житлового приміщення і не вимагала якісної теплої стіни. В такому випадку основу каркасу, зазвичай це бруски 10х10 сантиметрі, з двох боків оббивали дошками чи іншими лісоматеріалами: «Каркас, і звідси ошальована дошками, а там костроплитою оббита в сиредині»³². Інколи веранду та інші допоміжні приміщення споруджували, як і житло, за допомогою зрубної техніки, але для цього використовувався тонший брус: «Ну, ше якось оставались в мене тиї, в хати пиригородкі диривяни, то я ше добудував собі з восьморкі бруса собі веранду»³³.

З 1970-х років на теренах Волинського Полісся набули поширення будинки, побудовані за типовими проектами, так звані «фінські доміки». Вони були двох видів: «фінський щитовий» і «фінський каркасний». До комплексу першого входили всі необхідні конструктивні деталі окрім фундаменту та покрівельних матеріалів: «Там і пудшви даються, всьо, всьо. Кромі каміня, цименту і шифиру»³⁴. Основною структурною одиницею, з яких зводилися стіни такого житла були щити. Вони були завтовшки десять сантиметрів, з обох боків оббиті дошками. Ті, що призначалися для зовнішньої стіни в середині заповнювалися кількома шарами технічної повсті, внутрішні для простінків були з порожнинами: «...пиригородкі ни утіплюни, а так – з досок, а вже наружни – плотні»³⁵. Розміри таких щитів були фіксовані. Також вони мали спеціальні пристосування по краях, за допомогою яких їх прикріплювали до підвалин та між собою: «Вони

там зробиляни тиї сами щити так, що на углах вони кріпляться»³⁶. Однак деякі конструктивні деталі були не досить якісними, тому їх замінювали на вироблені власноруч: ««Ну вже робиш свої, бо там давали таке рейки на пудошви, там 8х10, 6х10, то ми дубови поклали»³⁷.

Широке використання цегли в житловому будівництві Волинського Полісся розпочалося в 1970-х роках³⁸. Для внутрішньої частини стіни та простінків, зазвичай, використовували червону глиняну цеглу, для зовнішньої – білу силікатну: «...Цегла була та й всьо – в середині червоний, а з наружі силікатний»³⁹. Внутрішня частина стіни зводилася в повну цеглину, зовнішня – в півцеглини. Між ними залишали прогалину завширшки приблизно 5 сантиметрів (повітряний шлюз), що зберігав стіну від промерзання в зимовий період, який інколи заповнювали шлаком: «Дехто робить стенку в кірпіч, потом просвет, а потом в пувкірпіча»⁴⁰. Багато дерев'яних будинків в наш час обкладаються цеглою в півцеглини: «З бруса, а обложена в півкірпіча кругом»⁴¹.

В другій половині 1970-х – 1980-х роках у зв'язку з дефіцитом готових будівельних матеріалів для зведення стін набув поширення шлак кам'яного вугілля. Його перемішували з цементом і вапном і цією сумішшю заливали монолітні стіни. В додаток до всього він був доволі дешевим і в достатній кількості: «Ой, то ше десь 80-ті роки, 75-ті, радянський час. Бо тоді стройматеріалу як такого не було, а шлак був дишевий. Вапно, шлак, цименту трохи і все»⁴².

Піноблоки, що набули поширення, як основний будівельний матеріал для зведення стін, з 1980-х років мали високі технологічні та теплоізоляційні властивості: «Бо вони теплі, вони тепло зберігають набагато лучши ніж ракушняк даже, хотя ракушняк може чистіший, якщо взяти по хімії, але цей набагато типліший. 30 градусів морозу ми тільки зранку і вечором пропалимо»⁴³. До того ж це був відносно дешевий будівельний матеріал. Стіни з піноблоків найчастіше обкладалися цеглою чи піддавалися іншим видам зовнішньої обробки. В наш час більшість будинків зводиться саме з піноблоків. Це також пояснюється швидкістю та зручністю зведення стін з цього будівельного матеріалу: «Пізніше. Тепер стройка з блоків...прийшли за день зложили...»⁴⁴. Рідше основним будівельним матеріалом виступає ракушняк чи дерево.

Останній вінець зрубу, що вкладався по рівневі називався «правилом». Зазвичай, кінці його брусів випускалися за межі зрубу на 30–40 сантиметрів: «Рівняється коробка, кладуться правила, рівняється сама коробка по уровню»⁴⁵. Зверху на останній вінець зрубу(правила) вкладали поперечні балки. Основна конструктивна функція балок – підтримувати стелю («повалуш»). Проміжки між балками закладали основним будівельним матеріалом, з якого була зведена стіна. Після цього зведення стін в конструктивному відношенні вважалося завершеним.

Зазначимо, що в уявленні селян про стінові будівельні матеріали існує певна градація за якістю, де традиційна деревина займає першість, не дивлячись на широку різноманітність більш сучасних матеріалів: «На першому місці яка хата стоїть, ти знаїш? Дирив'яна. На другому місці – з чирвоного кірпічу. На третьому – з блоків, а на четвертому – з силікатного кірпічу. То екологічно дирив'яна хата сама чиста. Дериво є дерево»⁴⁶. Також варто відмітити, що існує народна назва конструкції житла на етапі завершення будівництва стін не залежно від виду будматеріалу: «Зруб – це стени і криша, то називається зруб, а коробка – то биз криші»⁴⁷.

Таким чином, для зведення житла Волинського Полісся другої половини ХХ – початку ХХІ століття характерним є активне використання традиційних місцевих будівельних матеріалів та конструктивно-технічних прийомів. Проте, процес житлового будівництва поступово зазнавав змін, пов'язаних з розвитком технологій та поширенням нових будівельних матеріалів (влаштування якісного фундаменту з гідроізоляцією, кращі покрівельні матеріали, міцніші та тепліші стіни тощо).

- ¹ Данилюк А. Г. Традиційна архітектура регіонів України: Полісся. – Львів, 2001. – С. 51.
- ² Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (далі – АНФРФ ІМФЕ). – Ф. 14. – Оп. 3. – Од. зб. 1444. – Арк. 44. Записано автором від Куяви М. в с. Мельники Шацького р-ну Волинської обл.
- ³ АНФРФ ІМФЕ. – Ф. 14. – Оп. 3. – Од. зб. 1444. – Арк. 43. Записано автором від Косміна Д. в с. Хотешів Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.
- ⁴ Там само. – Од. зб. 1443. – Арк. 97. Записано автором від Терещука А. в с. Здомишель Ратнівського р-ну Волинської обл.
- ⁵ Там само. – Од. зб. 1444. – Арк. 13. Записано автором від Косміна Д. в с. Хотешів Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.
- ⁶ Там само. – Од. зб. 1443. – Арк. 91. Записано автором від Козел Л. в с. Здомишель Ратнівського р-ну Волинської обл.
- ⁷ АНФРФ ІМФЕ. – Ф. 14. – Оп. 3. – Од. зб. 1444. – Арк. 75. Записано автором від Нестерука М. в с. Піща Шацького р-ну Волинської обл.
- ⁸ Там само. – Од. зб. 1443. – Арк. 35. Записано автором від Сащука С. в с. Нуйно Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.
- ⁹ Там само. – Арк. 54. Записано автором від Веремейчик Є. в с. Пнівне Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.
- ¹⁰ Там само. – Од. зб. 1444. – Арк. 5. Записано автором від Косміна М. в с. Хотешів Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.
- ¹¹ Радович Р. Традиційне житлобудівництво Західного Полісся (особливості та динаміка розвитку) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 2012. – Вип. 47. – С. 66.
- ¹² Данилюк А. Г. Особливості розвитку традиційного житла Волинського Полісся // Народна творчість та етнографія. – 1977. – № 1. – С. 52.
- ¹³ АНФРФ ІМФЕ. – Ф. 14. – Оп. 3. – Од. зб. 1443. – Арк. 94. Записано автором від Козел Л. в с. Здомишель Ратнівського р-ну Волинської обл.
- ¹⁴ Там само.
- ¹⁵ Там само. – Од. зб. 1444. – Арк. 105. Записано автором від Федорука І. в с. Бірки Любешівського р-н. Волинської обл.
- ¹⁶ Радович Р. Вказ. праця. – С. 69.
- ¹⁷ Там само.
- ¹⁸ АНФРФ ІМФЕ. – Ф. 14. – Оп. 3. – Од. зб. 1444. – Арк. 90. Записано автором від Челядина А. в с. Положево Шацького р-ну Волинської обл.
- ¹⁹ Там само. – Арк. 77. Записано автором від Мороза М. в с. Затиштя Шацького р-ну Волинської обл.
- ²⁰ Радович Р. Вказ. праця. – С. 72.
- ²¹ АНФРФ ІМФЕ. – Ф. 14, оп. 3, од. зб. 1443. – Арк. 91. Записано автором від Козел Л. в с. Здомишель Ратнівського р-ну Волинської обл.
- ²² АНФРФ ІМФЕ. – Ф. 14. – Оп. 3. – Од. зб. 1444. – Арк. 90. Записано автором від Челядина А. в с. Положево Шацького р-ну Волинської обл.
- ²³ Там само. – Од. зб. 1443. – Арк. 91. Записано автором від Козел Л. в с. Здомишель Ратнівського р-ну Волинської обл.
- ²⁴ Там само. – Арк. 92. Записано автором від Козел Л. в с. Здомишель Ратнівського р-ну Волинської обл.
- ²⁵ Там само. – Од. зб. 1444. – Арк. 156. Записано автором від Ткачука М. в с. Дубечно Старовижівського р-ну Волинської обл.
- ²⁶ Там само. – Арк. 104. Записано автором від Турика В. В. в с. Бірки Любешівського р-н. Волинської обл.
- ²⁷ Там само. – Од. зб. 1443. – Арк. 35. Записано автором від Сащука С. в с. Нуйно Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.
- ²⁸ Гурков В. С., Р. Ю. Гошко Поселения // Полесье. Матеріальна культура / [под ред. В. К. Бондарчика, Р. Ф. Кирчива]. – К., 1988. – С. 300.
- ²⁹ АНФРФ ІМФЕ. – Ф. 14. – Оп. 3. – Од. зб. 1443. – Арк. 61. Записано автором від Привиденець О. в с. Видерта Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.

- ³⁰ Там само. – Арк. 73. Записано автором від Гречковського П. в с. Видерта Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.
- ³¹ Там само.
- ³² Там само. – од. зб. 1444. – Арк. 68. Записано автором від Земського В. в с. Піща Шацького р-ну Волинської обл.
- ³³ Там само. – Арк. 156. Записано автором від Ткачука М. в с. Дубечно Старовижівського р-ну Волинської обл.
- ³⁴ Там само. – Арк. 116. Записано автором від Рабіїка В. в с. Погулянка Любешівського р-ну Волинської обл.
- ³⁵ Там само.
- ³⁶ Там само. – Од. зб. 1443. – Арк. 69. Записано автором від Гаталюка П. в с. Видерта Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.
- ³⁷ Там само.
- ³⁸ Борисенко В. Культура повсякдення села Хижинці (1950–1960-і рр.). – К., 2014. – С. 37.
- ³⁹ АНФРФ ІМФЕ. – Ф. 14. – Оп. 3. – Од. зб. 1444. – Арк. 147. Записано автором від Чміля П. в с. Седлища Любешівського р-н. Волинської обл.
- ⁴⁰ Там само. – Арк. 146. Записано автором від Солов'янчика І. в с. Старі Червища Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.
- ⁴¹ Там само. – Арк. 4. Записано автором від Косміна М. в с. Хотешів Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.
- ⁴² Там само. – Арк. 96. Записано автором від Велимчука В. в с. Куснища Любомильського р-ну Волинської обл.
- ⁴³ Там само. – Арк. 132. Записано автором від Ремінського Ю. в с. Карасин Маневицького р-ну Волинської обл.
- ⁴⁴ Там само. – Од. зб. 1443. – Арк. 29. Записано автором від Ковальчука В. в с. Нуйно Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.
- ⁴⁵ Там само. – Од. зб. 1444. – Арк. 142. Записано автором від Багнюка І. в с. Старі Червища Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.
- ⁴⁶ Там само. – Арк. 37. Записано автором від Постернака В. в с. Мельники Шацького р-ну Волинської обл.
- ⁴⁷ Там само. – Арк. 132. Записано автором від Ремінського Ю. в с. Карасин Маневицького р-ну Волинської обл.

В статье рассмотрены основные строительные материалы и конструктивные особенности, которые использовались для возведения стен во второй половине XX – начале XXI века. Раскрыта генетическая связь строительства жилья с традиционным периодом, прослежено его дальнейшее развитие. На основе значительного количества полевых материалов исследован ряд важных вопросов, касающихся строительства стен народного жилья.

Ключевые слова: Волынское Полесье, народное строительство, сруб, древесина, каркас, кирпич, пеноблоки, строительные материалы.

The article describes the basic building materials and design features, which were used for wall construction in the second half of XX – beginning of XXI century. Genetic link of the construction of housing with the traditional period is studied; its further development is traced. On the basis of significant amount of field data a number of important issues related to the construction folk housing walls are studied.

Keywords: Volhynian Polissia, folk construction, wall, wood, frame, brick, concrete blocks, building materials.

АМЕРИКАНО-КИТАЙСЬКІ ВІДНОСИНИ В ПЕРІОД ПЕРШОЇ ОПІУМНОЇ ВІЙНИ (1839–1842)

На основі аналізу праць вітчизняних та зарубіжних науковців, спираючись на опубліковані джерела, автор відстоює думку про те, що в період першої опіумної війни офіційний Вашингтон намагався дотримуватися політики нейтралітету, відстороняючись від політики Великої Британії та від контрабандної торгівлі опіумом. Білий дім всіма силами намагався довести Пекіну дружність власних намірів, пояснюючи свої дії лише бажанням захистити від можливих військових небезпек американських громадян. В той же час, на хвилі успіхів англійців, адміністрації президента Джона Тайлера вдалося нав'язати Китаю Вансяський договір, який гарантував США такі самі привілеї, які отримала від Цинської імперії Велика Британія.

Ключові слова: США, К. Кушинг, Кантон, Вансяський договір.

Важливість міжнародних процесів, які відбуваються в Східній Азії на сучасному етапі в процесі розвитку глобальних відносин, обумовлює актуальність дослідження історії політики великих держав в даному регіоні. Останнім часом для дослідника відкрилися нові джерела, які дозволяють більш докладно висвітлити різні аспекти обраної проблематики, зокрема і китайську політику США в 40-х XIX ст. Саме вивченню цього аспекту і присвячена дана стаття.

Внаслідок збільшення масштабів контрабанди опіуму соціальна та демографічна ситуація в Цинській імперії в 30-х рр. XIX ст. стала катастрофічною. Це призвело до зростання ненависті до іноземців та стихійних бунтів проти їх присутності. Вже в грудні 1838 р. в Кантоні розпочалася стихійна боротьба проти опіумної торгівлі. Місцеві мешканці громили склади англійської, французької та американської факторій та жорстоко розправлялися з їх господарями. На знак протесту купці приспустили прапори своїх країн та зажадали суворої кари для винуватців¹.

На початку 1839 р. для боротьби з наркоторгівлею в Кантон був направлений імператорський ревізор Лінь Цзесюй, який 10 березня 1839 р. віддав наказ вилучати опіум, який контрабандним шляхом потрапив до країни.

22 березня всі вулиці в місті, окрім головної, були перекриті. Іноземці були закриті у власних резиденціях, а джонки перекрили вхід для їх кораблів на річку Вампоа, яка протікала біля Кантону. 25 березня Лінь заявив, що всі спірні питання відтепер вирішуватимуться з консулами західних країн.

28 березня китайський чиновник звернувся до іноземних консулів Сноу (США), Ван Базеля (Голландія), Ван Лоффельта (Франція) з наказом підготувати «повний звіт про кількість опіуму в розпорядженні торговців своїх країн»². Проте американський уповноважений Сноу відмовився виконувати ці вимоги заявивши, що не має відповідних повноважень і буде діяти тільки після затвердження його дій Вашингтоном³.

Американці були змушені погодитися з умовами Ліня. Проте вони явно були роздратовані його діяльністю, оскільки понесли значні збитки. Так, найбільша американська фірма «Рассел і компанія» втратила 1540 ящиків наркотичного зілля⁴.

Не бажаючи миритися з діями китайської влади, президент компанії Роберт Форбс, а також сім інших представників родини Расселів підписали петицію в Конгрес США, в якій закликали зробити все для захисту життя та власності американських громадян в Китаї. Пізніше, в січні 1840 р., він повторив свій заклик до законодавчого органу Сполучених Штатів. У квітні 1840 р. Расселів підтримали неогоціанти Бостона та Салему, які також мали комерційні інтереси в Китаї. Вони запропонували направити до Цинської імперії кілька кораблів військово-морського флоту.

Слід відзначити, що вже 9 січня 1840 р. Конгрес розглянув перші петиції американських торговців в Китаї і задовольнив їх⁵. Під тиском комерційних кіл Вашингтон, який особливо не хотів втручатися в конфлікт між китайцями та англійцями, врешті-решт, погодився направити в китайські моря ескадру під керівництвом комодора Лоренса Керні (1789–1868)⁶.

До берегів Цинської імперії було направлено 42-гарматний фрегат «Констелейшен» та шлюп «Бостон», які 22 березня 1842 р. досягли Макао. Їх завданням було забезпечення захисту майна та життя американських громадян на всьому узбережжі Китаю.

Крім того, окремо Керні було наказано «попереджати та наказувати випадки торгівлі опіумом американцями та авантюристами, які прикриваються прапором США»⁷.

Слід відзначити, що для такого рішення були певні підстави. Річ у тім, що контрабандисти опіуму, враховуючи те, що США зайняли нейтральну позицію у війні між Англією та Китаєм, часто вивішували американський прапор на своїх суднах, тим самим підриваючи престиж країни. Крім того, їх дії провокували конфлікти з маньчжурською владою.

Слід зазначити – Керні вважав боротьбу проти тих, хто своїми незаконними діями паплюжив честь американського прапора справою честі. У березні 1842 р., перебуваючи в Макао, він надіслав листа в американське консульство, в якому зазначив, що йому стало відомо, що деякі американські судна займаються контрабандою опіуму. «У зв'язку з цим я прошу довести до китайської влади, що уряд Сполучених Штатів не санкціонує контрабанди під американським прапором всупереч законам Китаю»⁸, – писав комодор.

Майже одразу після прибуття до Макао Керні направився в Кантон, де в умовах англійсько-китайського конфлікту існував ризик, що він зачіпатиме інтереси американських громадян. Проте комодор не мав наміру порушувати суверенітет Китаю, виступаючи на боці однієї зі сторін. Він підкреслював мирний та гуманітарний характер своєї місії. Зокрема, 27 квітня 1842 р. він надіслав листа губернатору Гуанчжоу, в якому повідомляв про цілі свого візиту, серед яких він виділив такі: «захист життя та власності своїх співвітчизників, боротьба проти піратів в навколишніх водах та на Вампоа, підтримка громадян, які зазнали корабельної аварії біля китайських берегів, а також запобігання торгівлі опіумом»⁹.

Разом з тим, він відзначив, що війна таки зачіпає інтереси громадян США, і навів кілька прикладів, коли американські комерсанти зазнали побоїв з боку китайських солдат або були затримані ними. За інформацією Керні, не обійшлося і без трагічних випадків, в результаті яких кілька його співвітчизників загинули.

У зв'язку з цим комодор вимагав від губернатора докладного розслідування кожного з випадків та покарання винуватців. «Ми просимо його світлість, зробити все для того, щоб знайти та покарати винних, а також забезпечити ремонт пошкодженої власності громадян США»¹⁰, – вимагав він.

Крім того, Керні всіма силами намагався захистити престиж США в питанні торгівлі опіумом. Він залишався біля берегів Китаю близько року і увесь цей час його судно активно патрулювало узбережжя в пошуках контрабандистів, які прикривалися американським прапором. Йому навіть вдалося захопити та конфіскувати торговельне судно «Аріель», хазяїн якого здійснював незаконну торгівлю опіумом, прикриваючись американським нейтралітетом. Комодор наказав купцю залишити судно разом із вантажем в Макао.

Окремо слід розглянути такий важливий аспект американсько-китайських відносин, як підготовка та підписання договору між США та Цинською імперією після завершення першої «опіумної» війни.

Керівником місії був призначений відомий політичний діяч Калєб Кушинг (1800–1879). Американська делегація прибула в Макао 24 лютого 1844 р. Згідно з інструкцією президента, Кушинг одразу ж попередив про свій приїзд місцевого китайського губернатора Цзиня. Дипломат заявив, що «має необхідність пробути кілька тижнів в Макао, перш ніж продовжить свою подорож рікою Пий-хо».

Саме в Макао почалися перші переговори, поки що з представниками місцевої влади. Проте губернатор їх явно затягував, заявляючи, що має попередити імператора про їх початок та наполягаючи на тому, що вже існуюча торговельна система і без міждержавної угоди передбачає надання американським комерсантам всіх можливих привілеїв. Переговори між Кушингом та місцевою китайською владою тривали майже три тижні. Врешті-решт, американському посланцеві набридло очікування і він вирішив переїхати в Пекін, щоб продовжувати переговори вже з китайським урядом. Це викликало протести з боку губернатора Цзина. Він покликався на розпорядження імператора, який наказував американцям залишатися в Макао та називав їх можливий похід до Пекіну «нецивілізованим актом».

Ще через кілька днів Кушинг вирішив налякати Цзиня, повідомивши йому, що уряд Сполучених Штатів вирішив посилити свою тихоокеанську ескадру і фрегати «Сент-Луїс» та «Перрі» вже проходять мис Доброї Надії і скоро прибудуть в китайські води.

У відповідь Цзинь заявив, що 4 травня спеціальний імперський уповноважений Куїнг, який мав вести переговори, вже покинув Пекін і його прибуття очікується 5-го червня.

Проте, імперський уповноважений прибув тільки 17 червня та оселився в храмі за межами Макао, в селищі Ванся. Наступні кілька днів були присвячені проведенню взаємних церемоніальних візитів. 18 червня Кушинг направив на ім'я Куїнга листа, в якому були викладені всі попередні умови договору. Зокрема, американський уповноважений писав: «Сер, я маю честь представити Вашій Високоповажності пункти пропонованого договору, які охоплюють всі питання, за винятком двох або трьох, які я хотів би обговорити з Вами особисто»¹¹.

Серед цих статей, можна виділити такі:

- встановлення миру між Сполученими Штатами та Китаєм на основі «сердечної дружби»;
- відмова США від територіальних захватів на території Китаю;
- розвиток та поглиблення комерційних відносин між країнами. Кушинг відзначав, що всі порти Сполучених Штатів відкриті для зовнішньої торгівлі і на імпорту не накладається жодного мита. Проте уряд США розуміє бажання імператора обмежити зовнішню торгівлю п'ятьма портами і погоджується прийняти дану умову;
- зазначення різниці між умовами, які пропонували американці, та пунктами Нанкінського договору, укладеного з Великою Британією. Зокрема, ще раз підкреслювалося, що США не мають жодних територіальних претензій до Китаю, в той час як англійці анексували острів Гонконг;

– договір, який передбачається укласти між сторонами містить почесні умови як для США, так і для Китаю¹².

Наступного дня Куїнг надіслав Кушингу відповідь, в якій висловив в цілому задоволення пунктами договору, наполягаючи, що спірні пункти обговорюватимуться при особистій зустрічі.

Заочний обмін поглядами на розвиток американсько-китайських відносин тривав. Так, 22 червня 1844 р. Кушинг надіслав Куїнгу нового листа, в якому порушив проблему ввізного мита. Він писав: «Сер, я відчуваю себе зобов'язаним щиро заявити Вашій Високоповажності, що тарифи, які нещодавно були встановлені під час переговорів з Англією, здебільшого помірні та розумні. Тому в питанні тарифів в цілому я не роблю жодних заперечень»¹³.

В той же час Кушинг наполягав, що необхідно переглянути тарифи на товари, які надходять у Китай переважно із Сполучених Штатів. Американський посланець хотів обговорити цей пункт детальніше в особистих переговорах з Кушингом.

Нарешті, 3 липня, досить швидко, оскільки Кушинг мав підготовлену резолюцію договору, угода була підписана. Крім того, сторонами був обговорений інцидент в Кантоні. Куїнг був змушений погодитися з рішенням консульського суду та визнати американців безвинними. Проте сторони погодилися, що американській стороні необхідно надати грошове відшкодування родинам загиблих. Власне, ця справа була дуже важлива для Кушинга з політичної точки зору. Вона на практиці показувала принцип екстериторіальності, який був включений в підписаний ним договір окремим пунктом. Також даний інцидент дав американському послу змогу вимагати від китайської сторони гарантій для безпеки громадян США.

Слід зазначити, що підписання Вансяського договору, який гарантував громадянам США більшу кількість привілеїв ніж іншим іноземцям, на думку деяких західних науковців, було свідченням того, що в Китаї американці сприймалися як дружня нація, яка не заплямувала себе в ганебній торгівлі опіумом. Подібні ідеї висловлює, зокрема, В. Спір у своїй фундаментальній праці «Найстаріша та найновіша імперії: Китай і Сполучені Штати»¹⁴.

Таким чином, аналіз подій, пов'язаних із діяльністю американських уповноважених в Китаї в період першої опіумної війни показав, що офіційний Вашингтон намагався дотримуватися політики нейтралітету, відстороняючись від політики Великої Британії та контрабандної торгівлі опіумом. Білий дім всіма силами намагався довести Пекіну дружність власних намірів, пояснюючи свої дії бажанням захистити американських громадян від можливих небезпек, пов'язаних із війною. В той же час, на хвилі успіхів англійців, адміністрації Джона Тайлера вдалося нав'язати Китаю Вансяський договір, який надавав США ті ж самі права, які отримала Велика Британія, двома роками раніше. Подальший розвиток американсько-китайських відносин буде розглянутий в наступних статтях.

¹ Dennet T. Americans in Eastern Asia. – N. Y.: The Macmillan company, 1922. – P. 115.

² Crisis the opium traffic: being an account of the proceedings of tub Chinese government. – Canton: Printed at the office the Chinese repository, 1839. – P. 645.

³ Dennet T. Americans in Eastern Asia. – N. Y.: The Macmillan company, 1922. – P. 96 – 115.

⁴ Downs J. The Golden Ghetto. The American Commercial Community at Canton and the Shaping of American China Policy, 1784–1844. – Hong Kong: University Press, 2006. – P. 286.

⁵ Dennet T. Americans in Eastern Asia. – N. Y.: The Macmillan company, 1922. – P. 124.

⁶ Roberts P. Bridging the Sino-American Divide American Studies with Chinese Characteristics. – Cambridge scholars publishing, 2007. – P. 346.

⁷ Там само.

⁸ Public documents printed by order the Senate of United States, first session of the twenty-ninth congress. In nine volumes. – W.: Gov. printing office, 1845. – P. 139.

⁹ Там само. – P. 140.

¹⁰ Там само.

¹¹ The Chinese repository. Vol. XIV. From January to December, 1845. – Canton: Printed for the proprietors, 1845. – P. 413.

¹² Там само. – P. 414.

¹³ Там само. – P. 417.

¹⁴ Speer W. The oldest and the newest Empire: China and the United States. – Harford: Scranto & Co, 1870. – P. 421.

На основе анализа работ отечественных и зарубежных учёных, опираясь на опубликованные источники, автор отстаивает мысль о том, что в период первой опиумной войны официальный Вашингтон стремился придерживаться политики нейтралитета, дистанцируясь от политики Великобритании и от контрабандной торговли опиумом. Белый дом всеми силами пытался доказать Пекину дружелюбность своих намерений, объясняя свои действия лишь желанием защитить от возможных военных опасностей американских граждан. В тоже время, на волне успехов англичан, администрации президента Джона Тайлера удалось навязать Китаю Вансяский договор, гарантировавший США такие же привилегии, которые получила в Циньской империи Великобритания.

Ключевые слова: США, Китай, К. Кушинг, Кантон, Вансяский договор.

Based on the analysis of the works of domestic and foreign scientists, relying on published sources, the author defends the idea that during the First Opium War the official Washington sought to adhere to the policy of neutrality, keeping away from the UK policy and from smuggling opium. The White House tried its best to prove Beijing the friendliness of its intentions, explaining their actions solely by the desire to protect American citizens against the possible military threats. At the same time, in the wake of the British success, President John Tyler administration managed to impose on China the Treaty of Wanghia, which ensured the United States the same privileges that the UK obtained in the Tsin Empire.

Keywords: USA, China, C. Cushing, Canton, Treaty of Wanghia.

ПИТАННЯ КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВА У ВИСТУПАХ ТА ДІЯХ МАО ЦЗЕДУНА (1942–1964)

Автор, використовуючи дослідження переважно китайських, російських, американських науковців, характеризує питання культури і мистецтва Китаю в діяльності Мао Цзедуну на початку 1940-х середини 1960-х рр.; при цьому головний акцент робить на «яньаньський період» керівництва Мао (1942–1945 рр.).

Ключові слова: Китай, Мао Цзедун, культура, мистецтво, інтелігенція, чженфин.

Сьогодні, – у першій чверті ХХІ століття, за переконанням вченого і науковця Лі Цзюньжу, Мао Цзедун для більшості китайців, залишається «національним героєм, великим мислителем, високообдарованою людиною». Він пише: «Китайці люблять талановитих людей, весь китайський народ захоплюється літературним даром Мао Цзедуну, його написаними з незвичайним розмахом віршами, невимушеною каліграфією...»¹.

Мета статті – дослідити й проаналізувати, враховуючи обсяг друкування, діяльність Мао Цзедуну щодо розвитку культури і мистецтва Китаю в означений період.

Хронологія матеріалу обмежена травнем 1942-го року (виступ Мао на нараді в Яньані з питань літератури та мистецтва) – липнем 1964 року – «вказівка» Мао Цзедуну стосовно творчих союзів китайської інтелігенції.

Пильної уваги зяньаньського періоду життя Мао Цзедуну заслуговують щоденники військового кореспондента ТАРС і особливого працівника Комінтерну при керівництві ЦК КПК Петра Парфеновича Владімірова, відомі під назвою «Особливий район Китаю. 1942–1945 рр.».

15 травня 1942 року Владіміров пише: «Вже в цьому місяці Мао Цзедун декілька разів виступав на різних нарадах з питань літератури і мистецтва»². 1 червня він знову згадує «травневі промови», а вже 10 липня 1942 р. П. Владіміров, датуючи терміни промови Мао з 2 травня (вступне слово) до 23 травня («заключне слово»), й характеризує її як «політичну доповідь» наступним чином перекладає з китайської мови слова Мао Цзедуну: «...Ми заохочуємо революційних діячів літератури та мистецтва до активного зближення з робітниками, селянами і солдатами, надаючи їм повну можливість йти у маси, повну можливість створювати суто революційну літературу та мистецтво»³.

При цьому представник СРСР особливо підкреслює два моменти: по-перше, будь-який виступ Мао з проблем мистецтва і культури зводився виключно до політичних проблем або держави в цілому, або з «упорядкування» стилю партійної роботи КПК; по-друге, власні якісні характеристики Мао Цзедуну у знанні літератури, іноземних мов, історії, філософії... Наприклад, 17 лютого 1943 р. у своєму щоденнику Владіміров стверджує: «Мао Цзедун не володіє іноземними мовами. Начитаний давньою китайською літературою, знанням якої не проти похизуватися. Мао Цзедун упевнений, що він талановитий історик, поет і письменник»⁴.

Авторка статті не ставила за мету проілюструвати «досягнення» Мао в історичній науці, поетиці, літературі, проте згодна з думкою американських вчених, які, займаючись біографією китайського лідера, переконані, що саме «схематизм притаманний філософським творам Мао наприкінці 1930-х років, коли він аналізував головні проблеми внутрішньої та зовнішньої ситуації в Китаї протягом китайсько-японської війни (почалася 26 липня 1937 р. – О. С.). Для Мао, теорія – це правда..., але абсолютно не значить, що практика повинна автоматично витікати з теорії...»⁵.

У щоденникових записах від 23 вересня 1943 р. П. Владіміров знову повертається до характеристики культурно-мистецьких здібностей Мао: «Мао Цзедун знає давню китайську літературу... По-справжньому він не знайомий з західною філософією та вульгарно уявляє марксизм. Ніхто з нас не бачив у нього перекладів Шекспіра, Стендаля, Чехова, Бальзака, Толстого...

Мао Цзедун поблажливо ставиться до всього некитайського. Для нього своє, національне, – безумовна верхівка світової культури...»⁶.

Надзвичайно важливими для розуміння підходів Мао до культури й мистецтва «яньаньського періоду» 1942–1945 років є записи радянського представника від 26 березня і 29 квітня 1944 року. Саме в них ми вперше стикаємося з поняттям «чженфин» («марксизм реальності» Мао Цзедуна – О. С.), яке, за словами П. П. Владімірова, Мао проголосив у 1942-ому році). 26 березня 1944 р. П. Владіміров записав: «Про культуру високу, багатогранну, морально чисту в Яньані навіть не говорять: не розуміють й не сприймуть серйозно. Хоча саме Мао Цзедун почав чженфин з «аналізу пролетарського мистецтва». Зневага до культурної спадщини світового минулого, до всієї суми філософських знань приводить до зубожіння знань, зневазі та примітивності учбового процесу (заняття у так званих вищих навчальних закладах Яньані проводяться від сили 5–6 годин на тиждень). Виступами про пролетарську культуру голова ЦК КПК проголосив чженфин. Відтепер мистецтво посаджене на ланцюг чженфинських ідей. Це стало нормою політичного життя»⁷.

У запису 29 квітня 1944 р. читаємо: «Для китайського мистецтва...величезну роль зіграло повалення монархії у 1911 році, «рух 4-го травня» 1919 року та інші революційні події. Не тільки в Китаї, але й за його межами стали відомі імена Лу Сіня, Не Ера, Чжан Тянь, Емі Сяо, Мао Дуня. А скільки ж нових авторів! Дін Лін, Є Шентао, Тянь Хань, Ба Цзінь, Лао Ше, Яо Пенцзи...

Із розмов з Мао Цзедуном я виніс тверде переконання, що він не знає нової, молодшої літератури. Виключення, можливо, складають твори Лу Сіня»⁸.

Цікавим є той факт, що вищезгаданий Мао Дунь у 1941 році надіслав листа до Союзу радянських письменників (був надрукований в журналі «Інтернаціональна література», № 5), в якому підкреслив наступне: «Китайські письменники з величезною повагою ставляться до вашого дорогоцінного досвіду та блискучих літературних творів Співдружність обох великих країн приносить Китаю величезну користь»⁹.

Заради об'єктивності необхідно наголосити, що фактично до 1956 року, коли в окремих виступах Мао пролунало про «перегляд відносин» щодо Радянського Союзу, ставлення китайського керівника до СРСР було виключно шанованим, поважним і люб'язним. Наприклад, у телеграмі Мао Цзедуна до Й. В. Сталіна від 13 січня 1949 р. читаємо: «Уряд СРСР завжди бажав, а також бажає бачити мирний, демократичний та єдиний Китай. Тільки СРСР має вкрай високий авторитет серед народу Китаю»¹⁰.

В своїй праці «Про диктатуру народної демократії» (1949 р.) Мао Цзедун пише: «Якщо б не існувало Радянського Союзу..., якщо б в Європі не з'явилися країни нової демократії... Ми змогли б одержати перемогу?.. Безумовно, – ні»¹¹.

Виступаючи в Москві 16 грудня 1949 р. він особливо підкреслив, що «майже 30 років радянський народ і Радянський уряд неодноразово здійснювали допомогу справі звільнення китайського народу»¹².

Повертаючись до культурно-мистецьких поглядів Мао «яньаньського періоду» варто наголосити, що в «останнє» про літературні нахили Мао Цзедун П. П. Владіміров згадає 26 лютого 1945 р.: «Він цитував Конфуція, давніх авторів і поетів, наводив рядки власних творів...»¹³.

Пройде достатньо небагато часу й у Мао Цзедун знову з'явиться «яньаньське дихання» (чженфин), яке в першу чергу торкнеться діячів культури та мистецтва (промова 20 січня 1956 р. з питання про інтелігенцію; «Бесіда з діячами музики» 24 серпня 1956 р.).

У цьому плані достатньо показовим був рух «Сто квітів», кампанія якого (після відомих подій 1956 р. в Угорщині) тривала майже рік – з травня 1956 року (гасло «нехай розквітають всі квіти, нехай суперничають всі вчені» проголосив зав. відділом агітації та пропаганди ЦК КПК Лу Дін-і, який, в свою чергу, послався на виступ Мао Цзедун на Верховній державній нараді, що не був надрукований) до липня 1957 року (виступ Мао в Ціндао перед секретарями партійних комітетів провінцій і міст; надав характеристику «ліберальному» курсу «ста квітів»).

Виступаючи 27 лютого 1957 р. Мао закликав до єдності та послабленню репресій. Його фраза «Нехай сто квітів квітнуть поряд, нехай сто вчень і шкіл шукають істину» пролунала багатообіцяючи для представників китайської інтелігенції. «...До питання про правду і неправду в науці та мистецтві необхідно підходити обережно, заохочувати вільну дискусію й не робити поспішних висновків», – сказав Мао Цзедун¹⁴.

Інтелігенція, в тому числі й більшість студентства, підтримали заклик Мао відкрито висловлювати свою думку й критикувати все, що заслуговує на критику, включаючи Мао Цзедун та Компартію. В Пекінському університеті, наприклад, студенти написали величезні плакати з критичними гаслами і розмістили їх на «Стіні демократії».

Дуже скоро Голова КНР отямився й пішов на перегляд своїх же поглядів. Рух «Сто квітів» було скасовано: 300 тисяч представників інтелігенції були відправлені у «табори праці», на роботу в сільську місцевість; окремих провідних вчених було страчено. До речі, коли Мао на 3-му пленумі ЦК КПК 8-го скликання (жовтень 1957 р.) поставив на голосування питання про заборону руху «Сто квітів» всі, крім одного, проголосували «за». «Проти» проголосував Ден Сяопін, який з часом очолить Китай¹⁵.

Політика «великого стрибка» (лютий 1958 р. – серпень 1959 р., рішення VIII пленуму ЦК КПК про реабілітацію репресованих прихильників цього процесу) й обрання у серпні-вересні 1962 р. (робоча нарада ЦК КПК у Бейдайхе та X пленум ЦК)¹⁶ курсу на «культурну революцію», дещо відволікли Мао Цзедун від «культурно-мистецьких перетворень» Китаю. Масла у вогонь «підлив» історик У Хань, який написав низку статей і п'єсу про чиновника династії Мін, що критикував свого імператора. У липні 1964 р. з'являється і розповсюджується «вказівка» Мао про необхідність «революціонізації» творчих союзів інтелігенції, тому що «їх працівники можуть переродитися на ревізіоністів...» На політичній арені Китаю з'являється Цзян Цін, «червона імператриця», яка активно береться за «реформування» китайського класичного театру, опери – лише у 1964 році відбулися Всекитайські огляди вистав музичної драми та пекінської опери (третя дружина Мао, побралися у 1938 р.; після смерті Мао у 1981 р. була засуджена до страти; у 1983 р. отримала пожиттєве засудження)¹⁷.

Мао Цзедун, на жаль, по-своєму витончено сприймав й культурно-мистецький розвиток країни, й її історичне минуле. Достатньо навести його слова на засіданні ЦК КПК у листопаді 1956 року:

«Цінь Шіхуан (китайський імператор, засновник цінської династії – 221–207 рр. до н.е.; у 213 р. до н.е. вчинив масову розправу над конфуціанськими вченими, 460 арештованих живцем були закопані в землю. – О. С.) спалив живцем всього 460 вчених, а ми вислали 46000 людей. Я обговорював це питання з прибічниками демократії. Вони називають нас сучасними Цінь Шіхуанами. Але це неправильно. Ми у сто разів краще, ніж Цінь Шіхуан. Вони проклинають нас всіх як Цінь Шіхуанів та диктаторів. Ми визнаємо це. Сумно те, що вони не висловилися до кінця й що ми їм завжди потрібні, щоб доповнити їх слова»¹⁸.

Наслідки «культурної революції» 1966–1976 років повністю підтвердили як нахили, так і дії Мао Цзедуна – вони обійшлися Китаю 15 млн. (за іншими оцінками – 25 млн.) загиблих.

¹ Ли Цзюньжу. Что вы знаете о Компартии Китая? – Пекин, 2011. – С. 6.

² Владимиров П. П. Особый район Китая. 1942–1945 гг. – М., 1974. – С. 21.

³ Там само. – С. 54–55.

⁴ Там само. – С. 131.

⁵ Communist China. Revolutionary reconstruction and International confrontation 1949–1966. Edited by Franz Schurmann and Orville Schell. – New York: Penguin books, 1977. – P. 79.

⁶ Владимиров П. П. Вказ. праця. – С. 205.

⁷ Там само. – С. 274–276.

⁸ Там само. – С. 285–286.

⁹ Бородин Б. А. Помощь СССР китайскому народу в антияпонской войне 1937–1941 гг. – М., 1965. – С. 134.

¹⁰ Тихвинский С. Л. Век стремительных перемен. – М., 2005. – С. 385.

¹¹ Симоновская Л. В., Эренбург Г. Б., Юрьев М. Ф. Очерки истории Китая. Пособие для учителей. – М., 1956. – С. 372.

¹² Складовский М. И. Знакомство с Китаем и китайцами. – М., 1984. – С. 375.

¹³ Владимиров П. П. Вказ. праця. – С. 463.

¹⁴ Бурлацкий Ф. М. Мао Цзедун «Наш коронный номер – это война, диктатура». – М., 1976. – С. 144.

¹⁵ Уиткомб В. Современный Китай. Пер. с англ. И. В. Павловский. – М., 2006. – С. 143.

¹⁶ КНР: Краткий исторический очерк (1949–1979 гг.). – М., 1980. – С. 90–91.

¹⁷ Китай: история в лицах и событиях / Под общ. ред. С. Л. Тихвинского. – М., 1991. – С. 182, 233.

¹⁸ Бурлацкий Ф. М. Вказ. праця. – С. 373.

By using studies of mainly Chinese, Russian and American scientists, author describes the issues of culture and art of China in the activities of Mao Zedong in the early 1940s – mid 1960s.; with the main emphasis is on the «Yenan» period of Mao's leadership (1942–1945).

Keywords: China, Mao Zedong, culture, art, intelligentsia, Zhengfeng.

Автор, используя исследования преимущественно китайских, российских, американских ученых, характеризует вопросы культуры и искусства Китая в деятельности Мао Цзедуна в начале 1940 – середине 1960-х гг.; при этом главный акцент делается на «яньаньский» период руководства Мао (1942–1945 гг.).

Ключевые слова: Китай, Мао Цзедун, культура, искусство, интеллигенция, чжэнфэн.

СИЛОВІ І НЕСИЛОВІ ЗАСОБИ В БОРОТЬБІ З МІЖНАРОДНИМ ТЕРОРИЗМОМ ЗА АДМІНІСТРАЦІЙ БАРАКА ОБАМИ

У статті розглядається зовнішня політика США за адміністрацій Барака Обами в контексті боротьби з міжнародним тероризмом. Основний акцент робиться на перегляд підходів до застосування силових і несилових засобів в зовнішній політиці Білого дому. Адміністрація наголошує на необхідності переходу від моделі ведення великомасштабних силових дій до проведення точкових контртерористичних операцій. Вашингтон виступає за активне міжнародне партнерство, дипломатичний діалог та фінансову допомогу країнам-союзникам в протистоянні поширенню тероризму.

Ключові слова: США, силові і несилові засоби, тероризм, Барак Обама.

З приходом до влади в США в січні 2009 р. адміністрації Б. Обами, був зроблений досить істотний поворот в рамках зовнішньополітичного курсу США. Президент США прийшов до Білого дому з твердим наміром завершити війну з тероризмом. В контексті використання силових методів, Вашингтон спочатку зробив заявку на набагато більшу стриманість у своїх діях. Голова Білого дому мав намір відмовитися від надмірної прихильності силовим заходам, яка була характерна для адміністрації Буша і призвела до провального вторгнення в Ірак в 2003 р. Обама зробив ставку на більш гнучкі, прозорі методи боротьби з тероризмом, ніж ті, які застосовувала попередня адміністрація республіканців.

Підкреслюючи свою прихильність комплексному підходу використання силових і несилових засобів, Обама виступив з промовою 27 лютого 2009 р.¹, позначивши стратегію політики США в Іраку, метою якої повинно було стати виведення американських військ до 31 серпня 2010 р., з залишенням 50-тисячного контингенту, для виконання несилових завдань. У той же час, 7 квітня 2009 р., перебуваючи з візитом в Багдаді голова Білого дому заявив, що найближчі 18 місяців будуть визначальними для місії американських військ в Іраку, наголосивши на важливості гарантій того, що ситуація в Іраку стабільна, що він не є притулком для терористів і що США можуть почати повернення військових додому². Однак, в питанні Афганістану, адміністрація президента вважала необхідним зосередитися на вирішенні проблеми міжнародного тероризму за допомогою активізації силових і несилових зусиль США в цій країні. Обама наголошував, що Сполучені Штати відстоюють життєво важливі безпекові інтереси, стикаючись із наявними й потенційними загрозами, котрі ініціюються Афганістаном та Пакистаном. На думку адміністрації президента, в цій країні потрібно здійснити такі силові і несилові кроки: впровадити цивільно-військову стратегію, сприяти розвитку громадянського суспільства, збільшити штат національних військ (армії та поліції), залучити уряди до міжнародної діяльності та підтримувати

їх легітимність, зруйнувати зв'язок між розповсюдженням наркотиків та масовими виступами.

В середині лютого 2009 р. Білий дім оголосив про відправку додатково 17 тисяч військовослужбовців для стабілізації ситуації в сфері безпеки, після чого почалося посилення силової присутності США в Афганістані³. Фактично, це підкріплення представляло собою майже 50-відсоткове нарощування військових сил США в Афганістані, де на початок 2009 р. вже знаходилося 36 тис. американських військовослужбовців, близько половини з них служили в складі Міжнародних сил сприяння безпеці, а решта виконували окремі завдання з підготовки афганських сил безпеки і проведення антитерористичних операцій. 27 березня того ж року Обама офіційно представив нову стратегію боротьби з бойовиками в Афганістані і сусідньому з ним Пакистані⁴. Було заявлено, що на додаток 17-тисячному поповненню військового контингенту, в Афганістан будуть відправлені ще 4 тисячі військовослужбовців. Посилення силової присутності США в Афганістані пояснювалося тим, що ще під час передвиборчої кампанії Обама назвав стабілізацію обстановки в Афганістані, в контексті боротьби з тероризмом, головним зовнішньополітичним пріоритетом США. У той же час, невдалий наступ контингенту військ США в розмірі 4-х тисяч морських піхотинців в Афганістані на початку липня 2009 р., а також збільшення кількості терористичних актів в Кабулі, призвело до того, що командувач Міжнародними силами сприяння безпеці в Афганістані генерал С. Маккрістал представив міністру оборони США Р. Гейтсу доповідь про те, що НАТО може протягом року програти війну в Афганістані, якщо контингент військ негайно не буде збільшений на 30-40 тисяч осіб⁵. В результаті після тривалих консультацій Обами з групою радників, в особі віце-президента Дж. Байдена, міністра оборони Р. Гейтса, директора ЦРУ Л. Панетти, начальника Об'єднаного комітету начальників штабів адмірала М. Маллена, в кінці листопада 2009 р. було прийнято рішення про відправку до Афганістану силового підкріплення. Офіційно подальша стратегія боротьби з тероризмом в контексті афганської кампанії була представлена президентом США 1 грудня 2009 р. Виступаючи в Академії у Вест-Пойнті, Обама заявив, що додаткові військові сили необхідні, щоб придушити опір талібів і прискорити передачу повноважень афганській владі. Говорячи про цілі триваючої афганської кампанії, голова Білого дому наголосив на необхідності довести розпочате до кінця, щоб забезпечити США і решту світу від терактів, подібних до терористичного акту 11 вересня 2001 р. Згідно з ідеями, виробленим адміністрацією президента, стратегія США в Афганістані буде ґрунтуватися на таких силових і несилових методах: військових діях проти талібів, співпраці з ООН, міжнародними партнерами і афганським народом, а також тісному партнерстві з Пакистаном. «Ми будемо реалізовувати силову стратегію, яка дозволить перехопити ініціативу у Талібану і збільшити обороноздатність Афганістану в найближчі 18 місяців. Збільшення контингенту на 30 тисяч осіб допоможе нам у підготовці компетентних співробітників сил безпеки Афганістану і створити умови для передачі повноважень щодо забезпечення безпеки афганцям. Ми також будемо працювати з нашими партнерами, ООН і афганським народом над створенням більш ефективної громадянської стратегії, з тим щоб уряд міг скористатися перевагами внаслідок поліпшення ситуації в сфері безпеки. Крім того, ми будемо діяти, віддаючи собі повний звіт у тому, що наш успіх в Афганістані нерозривно пов'язаний з нашим партнерством з Пакистаном. Ми знаходимося в Афганістані для того, щоб не дати терористам знову поширитися по території країни і сусіднього Пакистану»⁶.

Коментуючи 7 квітня 2010 р. новий Договір про заходи щодо подальшого скорочення і обмеження стратегічних наступальних озброєнь держсекретар Г. Клінтон зазначила, що розповсюдження ядерної зброї і тероризм є глобальними проблемами, і вони вимагають глобальних

комплексних заходів. Вона зробила акцент на тому, що США мають намір домагатися того, щоб всі країни, що користуються благами цивільної ядерної енергетики, зобов'язалися вжити заходів щодо нерозповсюдження та охорони вразливих ядерних матеріалів. Вашингтон має намір працювати над побудовою міжнародного консенсусу щодо використання силових і несилових засобів, здатних переконати лідерів Ірану і Північної Кореї змінити курс, а також щоб уникнути попадання небезпечних матеріалів у руки терористів⁷. Аналізуючи стратегію боротьби з можливим потраплянням ядерної зброї в руки терористів Обама зазначав, що важливою є дипломатична робота для отримання максимальної міжнародної підтримки, щоб позбавити терористів доступу до зброї масового знищення.

У своїй статті «Партнерства, які нам потрібні», що вийшла у вересні 2011 р. Обама підтвердив свою прихильність силовим і несиловим методам в боротьбі з міжнародним тероризмом. Він підкреслив, що через 10 років після терактів 11 вересня, США прагнуть підтримувати глобальну співпрацю, необхідну для протистояння терористичній загрозі. Крім цього він зазначив, що завдяки силовим операціям США зірвали плани «Аль-Каїди», ліквідували Усаму бін Ладена і значну частину його керівництва, і вивели «Аль-Каїду» на шлях розгрому. «Виводячи залишки війська з Іраку і передаючи відповідальність в Афганістані, ми будемо комплексно підтримувати іракців і афганців в їх зусиллях по забезпеченню безпеки», – додавав Обама⁸. У свою чергу, вже в опублікованому 5 січня 2012 р. документі Міністерства оборони США під назвою «Підтримка глобального лідерства США: пріоритети для XXI століття», робиться оцінка засобів і методів боротьби з тероризмом і нерегулярними озброєними формуваннями⁹. Головна мета в цій області полягає у знищенні «Аль-Каїди». При цьому Вашингтон буде прагнути не допустити, щоб Афганістан знову став притулком для цієї організації. Однак силова присутність в цій країні скорочується, а значить, боротьба продовжиться в інших регіонах. Відповідно, за даним документом, будуть використовуватися як прямі силові, так і несилові заходи впливу, включаючи військову допомогу проамериканським режимам країн третього світу, які борються з терористичними угрупованнями. Крім того, в документі підкреслюється, що в умовах непередбачуваності вищезгаданих загроз було б недоцільно брати участь у всіх можливих військових місіях, але зберігаючи при цьому здатність вести широкий спектр операцій військового і невійськового характеру. В кінці липня 2012 р. в Вашингтоні було опубліковано щорічну доповідь про глобальний тероризм, в якому наголошувалося на важливості проведення силових операцій проти терористів. Відзначається, що смерть Усами бін Ладена, керівника «Аль-Каїди» в 2011 р., стало поворотним моментом у боротьбі з тероризмом. При цьому в доповіді перераховуються і інші терористи, ліквідовані за звітний період: ініціатор вибухів в посольствах США в Кенії і Танзанії в 1988 р. Атія Абдул Рахман, заступник командувача «Аль-Каїдою» після смерті бін-Ладена, Анвараль-Авлакі. Крім цього, акцент робиться на необхідності силового і несилового міжнародного співробітництва в боротьбі з тероризмом. Як стверджується в доповіді, крім Північної Кореї, Сирії, Судану, США також виділяє Іран як найбільш активну «державу-спонсор» тероризму, який надає «фінансову, матеріальну і логістичну підтримку» радикальним угрупованням на Близькому Сході і в Центральній Азії¹⁰. У контексті підтримки Іраном терористичних угруповань, необхідно сказати про виступ віце-президент Дж. Байдена на Мюнхенській конференції безпеки в лютому 2013 р. За словами Байдена, президент Обама чітко дав зрозуміти іранським лідерам, що політика США націлена на несилове стримування Ірану в питанні фінансування тероризму і розробки ядерної зброї. Байден нагадав учасникам конференції, що США і міжнародне співтовариство ставить керівництву Ірану чіткий вибір: або

він продовжить підтримку терористів або зіткнеться з подальшим комплексним тиском і ізоляцією. «Поки ще є час у дипломатії, підкріпленої всебічним тиском, ще є шанс на успіх. Черга за урядом Ірану»¹¹.

Прихильність адміністрації Обама до застосування як силових так і несилових засобів в боротьбі з міжнародним тероризмом була підтверджена у виступі голови Білого дому 23 травня 2013 р. в Національному університеті оборони США. Говорячи про проблему тероризму Обама зазначив, що американському народу все ще загрожують терористи, а трагічні випадки від Бенгазі до Бостона є яскравим тому підтвердженням. За словами Обама, основна частина сил «Аль-Каїди» в Афганістані і Пакистані була практично розгромлена завдяки вдалим силовим операціям, але при цьому почали виникати нові її філії на території від Ємену до Іраку, від Сомалі до Північної Африки. Саме тому після десяти років боротьби настав відповідний момент, щоб задати питання про способи і методи подальшої боротьби з тероризмом. «По-перше, ми повинні остаточно розгромити «Аль-Каїду» та її філії, а також завершити передачу місії забезпечення безпеки місцевим силам. Ми будемо продовжувати співпрацювати з афганським урядом, навчаючи служби безпеки і допомагаючи боротися з тероризмом. За межами Афганістану ми не маємо наміру вести «глобальну боротьбу з терором» без кордонів. Замість цього ми будемо наносити систематичні і цілеспрямовані силові удари по конкретним угрупованням екстремістів, використовуючи для цього партнерство з іншими країнами. Чи не найбільш корисним досягненням нашої співпраці в боротьбі з тероризмом є те, що ми налагодили систему збору та спільного використання розвідданих, арешту і судового переслідування терористів», – сказав Обама¹². Крім того президент США зазначив, що застосування силових методів має розглядатися в рамках більш широкої дискусії щодо комплексної стратегії боротьби проти тероризму. Таким чином, цілеспрямовані операції проти терористів, ефективні партнерства, дипломатичний діалог і міжнародна допомога – ось складові стратегії, яка на думку Обама допоможе значно знизити ризики масштабних атак на території США і зменшити загрози, яким піддаються американці за межами країни. У той же час виступаючи на церемонії випуску курсантів у військовій академії Вест-Пойнт у травні 2014 р. Обама проголосив намір США створити фонд боротьби з тероризмом в обсязі п'яти мільярдів доларів. Даний фонд повинен сприяти підготовці фахівців для боротьби з озброєним екстремізмом і розвитку співробітництва з іншими країнами, що постійно стикаються з проблемою тероризму. Президент запевнив, що США будуть готові застосувати силові методи в односторонньому порядку, якщо цього вимагатимуть американські інтереси. Обама також заявив, що в XXI столітті американський ізоляціонізм не є допустимим, тому що, якщо не забезпечена безпека ядерних матеріалів, це може становити небезпеку для американських міст¹³. У своїй промові на 69-й сесії Генеральної Асамблеї ООН в 2014 р. Обама дав зрозуміти, що адміністрація готова до використання силових методів у боротьбі з терористичним угрупованням ІДІЛ. «По-перше, ми повинні послабити і в підсумку знищити терористичне угруповання, відоме як ІДІЛ. Такі вбивці розуміють тільки мову сили. Ми використовуємо свою військову міць, щоб завдяки серії повітряних ударів витіснити ІДІЛ. Ми будемо навчати і оснащувати сили, що борються проти терористів на землі. Ми перекриємо канали їх фінансування і зупинимо потік бойовиків в даний регіон і за його межі» – зазначив президент¹⁴. Аналізуючи підхід адміністрації Обама до застосування силових і несилових засобів в боротьбі з тероризмом необхідно сказати про документ Стратегія національної безпеки 2015 р.¹⁵. Дана стратегія базується на використанні всього комплексу силових і несилових способів. Документ передбачає орієнтацію країни на спільні дії через партнерство, коаліції і

міжнародні організації. США як і раніше залишають за собою право на односторонні силові дії, але тільки в разі безпосередньої загрози національній безпеці. Місце тероризму, який в 2010 р. був основною загрозою, зайняло більш широке поняття екстремізм. Крім того до глобальних загроз адміністрація Обама віднесла кібертероризм і ядерну зброю як можливу мету терористичних угруповань. Як і Стратегія національної безпеки 2010 р. дана стратегія підкреслює зацікавленість Вашингтона в співробітництві з мусульманським світом в боротьбі з тероризмом. У документі зокрема, йдеться про те, що США проаналізували досвід останнього десятиліття і внесли суттєві зміни в політику протидії тероризму, при цьому зберігши і удосконаливши найбільш важливі інструменти, розроблені з моменту терактів 11 вересня 2001 р. Адміністрація Обама зафіксувала відхід від моделі ведення ресурсномістких, великомасштабних силових операцій із застосуванням сухопутних військ до більш перспективному підходу, пріоритетну роль в рамках якого грають точкові контртерористичні операції, спільні дії з відповідальними партнерами США і зусилля щодо запобігання зростанню збройного екстремізму. Особливе значення в СНБ-2015 приділяється усуненню фундаментальних причин виникнення збройного екстремізму, а саме бідності, нерівності та репресій, а також зміцненню контртерористичного потенціалу найбільш вразливих країн. Адміністрація Обама передбачає, у взаємодії з Конгресом, займатися комплексним навчанням і оснащенням країн-партнерів, наданням їм підтримки в проведенні контртерористичних силових операцій. Так на зміну «глобальній війні з тероризмом» прийшла стратегія, відома як «боротьба з насильницьким екстремізмом». Вона лягла в основу всеохоплюючої стратегії США щодо протистояння транснаціональним джихадистськими угрупованнями – такими, як «Аль-Каїда» і ІДІЛ.

У своєму зверненні до нації на початку грудня 2015 р. Обама підкреслив, що головним кроком є подальше нанесення авіаударів по бойовиках і лідерах «Ісламської держави» в Сирії та Іраку. Президент також акцентував увагу на необхідності силовій підтримки збройних сил Іраку і Сирії в боротьбі з терористами. «Ми продовжимо готувати десятки тисяч іракських і сирійських сил, які борються з ІДІЛ, і надавати їм спорядження для того, щоб у бойовиків не було притулків», – сказав він¹⁶. На думку голови Білого дому політичне рішення кризи в Сирії допоможе всім країнам об'єднатися в боях з терористичним угрупованням. Закриваючи саміт з ядерної безпеки у Вашингтоні 1 квітня 2016 р. Обама підкреслив, що запропонував країнам-учасницям зустрічі на рівні спецслужб поліпшити обмін оперативною інформацією з метою запобігання можливих атак терористів. За його словами, міжнародне співтовариство зробило конкретні заходи щодо запобігання ядерного тероризму. У зв'язку з цим президент США заявив про необхідність подальших силових заходів для серйозного захисту об'єктів, де зберігаються плутоній і уран¹⁷. В інтерв'ю каналу CNN, присвяченому п'ятиріччю операції ліквідації Усами бін Ладена, Обама підтвердив ефективність силових і несилових засобів в протистоянні терористичній загрозі. В результаті американських антитерористичних зусиль здатність терористичних угруповань, подібних «Аль-Каїді», проводити масштабні операції на території США різко знизилася. Президент підкреслив, що відправлення 100-тисячних військових контингентів в країни, які стали базою терористичних мереж, є контрпродуктивним і, в певному сенсі, підживлює ту саму ідеологію, проти якої бореться весь демократичний світ. Він також висловив надію, що силові операції спецпідрозділів укупі зі збором розвідувальної інформації стануть головним інструментом американських президентів в боротьбі з тероризмом¹⁸.

Таким чином, протягом двох президентських термінів, адміністрації Обама послідовно використовували силові і несилові засоби в боротьбі з тероризмом. Завдяки силовим операціями

США були знищені лідери терористичних угруповань, у тому числі голова «Аль-Каїди» Усама бін Ладен, досягнуті певні успіхи в Афганістані і Пакистані. Обама виконав передвибірчу обіцянку в питанні виведення американського контингенту з Іраку, продовжуючи при цьому надавати місцевому уряду силову і несилову допомогу для стабілізації післявоєнної ситуації в країні. У той же час, в контексті проблеми ІДІЛ, голова Білого дому продовжує підкреслювати недоцільність проведення великомасштабної силової операції, віддаючи перевагу точковим авіаударам міжнародної коаліції із застосуванням новітніх технологій.

¹ Obama's Speech at Camp Lejeune, N.C. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nytimes.com/2009/02/27/us/politics/27obama-text.html?_r=1

² Myers S. L., Cooper H. In Baghdad, Obama Presses Iraqi Leader to Unite Factions. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nytimes.com/2009/04/08/world/middleeast/08obama.html>

³ 17,000 U.S. Troops Headed For Afghanistan. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cbsnews.com/news/17000-us-troops-headed-for-afghanistan/>

⁴ Remarks by the President on a New Strategy for Afghanistan and Pakistan. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.whitehouse.gov/the-press-office/remarks-president-a-new-strategy-afghanistan-and-pakistan>

⁵ Woodward B. McChrystal: More Forces or «Mission Failure». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2009/09/20/AR2009092002920.html>

⁶ Remarks by the President in Address to the Nation on the Way Forward in Afghanistan and Pakistan. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://www.whitehouse.gov/the-press-office/remarks-president-address-nation-way-forward-afghanistan-and-pakistan>

⁷ Our Giant Step Towards a World Free from Nuclear Danger. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.state.gov/secretary/20092013clinton/rm/2010/04/139821.htm>

⁸ President Obama's Op Ed: The Partnership We Need. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://iipdigital.usembassy.gov/st/english/article/2011/09/20110909132507su0.22102.html#axzz4COVpi6ho>

⁹ Sustaining U.S. Global Leadership: Priorities for 21 st Century Defense.[Електронний ресурс] Режим доступу: http://archive.defense.gov/news/Defense_Strategic_Guidance.pdf

¹⁰ Country Reports on Terrorism 2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.state.gov/documents/organization/195768.pdf>

¹¹ Remarks by Vice President Joe Biden to the Munich Security Conference.Hotel Bayerischer Hof Munich, Germany. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.whitehouse.gov/the-press-office/2013/02/02/remarks-vice-president-joe-biden-munich-security-conference-hotel-bayeri>

¹² Remarks by the President at the National Defense University. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.whitehouse.gov/the-press-office/2013/05/23/remarks-president-national-defense-university>

¹³ Remarks by the President at the United States Military Academy Commencement Ceremony. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.whitehouse.gov/the-press-office/2014/05/28/remarks-president-united-states-military-academy-commencement-ceremony>

¹⁴ Remarks by President Obama in Address to the United Nations General Assembly. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://www.whitehouse.gov/the-press-office/2014/09/24/remarks-president-obama-address-united-nations-general-assembly>

¹⁵ The 2015 National Security Strategy. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.whitehouse.gov/sites/default/files/docs/2015_national_security_strategy.pdf

¹⁶ Address to the Nation by the President. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.whitehouse.gov/the-press-office/2015/12/06/address-nation-president>

¹⁷ Remarks by President Obama at the Closing Session of the Nuclear Security Summit. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.whitehouse.gov/the-press-office/2016/04/01/remarks-president-obama-closing-session-nuclear-security-summit>

¹⁸ Gaouette N. Obama on the future of terrorism after bin Laden raid. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://edition.cnn.com/2016/05/02/politics/obama-terror-doctrine-bin-laden-raid/index.html>

В статье рассматривается внешняя политика США при администрациях Барака Обамы в контексте борьбы с международным терроризмом. Основной акцент делается на

пересмотре подходов к применению силовых и несиловых средств во внешней политике Белого дома. Администрация подчеркивает необходимость перехода от модели ведения крупномасштабных силовых действий к проведению точечных контртеррористических операции. Вашингтон выступает за активное международное партнерство, дипломатический диалог и финансовую помощь странам-союзникам в противостоянии распространению терроризма.

Ключевые слова: США, силовые и несиловые средства, терроризм, Барак Обама.

The article describes the changes in US foreign policy under the Obama administration in the fight against international terrorism. The main emphasis is put on their view of approaches to the use of power and non-power facilities in foreign policy of the White House. The administration stressed the need to move from a model of conducting large-scale security operations to the point of counterterrorism operations. Washington has argued for an active international partnership, diplomatic dialogue and financial assistance to the countries-allies in opposing to the spread of terrorism.

Keywords: the United States of America, power and non-power facilities, terrorism, Barack Obama.

**РЕЦЕНЗІЯ НА КНИГУ МАРИНИ ГРИМИЧ
«ЖИТТЯ ПІД ПІНЬОРАМИ: КУЛЬТУРНИЙ ЛАНДШАФТ
УКРАЇНСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ БРАЗИЛІЇ» (К.: ДУЛІБИ, 2016. – 704 с.)**

Етнологічна та фольклористична спільнота України вже давно очікувала вихід монографії Марини Гримич про українську спільноту в Бразилії¹, історія якої нараховує 125 років. У своїх численних інтерв'ю та попередніх публікаціях авторка вже анонсувала цю працю, на яку вона поклала 7 років. В 2009 році Марина Гримич уперше побувала у складі українсько-канадської експедиції в Бразилії, де разом зі своїми канадськими колегами фольклористом Андрієм Нагачевським, істориком Сергієм Ціпком та етногеографом Джоном Лером досліджувала культуру та історію українських поселень трьох штатів – Парана, Санта-Катаріна та Ріо-Гранде-до-Сул. Нею було зібрано величезний польовий матеріал (понад 80 годин аудіозаписів, 2 тисячі фото), який нині перебуває в Архіві українського фольклору Богдана Медвідського Альбертського університету (Едмонтон, Канада) у вигляді солідної бази даних. На основі власних польових матеріалів, а також місцевої преси та окремих видань (переважно місіонерського та мемуарного характеру) було написано монографію про культурний ландшафт українських поселень Бразилії.

Зважаючи на те, що тема українців Бразилії досі залишається білою плямою в науці, монографія Марини Гримич є справжньою подією не лише в науковому, а й у громадському житті України, вагомим внеском в українсько-бразильські двосторонні відносини.

Наукове дослідження обсягом 37,5 друкованих аркушів – це є справжня енциклопедія українського життя на півдні Бразилії протягом 125 років. Книга складається зі вступу, тринадцяти розділів, висновків та додатків, що включають три покажчики (географічний, іменний та фольклорних творів) та чотири переліки (інтерв'ю, респондентів, ілюстрацій та використаної літератури).

У вступі М. Гримич дає своєрідний майстер-клас проведення польових етнологічно-антропологічних досліджень поза межами України, з урахуванням сучасних технічних засобів та технологій. Тут також подано рекомендації щодо створення баз даних першоджерельних матеріалів і методики їх використання.

Основний змістовий блок монографії розкриває окремі теми з історії та культури українців Бразилії.

Зокрема, перша частина присвячена історії творення українського культурного ландшафту на півдні Бразилії, починаючи від перших – піонерських (і ширше – іммігрантських) часів, закінчуючи сьогоденням. Сюди ввійшли розділи про українсько-бразильський фронтір, культуру виживання та господарювання в українських колоніях, типологію поселень та особливості народної архітектури, окремий розділ розповідає про українсько-бразильський кулінарний фольклор (в контексті культури виживання в нових екологічних умовах українських переселенців).

Важливою чеснотою першої частини монографії «Життя під піньорами» є те, що вона подає матеріали етнографічного та фольклорного характеру в історичній динаміці, чітко виділяючи часові періоди і підперіоди, в межах яких відбувалися еволюційні чи революційні зміни в матеріальній культурі півдня Бразилії. Тобто на відміну від більшості етнографічних праць українських дослідників, тут реально застосований історичний підхід.

Якщо перша частина книги присвячена українсько-бразильському сільському простору, то друга частина – часові. Кожен культурний ландшафт має свій ритм, пов'язаний з природним і, відповідно, господарчим та народно-календарним святково-обрядовим циклом. На відміну від класичних етнографічних праць на тему народного календаря, де господарчий цикл, як правило, розглядається окремо від обрядового (як дві різні сфери діяльності), в монографії Марини Гримич продемонстровано їхній симбіоз, простежено, як популярність чи непопулярність тих чи інших традиційних святкувань залежить від екологічного чинника. Так, привезений зі «старого краю» календар релігійних свят, «наклавшись» на нові екзотичні природні умови, видозмінився, актуальність одних свят зникла, інші ж були інкорпоровані ним із місцевих традицій. Таким чином, дослідниця представила біологічний і культурний ритми спільноти як одне ціле.

Одним із найбільших у монографії є розділ, присвячений українсько-бразильському весіллю, де авторка пропонує своєрідні методичні стратегії дослідження весільного обряду. Спершу Марина Гримич подає польові записи на цю тему (уривки з інтерв'ю з респондентами різного віку і різної статі), розташувавши їх хронологічно. Після того йде етнографічний репортаж одного весілля, на якому дослідниці вдалося побувати. Термін «етнографічний репортаж» Марина Гримич пропонує застосовувати, коли польовик (етнолог, етнограф, антрополог), присутній на якійсь події (або група польовиків) здійснює покрокове спостереження за ритуальною і неритуальною поведінкою, обстеження території та матеріальних артефактів, запис наративів чи іншої вербальної інформації із використанням аудіо-, відео-, фототехніки. Після завершення події всі дані, здобуті різним способом (включно з нотатками), упорядковуються і узгоджуються поміж собою. В параграфі про весільний обряд Марина Гримич крок за кроком, педантично і доскіпливо описує ритуальні і позаритуальні події, що розгорталися на весіллі, а головне – демонструє контекст, без якого розділ про весілля виглядало б примітивним переліком обрядодій. У Марини Гримич тексти (а це уривки з інтерв'ю і щоденникові нотатки автора) співвідносяться з відповідними фотографіями, що також належать авторці, і в такий спосіб текстовий і візуальний ряди взаємодоповнюють один одного. У такому вигляді весілля має стереоскопічний характер, а сам текст дійсно є етнографічним репортажем.

У наступному параграфі розділу про весілля авторка аналізує окремі фрагменти з нечисленних книг спогадів або досліджень, присвячені українському весіллю на півдні Бразилії.

Матеріали, зібрані першим (опитування), другим (етнографічний репортаж) і третім (опрацювання літератури) способом, піддаються скрупульозному аналізу в наступному параграфі, і ця вся інформація має своє візуальне вираження в складених авторкою таблицях, на основі яких ми можемо судити про відмирання старих, появу нових, а також регенерацію забутих звичаїв. Тобто, знову ж таки, перед нами весільний обряд не є статичним, а подається в історичній динаміці.

Розділ про весілля «ілюструється» також великою добіркою весільних пісень, які мають велике значення для сучасної української фольклористики.

Третій розділ рецензованої монографії Марини Гримич стосується антропогенного чинника в культурному ландшафті. Авторка зараховує сюди інформацію про здоров'я людини, про на-

родну медицину, про народну релігійність, про гендерні стосунки (зокрема, субкультуру українських монаших згромаджень) тощо. Особливо хочеться відзначити параграф, присвячений українсько-бразильському фольклору. В ньому авторка не просто зібрала і упорядкувала записані нею чи іншими авторами зразки, а й дала докладні теоретичні пояснення щодо шляхів розвитку фольклору у XX столітті, зміни його жанрової структури. Її висновки стосуються не лише практичних, а й теоретичних питань фольклористики, і не лише українсько-бразильського, а й загальноукраїнського контексту.

У «Висновках» Марина Гримич виклала свої основні спостереження щодо динаміки українського культурного ландшафту у Бразилії. З тексту можна зрозуміти, як і чому змінювалося життя української спільноти в цій південноамериканській країні. Тут докладно обґрунтовано причини тривалої збереженості української традиційної культури на аналізованому терені, визначено причини порівняно пізніх процесів акультурації та асиміляції, запропоновано власну історико-культурну періодизацію.

Текст монографії підкріплюється солідним довідково-примітковим апаратом (покажчики, переліки), які дають можливість легкої навігації в обширному текстовому й ілюстративному матеріалі. Великий обсяг ілюстрацій (503) підвищують цінність дослідження.

Підводячи підсумки, можна сказати, що монографія Марини Гримич «Життя під піньорами: культурний ландшафт українських поселень Бразилії» є фундаментальною, високопрофесійною працею, яка майже повністю складається з нового, абсолютно невідомого історичній та антропологічній науці матеріалу. Спосіб його опрацювання, аналізу і представлення є добротним, фаховим і дає можливість вчитися у автора сучасним дослідницьким методикам та методичним прийомам.

¹ Гримич М. Життя під піньорами: культурний ландшафт українських поселень Бразилії. – К.: Дуліби, 2016. – 704 с.

Наші автори

Брайченко Олена – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу культурологічних досліджень Науково-дослідного інституту українознавства.

Годлевський Максим – аспірант кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Добріян Дар'я – аспірантка кафедри новітньої історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Кагамлик Світлана – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Казаков Максим – науковий співробітник Вишгородського історико-культурного заповідника.

Кошіль Григорій – магістр етнології.

Круглова Людмила – кандидат історичних наук, директор Музею історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Кузьменко Володимир – аспірант кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Лоштин Назарій – аспірант кафедри давньої історії України та архівознавства історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка.

Магдич Олег – аспірант кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Макаревич Антоніна – аспірантка кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Машкевич Стефан – доктор фізико-математичних наук, провідний науковий співробітник Інституту теоретичної фізики ім. М. М. Боголюбова НАН України.

Набока Олександр – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Старобільськ).

Орлова Тетяна – доктор історичних наук, професор кафедри історії зарубіжної україністики історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Пивоваренко Олена – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Національного університету харчових технологій.

Пилипенко Віктор – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Пронь Денис – старший викладач кафедри правознавства Міжнародного класичного університету імені Пилипа Орлика.

Рудь Микола – доцент кафедри стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Сморжевська Оксана – кандидат історичних наук, доцент кафедри новітньої історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Сорока Юрій – доктор історичних наук, професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Сосюкіна Олена – старший викладач кафедри правознавства Міжнародного класичного університету імені Пилипа Орлика.

Соучкова Тетяна – аспірант кафедри етнології та неєвропейських досліджень філософського факультету Університету св. Кирила і Мефодія у Трнаві.

Шудляк Наталія – аспірантка кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Наукове видання

Етнічна історія народів Європи

Збірник наукових праць

Випуск 49

Комп'ютерна верстка Віктора Пилипенка

На першій сторінці обкладинки гравюра Георгія Якутовича «Аркан». 1960 рік.

Підписано до друку 28.10.2016. Формат 60х86/8.
Гарнітура Agial. Папір офсетний. Друк репрографічний.
Умовн. друк. арк. 10.
Тираж 300.